

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DER. MARIE-CARMEN SMYRNELIS İZMİR 1830-1930

DERLEYEN
MARIE-CARMEN SMYRNELIS

İZMİR 1830-1930

UNUTULMUŞ BİR KENT Mİ?

BİR OSMANLI LİMANINDAN
HATIRALAR

iletişim

Derleyen MARIE-CARMEN SMYRNELIS
İzmir 1830-1930
Unutulmuş Bir Kent mi?

Fransa Kültür Bakanlığı'nın katkılarıyla yayımlanmıştır.

Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930

Mémoires d'un grand port ottoman

© 2006 Éditions Autrement

İletişim Yayınları 1328 • Tarih Dizisi 49

ISBN-13: 978-975-05-0608-6

© 2008 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1-3. Baskı 2008-2016, İstanbul

4. Baskı 2020, İstanbul

EDITÖR Can Belge

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI İzmir, 9 Eylül 1933 (Foto Resne)

UYGULAMA Hüsnü Abbas - Nurgül Şimşek

DÜZELTİ Cem Tüzün

BASKI Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 45030

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyen
MARIE-CARMEN SMYRNELIS

İzmir 1830-1930

**Unutulmuş Bir Kent mi?
Bir Osmanlı Limanından Hatıralar**

Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930
Mémoires d'un grand port ottoman

ÇEVİREN Işık Ergüden

İÇİNDEKİLER

ÖNDEYİŞ: TARİHİNİ ARAYAN ŞEHİR

MARIE-CARMEN SMYRNELIS..... 9

BİRİNCİ BÖLÜM

TİCARET VE DENİZ YOLLARININ KAVŞAĞI SMYRNA: BİR LIMAN ŞEHRİNİN DOĞUŞU

ULUSLARARASI ÖNEM TAŞIYAN BİR AKDENİZ LİMANININ GELİŞİMİ: SMYRNA (1700-1914)

ELENA FRANGAKIS-SYRETT..... 27

İKİNCİ BÖLÜM

SMYRNA, ÇOĞUL BİR ŞEHİR: ORTAK YAŞAMLAR

BİLİNMEYEN BİR CEMAATİN PORTRESİ: MÜSLÜMANLAR

Fikret Yılmaz'la Söyleşi

CHRISTOPH NEUMANN – IŞIK TAMDOĞAN..... 61

YUNAN SMYRNA'SI: CEMAATLERDEN TARİHİN PANTHEON'UNA

VANGELIS KECHRIOTIS..... 73

ERMENİLER: KÜÇÜK BİR CEMAATİN DİNAMİZMİ

ANAHIDE TER MINASSIAN..... 91

BİR FOTOĞRAFA BAKARKEN: 1900 YILINDA SMYRNA'DA BİR YAHUDİ AİLESİ	
HENRI NAHUM.....	107

LEVANTENLER, AVRUPALILAR VE KİMLİK OYUNLARI	
OLIVER JENS SCHMITT.....	123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“ŞARK'IN KÜÇÜK PARİS'İ”:

MODERNLİKLER VE KOZMOPOLİTİZM

MODERN BİR AKDENİZ METROPOLÜNE DOĞRU	
CÂNÂ BİLSEL.....	143

SANAT VE EĞLENCE KAVŞAĞI	
BASMA ZEROUALI.....	161

BAYRAMLAR VE TÖREN ALAYLARI: 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RİTÜEL VE POLİTİKA	
SİBEL ZANDI-SAYEK.....	183

DEKORUN ARKA YÜZÜ	
MARIE-CARMEN SMYRNELIS.....	197

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KOPMALAR

SAVAŞTAN YUNAN İDARESİNE: KOZMOPOLİT SMYRNA'NIN SONU	
EVANGELIA ACHLADI.....	211

YANGIN, BİR YAŞAM MODELİNİN SONU	
MARIE-CARMEN SMYRNELIS.....	229

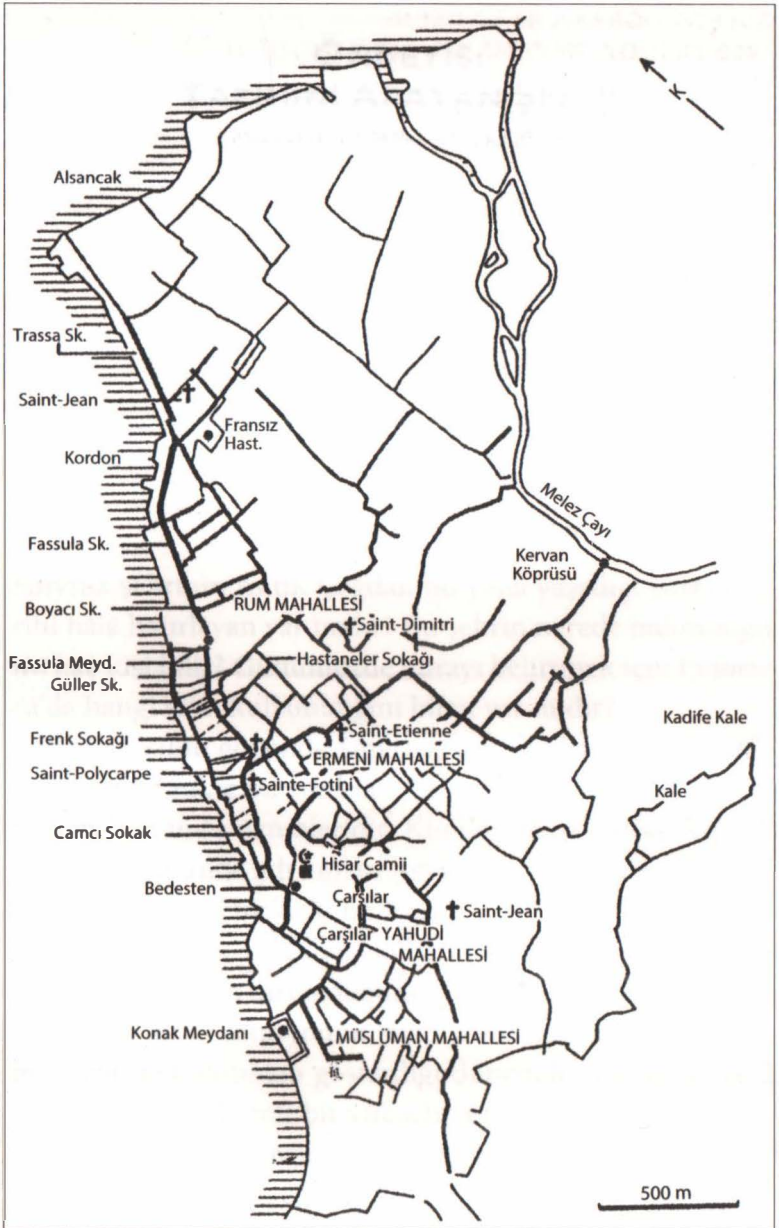
BİR ŞEHİR KÜLLERİNDEN YENİDEN DOĞUYOR: CUMHURİYET SMYRNA'SININ KURULUŞU	
CÂNÂ BİLSEL.....	239

SONDEYİŞ: “ŞEHİR SENİN PEŞİNİ BIRAKMAYACAK”	
ALP YÜCEL KAYA.....	257

KRONOLOJİK CETVEL	273
--------------------------	-----

KAYNAKÇA	275
-----------------	-----

YAZAR BİYOGRAFİLERİ	277
----------------------------	-----

ÖNDEYİŞ:
TARİHİNİ ARAYAN ŞEHİR
MARIE-CARMEN SMYRNELIS

Smyrna şehrinin Antik Çağdan bu yana yaşadığı istisnai tarihi hâlâ hatırlayan var mıdır? Bu şehrin nerede bulunduğunu kaç kişi bilir? Günümüzde burayı belirtmek için Fransızca'da hangi adın kullanıldığını bilen var mıdır?

Çoğu kişinin gözünde Smyrna, yarı saydam ve az şekerli, altın sarısı renkte bir tür kuru üzümle eş anlamlıdır. Bunlar Smyrna'nın ünlü üzümleridir. Kimilerine ise Kutsal Kitap'ın Vahiy bölümünde adı anılan Asya'daki yedi kiliseden birini ya da Doğu Akdeniz'deki bir limanı hatırlatmaktadır. Ancak Smyrna'nın üçüncü bin yıldan beri iskân gören dünyanın en eski şehirlerinden biri olduğunu; on iki Lyon sitesinden oluşan güçlü konfederasyonun parçası olduğunu; özellikle Romalıların pek ihtimam gösterdiği dönemde (esasen 1. ve 2. yüzyıllarda) görkemli bir yükseliş yaşadığını; Bizans İmparatorluğu'nun başşehrinden sonra ikinci şehri olarak kabul edildiğini; ardından, elden ele geçerek (Rodos şövalyeleriyle Cenovalılardan Selçuklulara, onlardan Timurlenk'e) sonunda 1425 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na bağlandığını bilen pek az kişi vardır.

Tarihçi-coğrafyacı Yunan Strabon gibi, Antik dönem yazarları da Smyrna'yı övmüştür. Strabon'a göre, "dünyanın en güzel şehri"dir.¹ Hatip Aelius Aristides ise MS 178'de Smyrna'yı yerle bir eden korkunç depremi Marcus Aurelius'a anlatırken, burayı "Asya'nın neşesi ve imparatorluğunuzun süsü", "güzelliği dillere destan ve emsal oluşturan şehir"² diye niteler. 19. yüzyılda bir Doğu gezisi sırasında, birkaç günlüğüne burada konaklamış olan tanınmış ya da bilinmeyen Fransız seyyahlar için de böyledir: Akademisyen ve mebus J. Michaud'ya göre Smyrna "Doğu'nun çiçeği"dir.³ Gazeteci Gaston Deschamps'a göre yüzyıl sonunda "Doğu'nun limanlarının en güzeli"dir.⁴ 19. yüzyılda Smyrna'dan geçen başka birçok Batılı seyyah da Antik yazarların kullandıkları terimleri tekrarlamakta tereddüt etmezler: Onların gözünde Smyrna daima "İyonya'nın tacı" ya da "Asya'nın süsü" olarak kalmıştır.

Smyrna'nın her zaman gururlu bir hali olduğu doğrudur. Strabon döneminde, "genellikle düz bir hat üzerinde giden, hepsi de taş döşeli sokaklarıyla, dikdörtgen şeklinde, iki katlı muhteşem revaklarıyla istisnai bir şehir planına sahiptir."⁵ Onlarca yıl sonra Aelius Aristides şunu yazmıştır: "Şehrin orta yerinde ve uçlarındaki çeşit çeşit gezinti yerleri, birbirlerine tercih edilme şerefi için yarışır. Her evde çeşme vardır, hem de ihtiyaç fazlası. Sokaklar öyle geniştir ki pazar sanırsınız, güneşin her yeri aydınlatmasına imkân tanımak için birbirlerini keserler."⁶

1 Strabon, *Géographie*, XIV, 1, 37.

2 Aelius Aristide, *Oraison*, XIX, 1-3, akt. Antoine Galland, *Le Voyage à Smyrne. Un manuscrit d'Antoine Galland* (1678), Paris, Chandeigne, 2000, s. 79.

3 Joseph Michaud, *Correspondance d'Orient*, Paris, Ducollet, 1833-1835, c. III, mektup 50, 20 Haziran 1830.

4 Gaston Deschamps, *Sur les routes d'Asie*, Paris, Armand Colin, 1894, s. 115-116.

5 Strabon, *a.g.e.*

6 Aelius Aristide, *a.g.e.*, XVII, 8-12, akt. Antoine Galland, *a.g.e.*, s. 84.

19. yüzyıl başında Smyrna'ya gelen birçok Batılı için burası hem antik bir şehrin mirasçısıdır (ne pahasına olursa olsun görmeye çabaladıkları Yunan ve Roma dönemine tarihlenen çok sayıda arkeolojik kalıntı buna kanıttır), hem de egzotik yanı onları çeken bir "Şark şehri"dir. Bir körfezin dibinde, iki tepeye yaslanmış duran şehrin üzerinde inşa edildiği doğal yapının güzelliğini elbette takdir ederler ve tepelerin yamaçlarına sıra sıra dizili kahverengi çatılı küçük ahşap evlerini anlata anlata bitiremezler. İç Anadolu'nun kapısı olan ünlü Kervan Köprüsü unutulacak gibi değildir. Burası deve kervanlarının yola çıktığı noktadır. Bu kervanlar, efsaneye göre, kıyısında Homeros'un doğmuş olduğu ünlü Meles Nehri'nden geçerler. Genellikle şehrin en güzel sokağı kabul ettikleri iki yerden söz ederler: Frenkler Sokağı ile bunu kesen Güller Sokağı. Avrupalıların yaşadığı mahalle 19. yüzyıl başına dek bu iki sokaktan ibarettir. Ama, pazarlarını ve buralardaki bol malları; birkaç sokak mesafeyle bir arada bulunan, kubbe ve minareleri körfeze girerken görülen cami, sinagog ve kiliseleri; dar ve eğri büğrü sokakları; 19. yüzyıl ortasına dek şehir uzamına damgasını vuran farklı mahalleleri (Avrupalılar, Ermeniler, Yunanlar, Müslümanlar ve Yahudiler); son olarak da, insanları açısından, değişik dilleri ya da çeşitli gelenekleriyle iyice ayrıntılanmış nüfusun çoğul bileşimi ihmal edilirse, bu seyyahların gözünde Smyrna eksik tasvir edilmiş olur. Kısacası bu Avrupalı seyyahların (gözlemci ile gözlem konusunun arasına giren imge, gözlemcilerin merakını yönlendirdiğinden ve onlara görmek istedikleri şeyi gösterdiğinden; hem gerçeklik hem de basmakalıp olan) gözünde Smyrna'yı bir Şark şehri yapan şeyler bunlardır.

1830'lu yıllardan itibaren, ama özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, bu seyyahların Smyrna'yı anlatma tarzı adım adım değişir. Şark şehri Smyrna imgesinin üzerine bir

başka imge biner: Batılılaşmakta olan bir şehir imgesi. O dönemde Smyrna'da hüküm süren yoğun entelektüel, sanatsal ve kültürel yaşama ve 1860'lı yıllardan bu yana sahip olduğu donanım (yeni limanı, tramvay hattı, lüks mağazaları, tiyatro ve sinema salonları, kafe ve restoranları ile aşağı şehrin bir bölümünün gazla aydınlatılması) bakarak bu şehri "Şark'ın Küçük Paris'i" ya da "Levant'ın Paris'i" olarak nitelleyenler çok sayıdadır (onlara inanılacak olursa, insanı Paris'teki yaşama imrendirecek hiçbir şey yoktur).

Ama Batılı seyyahların 19. yüzyılda Smyrna hakkındaki tasarımlarının ve bu övgülerinin ötesinde, Smyrna'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Akdeniz dünyasının bağrında özgün bir yer işgal ettiği de tartışılmaz.

Smyrna, tarihinin Osmanlı evresinde, ticari düzlemde, Batılı ekonomiler ile Osmanlı İmparatorluğu arasında temas noktası olmanın yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu içinde de bir yeniden-dağıtım merkezi olarak adım adım kendini göstermiştir. 17. yüzyılın başında, iki bin yaşayanı olan küçük bir bölgesel ticaret merkezi olmaktan çıkarak, Doğu Akdeniz'in önemli limanı olmaya ve imparatorluğun uluslararası limanı statüsü edinmeye başlar. Bir yüzyıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Doğu Akdeniz'in önemli limanı olmuştur. Ticaret için ve ticaret aracılığıyla yaşayan imparatorluk için temel bir liman şehridir artık.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaklaşık yüz bin nüfusuyla imparatorluğun ikinci şehridir. Bir yüzyıl sonra bu rakam, farklı tahminlere göre, yüz elli bin ilâ iki yüz bin arasında değişir ve 20. yüzyılın ilk yıllarında iki yüz otuz bine erişir.

Bu nüfusun bileşimi de onun özgüllüğünün bir diğer işaretidir. Gerçekten de Smyrna'nın nüfusu çoğul olmakla birlikte –tıpkı o dönemde Osmanlı şehirlerinin ve daha geniş olarak Akdeniz şehirlerinin çoğu gibi– 19. yüz-

yıl başında özellikle gayrimüslimdir. Müslüman sakinlerinin ve Osmanlı yetkililerinin gözünde Smyrna öncelikle gayrimüslimlerin çoğunluk olduğu bir şehirdir. “Gâvur İzmir” adı da buradan gelir: Bu gayrimüslimler Yahudi, Ortodoks ya da Katolik Yunan, papalığa bağlı ya da Katolik Ermeniler, aynı zamanda da Katolik ya da Protestan Avrupalılardan oluşur.

Körfezde konaklayan teknelerin gemici ve kaptanları, Ege adalarından gelme mevsimlik işçiler, imparatorluğun her yerinden gelen zanaatkâr ve tacirler, firari Avrupalı askerler, her türden maceracı gibi meslekleri gereği ya da yaşamda yeni bir başlangıç aramak için oradan gelip geçenler de şehrin yerleşik nüfusuna eklenir. Akdeniz’in her yanından (Marsilya, Livorno, Ege takımadaları, Girit, Osmanlı’nın başşehri, Mısır, Kıbrıs, Suriye, vs.) gelen Osmanlı, İngiliz, Fransız, İsveç, Venedik, hatta Dalmaçya bandıralı gemilerin, deve kervanlarının varış ve kalkışlarının yaşamı belirlediği Smyrna çapında bir limanda bu kalabalıklar da ihmal edilemez.

* * *

Bu kadar önemli bir şehir gerçekten unutulmuş olabilir mi? Yakın döneme kadar buna inanmak mümkündü. Çok sayıda bilimsel yayının konusu olmuş, roman ya da sinema alanındaki eserlere fon oluşturmuş, Akdenizlilerin ya da başkalarının düşünüyüşünü besleyip yolcuları cezbetmiş diğer Akdeniz şehirlerinden farklı olarak Smyrna sanki bir başına bırakılmıştı.

Oysa 1980’li yılların sonundan beri Smyrna yeniden ilgi görmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarla ilgili bilimsel çalışmaların sayısı artmaktadır: tarihçilerin, mimarların, ekonomistlerin, müzikologların vs. araştırmaları şehir tarihinin yeniden keşfini sağlayan farklı yaklaşımlar sunmaktadır. Bu araştırmalar Doğu Akdeniz şehirlerine yönelik genel ilgi-

nin bir parçasıdır ve Akdeniz havzasındaki kozmopolitizmi ve çoğul toplumları daha iyi kavrama arzusuna denk düşmektedir.

Tarihçilerin Smyrna hakkındaki bu uzun sürmüş suskunluğunun nedeni nedir? Zengin geçmişine rağmen Smyrna 1914'ten beri yaşanan altüst oluşları nedeniyle sanki uzun süre herkesi korkutmuştur: Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren deniz ablukası; 1919-1922 arasında şehrin Yunanlılar tarafından idaresi; dahası, Eylül 1922'de, Mustafa Kemal'in birliklerinin gelişiyle birlikte şehri kısmen yok eden korkunç yangın, ardından da Hristiyan sakinlerin çoğunun şehri terk etmesi. Smyrna özellikle bu altüst oluşların uzun süre boyunca hem Yunan hem Türk tarafında tutkuyla, hatta şiddetle yaşanmış olması nedeniyle korkutacaktı. Bu durum tarihinin yazılmasını güçleştirir; hatta 1914 öncesi dönem için bile güçtür. Başka araştırmacılar için bile, hatta daha genel olarak Smyrna'yla ilgilenen herkes için biktırıcıdır. Böyle bir yazının yeniden mümkün olabilmesi için her iki tarafın da yaralarının kabuk bağlaması gerekmişti kuşkusuz.

* * *

Bu kitap, Smyrna tarihinin zenginliğinden yalnızca bir yüzyılı incelemektedir: 1830-1930. Bir dönüm noktası olan bu yüzyıl boyunca Smyrna Osmanlı İmparatorluğu'nun ve aynı zamanda da tüm Batı Avrupa'nın ritmine bağlı olarak, politik, ekonomik, toplumsal, kültürel, insani, şehircilik, fiziksel ve maddi düzlemlerde derinden dönüştü.

Bu dönüşümler öncelikle Tanzimat denen, devletin idari sisteminin yenilenmesi, orduda değişikliklerin yapılması, eğitimin sekülerleştirilmesi, özellikle dini ve ırkı ne olursa olsun tüm tebaanın eşitliğinin kabulü yoluyla İmparatorluğu modernleştirmeyi amaçlayan Osmanlı reformla-

nı çerçevesinde yer alırlar. Bu reformlar, 18. yüzyıl sonundan bu yana Avrupa'nın ve modellerinin imparatorluk yaşamının farklı alanlarında (ekonomik, politik, kültürel, diplomatik, askeri, vs.) işgal ettikleri büyüyen rolü belirtmektedir. 19. yüzyılın başında Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) idaresinde başlayan reformlar gerçek anlamda Sultan I. Abdülmecit'in (1839-1861) 3 Kasım 1839'da "Gülhane" denen imparatorluk belgesinin (*hatt-ı şerif*) resmen ilanıyla başlar. Bu belge tüm Osmanlı tebaasının eşitliğinin yanı sıra kiracılığın kaldırılmasını, yeni bir askere alma ve talimname sisteminin benimsenmesini, herkesin gelir ve servetiyle orantılı vergi ödenmesini beraberinde getirir. Reform hareketinin ikinci evresi 1856 yılında gayrimüslim Osmanlı tebaaya verilen tavizleri onaylayan ve güçlendiren fermanın (*hatt-ı hümayun*) kabulüyle başlar. Gerçekten de gayrimüslimlerin ibadet özgürlüğünü, adalet ve vergi toplanması konularında Müslümanlarla eşitliği, bütün idari mevkilere serbestçe gelebilmeyi garanti etmenin yanı sıra, özellikle cemaatlerin iç örgütlenmeleri konusunda geleneksel dokunulmazlıklarından serbestçe yararlanmalarını da garanti eder. Bu sonuncu noktada, 1856 tarihli ferman aynı zamanda cemaatlerin tarihinde bir dönemeç de olur: İlk kez Osmanlı yetkililer, –yürürlükteki reformların ruhuyla uyum içinde– cemaat idarelerinde reform yapmalarını ve bu amaçla yasalar (anayasalar) yapmakla görevli komisyonlar kurmalarını buyurarak cemaat işlerine müdahalede tereddüt etmezler. Böylece cemaatler içinde din adamlarıyla laikler arasındaki güç paylaşımı daha adil olacaktır.⁷ Osmanlı yetkilileri bu komisyonların çalışmasını denetlemekle ve vakti geldiğinde onaylamakla görevlidir. Ama reformların doruk noktası 1876 yı-

7 Ermeni cemaati 5 Haziran 1860'da kendi yasalarını benimseyen ilk cemaattir, ama sultan bu yasayı ancak 17 Mart 1863'te benimser. Diğer yandan Yunan cemaati de kendi yasasını 1862'de çıkartırken, Yahudi cemaati ancak 1865'te hazırlar.

linda birinci Osmanlı Anayasası'nın kabulü olur. Bu anayasa Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı ülkeleriyle her bakımdan kıyaslanabilir bir parlamenter rejimle donatır ve yarım yüzyıl önce benimsenmiş belli başlı düzenlemeleri yeniden ileri sürmek için ele alır.

1830'dan 1930'a dek imparatorlukta önemli politik altüst oluşlar yaşanır. Bunların belli başlı evreleri şunlardır: İmparatorluğun katıldığı çeşitli savaşlarda yaşanan önemli toprak kayıpları sonucu adım adım parçalanması; 1878 Anayasası'nın ertelenmesi; Sultan II. Abdülhamid rejimine karşı 1908 Jön Türk Devrimi; yeni bir sultanın -V. Mehmed- tahta çıkarılması; Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi ve Osmanlıların bozgunu; 29 Ekim 1923'te Mustafa Kemal tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı.

Demek ki 1830-1930 arasında Smyrna'nın tarihini yazmak, dönüşüm halindeki bir şehrin tarihini yazmaktır. Bu, 1914-1922 dönemini her türlü kinin dışında incelemek için kavramayı gerektirir. Bu, aynı zamanda tarihi 1922'de durdurmak istememek ve bu tarihi o dönemde yeniden inşa edilen Smyrna'da sürdürürken, aynı zamanda Smyrna'yı terk etmek zorunda kalmış olanların ve onların mirasçılarının bellek ve anılarında olduğu kadar, Smyrna'nın şu anki sakinlerinin bellek ve anılarında da Smyrna'yı yeniden oluşturmaktır. Smyrna'yı Akdeniz tarihine yeniden yerleştirmektir; kat ettikleri yol Smyrna'ninkine çok benzeyen ama yine de onun özgünlüğünü ortadan kaldırmayan Selânik, İstanbul, Iskenderiye gibi şehirlerle onu kıyaslamaktır.

* * *

Smyrne, İzmir, Smyrna, Smyrni, Smirne. Bu şehri adlandırmak için farklı dillerde kullanılan bütün adlar arasında bu kitap, doğal olarak, Fransızca'nın orayı belirtmek için başvurduğu adı seçti. Öncelikle, burada incelenen dönem-

de Fransız arşiv belgelerinde ve dönemin Fransızca gazete-lerinde görülen ad Smyrne'dir. Türkçe'deki İzmir adının bu şehri belirtmek için Fransızca'daki Smyrne adının yerine ne zaman geçtiğini tam olarak bilmek güçtür. 1930'lar civarında olması muhtemeldir. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin baş-şehrinin durumu da böyledir: Türkçe'de Ankara ama Fransızca'da Angora. İleriki sayfalarda okurlar her yerde Smyrne adını görünce şaşırmayacaktır.* Bunun tek istisnası son bölümdür. Artık Fransa'da da yalnızca İzmir adıyla bilinen bugünkü şehir söz konusu edilmektedir bu bölümde. Bir şehir için bu iki adın artık tek ve aynı tarihin içinde birbirine bağlanması gerekmektedir.

Bu kitapta anlatılan bu tarihin üç veçhesi var. Bunlar 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında şehri yaratmış ve şehrin var olmasını, dönüşmesini ve kendi özgüllüğünü (en azından 1922'ye dek –hem de 1914'ten bu yana yaşanan altüst oluşlara rağmen) ortaya koymasını sağlamıştır.

Smyrna öncelikle ticarete (özellikle uluslararası ticarete) bağımlı bir liman şehridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Doğu Akdeniz'in ana limanıdır. Pers'ten ve Hint'ten gelen kervan yollarının ve Ege'deki deniz yollarının kavşağındaki şehirdir. Şehrin bu görünümü, söz konusu dönemde onu nitelenecek en aşikâr, en önemli yandır. Osmanlı'nın ve Akdeniz'in belli başlı şehri olarak adım adım ortaya çıkmasını ve kendini göstermesini sağlamış olan şehrin bu yanıdır. Tüm tarihi boyunca, hem de daha Antik çağ'dan beri Smyrna ticari ve ekonomik önemi nedeniyle Akdeniz dünyasında kendini daima kabul ettirmiştir. İstisnai coğrafi konumu, insanlar, malların ve de fikirlerin zorunlu geçiş noktası olarak bu şehrin yüzyıllar içerisinde oynadığı ve oynayabildiği rolü büyük oranda açıklamayı sağlar.

(*) Türkçe okuma kolaylığı sağlaması açısından kitapta Smyrna olarak kullanmayı tercih ettik – ç.n.

Smyrna'nın bütün 19. yüzyıl boyunca çoğunlukla gayrimüslim bir şehir olması, onun portresinin bir diğer temel veçhesini oluşturur. Şehrin sakinlerinin, farklılıklarının ötesinde, nasıl bir ortak yaşam sürdürdüklerini anlamak önem taşır.

Bir yandan, bu ortak yaşam, kurumsal düzlemde, etnik-mesleki bağılıklarına göre gündelik yaşamda şehir sakinlerini çevreleyen gruplar aracılığıyla örgütlenmiştir: Bunlar, gayrimüslim Osmanlı tebaa için cemaatler (*millet*), Avrupalılar içinse “koloniler”dir.⁸ Bu cemaatlerin sayısı 1831'e dek üçtür (Ortodoks Yunan, papalığa bağlı Ermeni ve Yahudi). Bu tarihten sonra, bir Katolik cemaatinin resmen kurulmasıyla birlikte sayı dörde, sonra da 1850'li yıllarda bir Protestan cemaatiyle birlikte beşe çıkar. Cemaatler ve “koloniler” Smyrna'daki gayrimüslimler açısından taşıdıkları çok önemli rol nedeniyle gerçek bir toplumsal, ekonomik ve politik çerçeve oluştururlar: Üyelerinin statüsünü belirler, eğitimlerinde ve yaşamlarındaki önemli olaylarda (doğum, evlilik, ölüm) yardımcı olurlar. İdari, mali ve adalet alanlarında geniş yetkilerden yararlanırlar. Mekân düzleminde, Smyrna'nın şehir uzamının 19. yüzyılın bir bölümü boyunca bile aynı cemaat üyelerine ayrılmış mahalleler halinde bölünmüş olması, şehirde yürürlükte olan başka ayrılıkları –bu cemaat mahalleleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren silinmeye yüz tutsa da– açıklamaktadır.

Diğer yandan, ortak yaşamın işleyişi bile Smyrna sakinleri arasındaki bu türden bölünme ve ayrılıkların katılığını yu-

8 Koloni teriminin Osmanlı İmparatorluğu koşullarındaki anlamı, buraya gelip yerleşen bu Avrupalıların anavatanları karşısında herhangi bir bağımlık ilişkisini içermez. 16. yüzyıldan 20. yüzyıl başına dek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Avrupa “kolonileri” bireylerden oluşan basit birlikler meydana getirirler. Bunlar, bağlı bulundukları ülkelerinin koyduğu kurallara tabi kurumlar içinde yer alırlar ve kendilerini kabul etmiş ülkelerin tanıdıkları haklardan yararlanırlar. Bu terim, özgül anlamı nedeniyle, tüm bu kitap boyunca tırnak içinde yazılmıştır.

muşatmaktadır. Farklı nitelikte bağlar kurulmuştur (akrabalık, manevi akrabalık, dostluk, komşuluk, mesleki ilişki, vs.). Başkalarıyla gündelik yaşamı en iyi anlatan şey, karşılıklı alışverişler ile eksik olmayan çatışmalardır. Bu esneklik, mekânsal ifadesini şehir uzamlarının ve civarlarının bu şehirliler tarafından kullanılma, algılanma ve yaşanma tarzında da bulur. Şehirde var olan her bir grup, üyelerinden her biri, şehrin her sakini başkalarıyla birlikte yaşamayı kendince algılar; farklılığın bu gündelik deneyiminden herkes başka bir şey edinir. Dolayısıyla, herkesin Smyrna'ya varış ve yerleşme hikâyesini, mesleki faaliyetlerini ve boş vakitlerini, şehrin fiziksel mekânını kullanmasını, diğer sakinlerle ilişkilerini vs. anlatabilmesi için herkese söz vermek gerekir. Ayrıca, 19. yüzyıl boyunca milliyetçilikler Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da kendini gösterirken, bireysel ve kolektif kimlik tarzlarını çeşitli yerlerde değiştirirken, inanç, etnik yapı ve ulus düzleminde çoğul bu toplumda kişinin kendi kimliğini nasıl tanımladığını, hatta farklı aidiyetleri arasında nasıl hareket ettiğini her bir kişinin bize söylemesi gerekir.

Smyrna nüfusunu oluşturan grup ve cemaatlerin art arda incelenmesinden yola çıkarak çoğul bir Smyrna sunma tercihi, asla bunları ayıran ya da karşı karşıya getiren şeyler üzerinde daha fazla durmak ya da herkesin çok sayıda alanda kendi kurumlarına ve daha geniş bir özerkliğe sahip olduğunu vurgulamak yönünde bir irade olarak yorumlanmamalı. Burada tasvir edilen Smyrna toplumu, bir mozaik olmanın ötesinde, bu toplumu oluşturan grupların birlikte varlığı ve komşulukları ve aralarında bağ oluşturan şey nedeniyle, bağdaşık bir bütün olarak mevcuttur. Smyrna nüfusunun farklı bileşenlerini diğerleriyle sıkı ilişkileri içinde sunan çeşitli metinler bunu doğruluyor.

Bu eserde tasvir edilen çoğul Smyrna, terimin birçok an-

lamıyla kozmopolit olarak kendini göstermektedir:⁹ Öncelikle en yaygın anlamıyla çoğul olduğu için kozmopolit; ama özellikle şehrin sakinleri ortak bir kültür ve çıkarı paylaşarak bir “çıkar cemaati”¹⁰ içinde birleştiklerinden dolayı kozmopolittir; ikamet sınırlarını aşan çeşitli ve yaygın uzamlara dahil olduklarından kozmopolittirler (bu da “kozmpolit” kelimesinin geniş bir coğrafi dağılımı olan diğer bir tanımına gönderme yapar); nihayetinde, bağlılıklarının çokluğu dikkate alındığında şehrin sakinleri “dünya yurttaşları” olarak ya da “kozmpolit”in en eski tanımına göre “her ülkede rahatlıkla yaşayan kişiler” olarak kabul edilebildiklerinden kozmopolittir.

Yine de Smyrna'yı yalnızca ticari ve ekonomik faaliyetlerine indirgememek gerekir. Gerçekte, tüm tarihi boyunca, satsal, kültürel ve entelektüel ışıltısıyla da kendini göstermiştir. Genellikle Akdeniz ticareti içindeki rolünün gölgesinde kalmış bu yan, Smyrna portresinin üçüncü veçhesini oluşturur.

Örneğin 19. yüzyılın daha ilk yıllarında Smyrna Akdeniz’de önemli bir kültürel ve entelektüel merkez olarak kendini gösterir. Batılı seyyahlar Şark’a yaptıkları yolculukları sırasında burada özellikle mola verip kiraathanelerinden, tiyatro ya da konser salonlarından, cemiyetlerinden ve kitapçılarından yararlanmak isterler. Avrupa basınını bulmaları, aynı zamanda farklı dillerde (Yunanca, Ermenice, Osmanlıca, Yahudi-İspanyol dili, Fransızca vs.) yerel basınla karşılaşmaları çok hoşlarına gider. Önemli Avrupalı yazarların yanı sıra

9 Kozmpolit Smyrna hakkında bkz: Marie-Carmen Smyrnelis, “Coexistence et réseaux de relation à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles”, *Cahiers de la Méditerranée*, Nice, no 67, Aralık 2003, s. 111-123, Nice Üniversitesi’nin Modern ve Çağdaş Akdeniz Merkezi tarafından düzenlenen kolokyum tutanakları: “Du cosmopolitisme en Méditerranée (XVIe-XXe siècle).”

10 Bu deymi Robert Ilbert’den alıyorum: “Alexandrie cosmopolite?”, Paul Dumont ve François Georgeon (Der.), *Villes ottomanes à la fin de l’Empire*, Paris, L’Harmattan, 1992, s. 171-185.

ra Osmanlı yazarlarının da temsillerini seyretmeye can atarlar. Dönemin en ilerici fikirlerinin Smyrna'da kitaplar, gazeteler, sanatlar aracılığıyla dolaşıma girdiğini sevinçle görürler... Onların gözünde Smyrna modernitenin şehircilik, mimari, kültür, entelektüel üretim gibi birçok düzeyde kendini gösterdiği bir şehirdir. Moderniteyi genellikle şehrin Batılılaşmasıyla birlikte düşünme eğiliminde olsalar da (Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan bazı Batılı araştırmacıların – yalnızca onların değil– yaptığı da budur), ileriki sayfalar, tersine, modernite ve Batılılaşmanın Smyrna'da ve daha genel olarak Osmanlı toplumunda ille de birbiriyle uyumlu olmadığını ve modernite teriminin bile ihtiyatlı kullanılması gerektiğini gösterecektir. Karmaşık ve çokbiçimli niteliği vurgulamak için çoğul olarak modernitelerden söz etmek daha doğru olmaz mı?

Smyrna'nın kültürel ve entelektüel ışıltısı birçok biçimde açıklanabilir: En aşikâr olanı, bu şehrin Batı dünyasıyla ve daha genel olarak dış dünyayla o dönemde –ama öncesinde de– sürdürdüğü ilişkilerdir; dahası nüfus bileşiminin çeşitliliğiyle ve (yokluğunda bu şekilde var olamayacağı) bu çeşitliliği her zaman ve hâlâ beslemesini sağlayan coğrafi kavşak konumuyla da açıklanır. Kısacası Smyrna'nın yaratıcı dirimselliği olmasa, toplumuna özgü dinamik olmasa, herkesin yaşayabildiği bir şehrin yaratılmasına şehrin bütün bileşenlerinin katılımı olmasa, (terimin farklı anlamlarıyla) kozmopolitizmi olmasa bu ışıltı olamazdı.

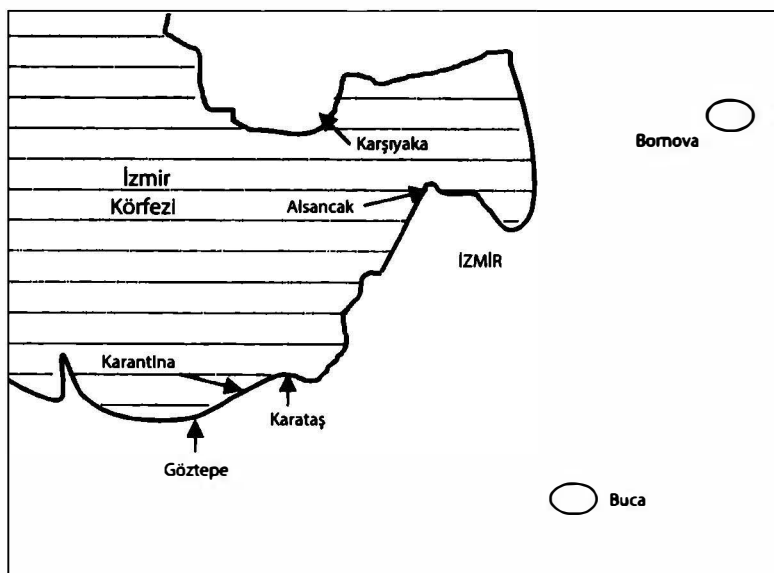
Ama bu ışıltı, “Şark'ın küçük Paris'i” parlak imgesinin ardında olanı, dekorun arka yüzünün varlığını unutturmamalıdır: Şehrin bütün sakinlerinin gündelik yaşamını oluşturan bir başka Smyrna şehri. Bu her iki şehir de birlikte var olmakta, bir bütün oluşturmaktadır. Bunların birbirini unutturmaması gerekir.

Bu kitabın dördüncü bölümünde Smyrna'nın 1908'de,

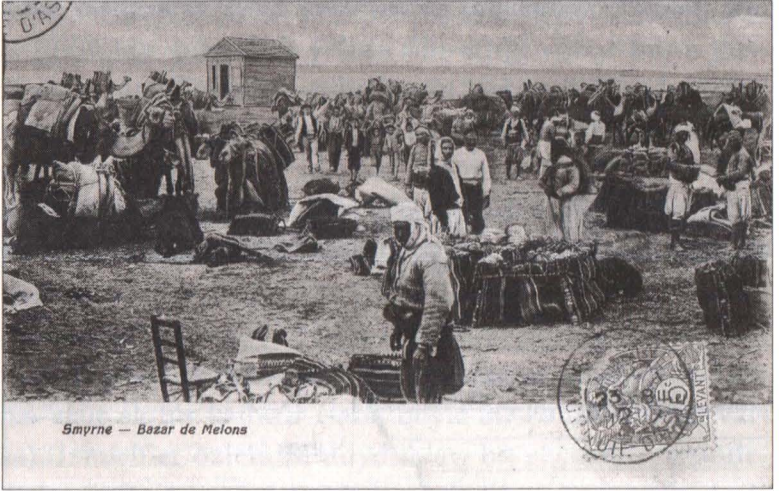
ardından da 1914'ten itibaren yaşadığı kopmalara geri döneceğiz. Bu şehri 19. yüzyılda niteleyen üç veçhesi, o dönemde maruz kaldığı ekonomik ve politik değişimlerin etkisiyle zorlanmıştı. Ama Smyrna direnir. Ayakta kalmaya ve yeniden düzenlenmeye çabalar. Eylül 1922 yangını, çoğul şehrin sonuna ve dolayısıyla farklı cemaat ve gruplar arasındaki ortak yaşam üzerinde temellenmiş bir yaşam tarzının sonuna yol açarak şehrin tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bununla birlikte Smyrna'nın yaşadığı altüst oluşlar bütünü dışında da analiz edilmemesi gerekir. Küllerinden doğan, şehircilik planlarından çıkan şehir farklıdır. Şehrin başka bir çehresi, başka bir nüfusu vardır. Ama parlak ve sarsıntılı geçmişiyle uzlaşmaya, uzun tarihini yeniden keşfetmeye çabalamaz. Kitabın son bölümünde, bugünkü şehrin kat ettiği yollar bunu göstermektedir. Geçmişte olduğu gibi İzmir yine "sadakatsiz/zındık" olmayı sevmektedir. Ama bu kez nüfusunun bileşimi dolayısıyla değil, merkezî iktidarla özel ilişkiler sürdürdüğü ve farklılığını geliştirmeye her zaman hazır olduğu için sadakatsiz ve zındıktır. Yine geçmişte olduğu gibi şehir sakinleri farklı kimlikleri arasında hareket etmekte tereddüt etmezler. Bu durum İzmir'de çoğul kimliklerin yok olmadığına –en azından tamamen yok olmadığına– dair ek bir kanıttır (tabii böyle bir kanıtı ihtiyaç varsa). İzmirliiler özlemini duydukları bu geçmişin peşindedirler; tıpkı bu şehri 1922'de ya da biraz önce terk etmiş olan ve Yunanistan'a, Fransa'ya, Amerika Birleşik Devletleri'ne ya da başka yerlere yerleşmiş olsalar da bu özlemi duyanlar gibi...

Bu öndeyişi bitirmeden önce bu kitabın hazırlanmasını sağlamış olan herkese derin minnetimi ifade etmeyi borç bilirim. François Georgeon ile Edhem Eldem bu ma-

ceranın başından sonuna dek tanığı oldular. Ama Oliver Abel'in, Dilek Akyalçın'ın, Germaine Aujac'ın, Jacques Caporal'ın, Hugues Festis'in, Frédéric Hitzel'in, Christoph Neumann'ın, Işık Tamdoğan'ın, Nicolas Vatin'in, Eleftheria Zei'nin değerli yardımlarını unutmam da mümkün değil. Pierre de Gigord sayesinde bu kitap genellikle yayımlanmamış illüstrasyonlarla zenginleştirildi; ona şükranlarımı ifade etmeliyim. Son olarak da bu esere katılmayı kabul etmiş tüm yazarlara teşekkür ederim. Çok uzun süre unutulmuş bu şehrin, Smyrna'nın tarihini, coşku ve tutkuyla keşfettirmek gibi ortak bir dava için birlikte çalışmak gerçek bir mutluluk oldu.

19. yüzyıl sonu Smyrna civarı.

Smyrna öncelikle ticaretle ve ticaret için yaşayan bir liman şehridir. Ege Denizi'ne ve daha genel olarak da Akdeniz'e bakar. Ama beriye de bakar, karaya dönüktür: Öncelikle kendine art-ülkesine, sonra kervan yolları sayesinde Pers'e ve daha ötede Hint'e uzanır. Smyrna'nın ekonomik yaşamı esasen liman ve çevresindeki antrepoların, pazarın –şehirdeki ve periferilerdeki pazarların– etrafında örgütlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

**TİCARET VE DENİZ YOLLARININ
KAVŞAĞI SMYRNA:
BİR LİMAN ŞEHRİNİN DOĞUŞU**

ULUSLARARASI ÖNEM TAŞIYAN BİR AKDENİZ LİMANININ GELİŞİMİ: SMYRNA (1700-1914)

ELENA FRANGAKIS-SYRETT

Antikçağ'dan bu yana Ortadoğu'nun önemli bir limanı olan Smyrna, 18. yüzyıl boyunca yalnızca Doğu Akdeniz'in değil, tüm Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yandan Batı'yla ve diğer yandan Pers ve Uzakdoğu'yla ticaretinin de en önemli limanı olarak görülür. Ayrıca 18. yüzyılın ortasında iyice belirgin hale gelen Smyrna'nın ticari atılımı, imparatorluğun Batı'yla olan ticaretinin gelişimiyle de çakışır. İmparatorluk, 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında (Akdeniz bölgesini de kapsayan) Avrupa ekonomisinin genişleme evresine katılır. Başka deyişle Smyrna imparatorluğun dış deniz ticaretinde yalnızca aslan payını kapmakla kalmaz, bu pay sürekli olarak da artar, Smyrna'nın ticari atılımı giderek daha görkemli bir hal alır. Bu süreçte Smyrna ticaretin her alanında –ticari malların değer ve hacminde, limandan içeri doğru yayılmaya başlayan ticaret ağlarının yoğunluğunda, Osmanlı ve Avrupalı tacirlerin hizmetinde ve bu tür ağlar sayesinde gerçekleştirilen ticari sözleşmelerin kapsamında– kendini gösteren ticari bir hegemonya elde eder.

Smyrna, Osmanlı sahil taşıma ticaretinde de ön planda-

dır. Üç kıtaya (Avrupa, Asya, Afrika) ve Akdeniz, Karadeniz ve Kızıldeniz sahillerine yayılan İmparatorluk o dönemde çok büyüktür. Akdeniz, Kızıldeniz ile Karadeniz denizcilik bölgeleri arasındaki aracı konumuyla, bunları birbirine bağlarken, bütün Osmanlı denizcilik dünyasını da birbirine bağlar. Akdeniz’de en sık kullanılan denizcilik rotası İstanbul-Smyrna-İskenderiye güzergâhıdır. Bu güzergâh üzerinde Smyrna en önemli halkayı teşkil eder. Bütün olarak bakıldığında Osmanlı denizcilik evrenindeki toplam güzergâhların % 30’dan fazlasının çıkış ya da varış noktası Smyrna’dır; ya da en azından bu limanı ara konak noktası olarak kullanırlar. Bunun nedeni Smyrna’nın yalnızca Osmanlı’nın farklı deniz bölgelerini (İstanbul’dan Kuzey Afrika’ya dek) birbirine bağlaması değildir; dahası, iç karanın önemli bir bölümünü de imparatorluğun kıyı bölgelerine bağlamaktadır. Smyrna’nın geniş art-ülkesi Batı ve Orta Anadolu’dan ve Suriye topraklarındaki Halep’ten Doğu Anadolu’ya ve oradan da Pers’e dek uzanır, Irak’ta Musul’a ulaşır ve batıda Ege bölgesini ve Kıta Yunanistanı’nı kapsar. Smyrna Osmanlı mallarını toplayıp Batı’ya gönderir, ama aynı zamanda Batı ürünlerini de ithal edip Osmanlı iç pazarındaki geniş bir kesime dağıtır. Böylece Avrupa’yla ve Osmanlı dünyasının iç kesimleriyle en yaygın ticari ve denizcilik bağlarını kurar. Tek potansiyel rakibi 18. yüzyılda İstanbul ve İskenderiye’dir. Bununla birlikte, 18. yüzyılın ikinci yarısında bu iki liman imparatorluk ticaretinde Smyrna’nın çok gerisindedir.

Ticaret ve gemicilik dışında, Smyrna bölge için önemli bir banka merkezidir. İmparatorluğu Avrupa’nın bazı büyük pazarlarına bağlayan mali ağlardaki lider rolü de bir diğer özelliğidir.

Görkemli Bir Ekonomik Atılım

Bu görkemli ve uzun süreli ekonomik atılım bazı unsurlarla açıklanır. Bunlar arasında, ipek bir yana, Ortadoğu ile Avrupa arasındaki ticarete önem taşıyan bir diğer malın, yani pamuğun Smyrna'nın art-ülkesine yakınlığı sayılabilir.¹ İmparatorluk politikası da ticareti Smyrna'nın limanına yönlendirerek ve Anadolu sahilindeki ya da Ege adalarındaki diğer limanlardan uzaklaştırarak Smyrna'nın hegemonyasını güçlendirmektedir. Üstelik, Smyrna'nın İstanbul'a, dolayısıyla art-ülkesindeki kervan yollarının güvenliğini sağlayan imparatorluk merkezine yakınlığı, genişlemesindeki bir diğer etkidir. Çünkü Smyrna ticaret ağlarını Anadolu'nun içine yerleştirmek için emin bir art-ülkenin avantajlarından yararlandı. Sonuçta bu durum, imparatorluğun en yaygın ticari ağlarını sağlamada atılan ilk adımdır. Taşımacılıkta güvenlik ve yerel ağların etkinliği pazara o dönemde Osmanlı-Avrupa ticaretinde önemli üçüncü bir zahire sağlamaktadır: keçi tüyü (moher). Ankara (ya da Angora) keçi tüyü, Türk ve Ermeni tüccarların tekelindedir. Onlar bu malı Smyrna'ya getirip yerel tüccarlara satmaktadırlar. Bu tüccarlar da kendi simsarları aracılığıyla Avrupalı tüccarlara satmaktadırlar.² Sonuç olarak, bir Avrupalı için keçi kılını, menşei olan Ankara'dan almaktansa Anadolu limanındaki yerel tüccarlardan satın almak daha az masraflıdır. Bu durum, 18. yüzyıl başında zaten mevcut olan Smyrna ticari ağlarının verimliliğine kanıttır.

Bununla birlikte, Smyrna'nın ticari açıdan önemli oranda büyümesini ve 18. yüzyılda Ortadoğu ticaretindeki tartışmasız hegemonyasını sağlayan şey, (özellikle 18. yüzyılın

1 Fransa Ulusal Arşivi, Paris, AE B1 1053, Fransa konsolosu Charles de Peyssonnel, sunum yazısı, Smyrne, 22 Kasım 1751. Bu arşiv bundan böyle ANF olarak adlandırılacaktır.

2 ANF, AE B1 1054, bilan des écriture de Villamus & Cie, Smyrne, 1753.

ikinci yarısında ve 19. yüzyıl başında gerçekleşen) Osmanlı-Avrupa ticaretinin yaygınlaşmasıdır. Böyle bir büyüme dönemi, tarihindeki daha eski ticari faaliyet dönemlerinden tamamen farklıdır. Çünkü Smyrna'nın ekonomik büyümesi, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'yla ve özellikle Fransa'yla ticaretindeki büyümeyi izlemiştir. Fransa, imparatorluğun Avrupa'daki en önemli ticari partneri olur. 18. yüzyılda Fransız-Osmanlı ticaret bağlarının güçlendirilmesi hem dünya ekonomisinin büyümesinden hem de Fransız hükümetinin politikasından kaynaklanır; Smyrna'nın ticari genişlemesiyle olduğu kadar Fransız-Osmanlı ticaretindeki hegemonyasıyla da çakışır. Ticari istatistikler sayesinde 1740 yılında Smyrna'nın yükselişini ve 1754'e doğru en önemli Osmanlı limanı halini almasını izleyebiliriz.³ O yıldan önce Smyrna'nın Fransa'yla ticaretinin kimi zaman İskenderiye, Suriye limanları ya da Ege adalarının gerisinde kaldığı oluyordu. 1754'ten sonra Smyrna Batı'ya her yıl herhangi bir başka Osmanlı limanından çok daha önemli miktarda mal ihraç eder.

Böyle bir yayılmanın birçok nedeni vardır. İskenderiye'nin ve Suriye limanlarının art-ülkesinde güvenlik eksikliği kimi zaman onların ticari ağlarını rahatsız edip, Avrupa'ya mal gönderme arzusundaki tüccarları fazlasıyla tedirgin etmektedir. Ayrıca, Ege Adalarından ihraç edilebilecek nispeten sınırlı miktarda buğday ve zeytinyağı, önemli olsa da, Fransa'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin pazarları için Osmanlı ürünlerine sürekli artan talebi karşılayamaz. Buna karşılık Smyrna, pamuk ya da keçi kılı gibi neredeyse sınırsız miktarda ürünü Batı pazarlarının tam büyüme halindeki ihtiyaçlarını karşılamak için ihraç edebilir. Bu malların Sm-

3 Bu makalede sözü edilen istatistiki veriler üzerine tüm ayrıntılar için bkz. Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700-1820*, Atina, Centre d'études d'Asie Mineure, 1992, ek B-E, s. 257-333.

sa'nın yerini almış, bu limanla doğrudan ya da Malta üzerinden ilişki kurmuştur.

Uluslararası ticaretin ihtiyaçlarını çok etkin olarak karşılayabilmesi Smyrna'nın ticari üstünlüğünde belirleyici bir unsurdur. Batı Avrupa'da tekstil sektörünün büyümesi hem kumaş üretimi için hammadde hem de nihai ürün için bir pazar gerektirir. Smyrna her ikisini de sağlamaktadır. İmparatorluğun kıta topraklarını ve sahil bölgelerini kapsayan kısa ya da uzun kara ve deniz yollarıyla Smyrna pamuk, pamuk ipliği, ipek, keçi kılı ve yün toparlayıp Avrupa'nın belli başlı pazarlarına ihraç ederken; Avrupa kumaşını ve Avrupa'dan yeniden ihraç edilen sömürge mallarını (kahve, şeker ve çivit ve kırmızböceği gibi renklendiriciler) ithal edip tüm Doğu Akdeniz pazarlarına ve Anadolu ile Pers'in merkezine dağıtıyordu. Bu ürünlere yönelik kitlesel bir tüketim potansiyeli vardı. Önemli miktarda maldan oluşan ticaret, yerel olarak Batı Anadolu'nun ve Ege adalarının ürünü olan ve genellikle Smyrna yoluyla satılan zeytinyağı ve buğday ihracatıyla tamamlanıyordu. Ödemeler Smyrna'da yapılıyor ve bu malların Avrupa pazarlarına doğru yola çıktığı liman olarak burası kullanılıyordu.

18. yüzyılın ikinci yarısında Smyrna ekonomisinin mutlak anlamda atılım yapmasını sağlayan şey, genişleyen Avrupa –ve özellikle tekstil– sanayileri için kaliteli pamuk ve pamuk ipliği ihracatıdır. Beklenebileceği gibi, artmakta olan şey yalnızca pamuk ihracatında Smyrna'nın payı değil, pamuk ihracatının hacim ve değeridir.⁴ Pamuk ve pamuk ipliği, Levant'ta ticaret yapmada anahtar bir rol oynar: gerçekten de, nakit para Osmanlı ekonomisinde olduğu kadar Avrupa ekonomisinde de her zaman sınırlı kul-

4 Elena Frangakis-Syrett, "The trade of cotton and cloth in İzmir: from the second half of the eighteenth century to the early nineteenth century", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Der.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany, New York, Suny Pres, 1991, s. 97-111, 209-214.

lanılsa da, trampa yaygın bir değişim aracı olma özelliğini korumaktadır. En kârlı trampa pazarı, Avrupa kumaşına karşılık pamuk verilen pazardır. Yakın çevrede üretilen pamuk, Ankara'da imal edilen keçi kılını ya da Smyrna'ya Bursa'dan veya daha uzaktan, Pers'ten gelen ipeği sık sık etkileyen sorunlardan ve nakliye maliyetinden etkilenmez. 18. yüzyılın ilk yarısında meydana gelme ihtimali daha yüksek olan şehrin periferisine dek yayılan silahlı bir çatışma ya da aynı yüzyılın ikinci yarısında daha yaygın olan ciddi veba salgınları, limandan pamuk ihracatını ciddi olarak etkileyebilir yalnızca. Bu tür olaylar meydana geldiğinde, yerel ekonomi düşüşe geçer, pazar ve şehrin para likiditesi istikrarsızlaşır. Şehrin demografisi de etkilenir. Bununla birlikte, Smyrna kendine gelmeyi başarır. Nüfusu artmasa da azalmaz. Bütün 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyıl başında nüfus sürekli olarak yüz bin civarındadır. Smyrna civarda yaşayanları her zaman kendine çeker ve genellikle pamuk gibi ürünleri artan miktarlarda ihraç etmeye devam eder.

Avrupalı ve Osmanlı Tüccarlar

Rekabet ve İşbirliği

Smyrna'nın Levant'ta ticari hegemonya elde etme yönündeki yükselişinin karmaşık ve çok veçheli imgesindeki bir diğer unsur, ticaretin belli başlı iki faili arasındaki ilişkililerdir: Osmanlılar'la Avrupalılar. Bu, güçlü bir rekabetin önayak olduğu ve her grubun kendi güç ve kozlarını getirdiği, kâh rekabet kâh işbirliği ortamında cereyan eden bir ilişkidir. 18. yüzyılın büyük bölümünde Büyük Britanya'nın ve Fransa'nın korumacı ekonomileri, kapitülasyonların avantajları sayesinde, Osmanlı tacirlerinin kendi sahillerine yerleşme-

Un vendeur de pistaches.

Smyrne

Dilsiz fıstık satıcısı.

lerini ve kendi tebaalarının ticaret ağlarına katılmalarını engelleyebildiler. Bununla birlikte, istisnalar da vardır; örneğin Osmanlı tüccarlarının bu tür ağlarda dolaylı da olsa yer almasını sağlayan savaş dönemleri. Dahası, Londra ve Marsilya'da olup bitenden farklı olarak ticaretin herkese açık olduğu Livorno limanından Smyrna ile ticaret yapan Fransız ve İngiliz tüccarlar ile Osmanlı tüccarlar arasında bir işbirliği, çoğu zaman yasadışı kalsa da sürüp gitmektedir. Gerçekten de, İngilizlerin ya da Fransızların tersine, İtalyanlar ve Hollandalılar Osmanlı tüccarlarının Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretlerine katılmalarına izin verirler. Türk tüccarlar özellikle kervan ağlarında ve Smyrna'yı geniş art-ülkesine bağlayan ticaret yollarında aktif olduklarından, Avrupalıların ticaret konusundaki liberal politikasından en başta yararlananlar, Amsterdam'da, Rotterdam'da, Ancône'da, Trieste'de ya da Livorno'da bulunan ve buradan Smyrna ile ticaret yapan gayrimüslimlerdir (Yahudiler, Ermeniler ve Yunanlar).⁵ İngilizler ve Fransızlar 18. yüzyılın neredeyse tümü boyunca Smyrna'nın Batı'yla ticaret ağlarına egemen olurlarken, Osmanlı tacirleri limanın kendi art-ülkesiyle ticaret ağlarını, hem iç (Osmanlı) ticaret için hem dış (Avrupa) ticaret için denetlemişlerdir. Aynı ayrı ama kesişen ticari uzmanlık alanlarıyla birlikte, Avrupalı ve Osmanlı tacirlerin faaliyetleri birçok açıdan ilişkilerini korur.⁶

5 Smyrna'nın farklı cemaatleriyle ilgili olarak bkz. Marie-Carmen Smyrnelis, "Européens et Ottomans à Smyrne (de la fin du XVIIIe siècle à la fin du XIXe siècle)", M. Anastassiadou ve B. Heyberger (Der.), *Figures anonymes et figures d'élite: pour une anatomie de l'Homo ottomanicus*, İstanbul, Isis, 1999, s. 119-133; aynı yazarlar, "Jeu d'identité à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles", H. Le Bras (Der.), *L'Invention des populations: biologie, idéologie et politique*, Paris, Odile Jacob, 2000, s. 125-139.

6 Avrupalıların ticaret ağlarının gelişimi konusunda bkz. Elena Frangakis-Syrett, "Commerce in the eastern Mediterranean from the eighteenth to the early nineteenth centuries: the city-port of İzmir and its hinterland", *International Journal of Maritime History*, c. X/2, 1998, s. 125-154; aynı yazar, "Les réseaux commerciaux et l'intégration au marché mondial de la Méditerranée orientale, un aperçu histo-

18. yüzyılda Fransa, İngiltere ve Hollanda'dan gelen gençler Levant'a, özellikle Smyrna'ya yerleşirler: Genellikle on yıl kadar burada kalarak Marsilya, Londra ya da Amsterdam'daki şirketlerinin temsilcisi ya da mümessili olurlar.⁷ Kişisel, mesleki ya da ailevi ağlar zeminine dayanarak ticaret yaparlar. Osmanlı mallarını satın aldıklarında, kimi zaman yerel üreticilerden, ama daha sık olarak da şehir pazarlarından ya da periferisindeki kervan alanlarından satın alırlar. Kendi mallarını sattıklarında ise bu tür iş ilişkilerinde başarılı olan simsar benzeri gayrimüslim yerel tacirlerin hizmetlerinden yararlanırlar. Anadolu'nun göbeğinde, dolayısıyla Smyrna'nın hemen yakın art-ülkesinde daimi bir ticaret ağına ya da kişisel kurumlara sahip değildir. Kârlı zeytinyağı ticareti için, Midilli gibi komşu adalarda büro açtıkları da görülür (Smyrna'dan idare ederler).⁸ Ege Adaları'na ya da iç topraklara her gittiklerinde yanlarında simsarları ya da bir aracı bulunur. Bu aracı, iç bölgelere gittiklerinde hem tercümanlık hem de silahlı muhafızlık yapar. Ülkenin göbeğindeki dil ve güvenlik sorunu (Smyrna'nın art-ülkesi kervanlar için güvenli olsa da yalnız seyahat eden tüccarlar için her zaman güvenli değil), bu yolculukları alışkanlık haline getirmekten caydırır onları. Bununla birlikte daha önemlisi –daha öteye yerleşmelerini imkânsız kılan şey de budur– Osmanlı ticaret ortamını yeterince tanınamaları ve İç Anadolu pazarlarında ir-

rique", Marcel Bazin, Salgur Kançal, Jacques Thobie ve Yavuz Tekelioğlu (Der.), *Méditerranée et Noire entre mondialisation et régionalisation*, Paris, L'Harmattan, 2000, s. 183-196.

7 18. yüzyıldaki adıyla Frenk Caddesi'nde bulunan konutlarında mallarını depolamak için bir yer bulunur. Bu konutlar, gemi güvertelerine doğrudan mal indirip bindirebilmek için rıhtıma çok yakındır. Bkz. Elena Frangakis-Syrett, "Networks of kinship, Networks of friendship: eighteenth-century Levant merchants", *Eurasian Studies*, c. 1/2, 2002, s. 183-205.

8 Bkz. örneğin, Marsilya ticaret odası arşivleri, Marsilya, J/72, N. Eydoux, Mytilène, 20 Kasım 1714.

tibat yokluğudur. Keza, yerel tüccar ağlarıyla rekabet de güçlüdür. Buralarda bulunmamalarının temel bir nedeni de maliyeyle ilgilidir: 18. yüzyıl Avrupa ekonomilerindeki sermaye birikim düzeyi dikkate alındığında bu tüccarlar, Batı'ya ihracat yapabilmek için ülke içinden Smyrna limanına dek getirilecek malların satın alınması, toplanması ve nakli için, yaygın iletişim ağlarını kullanabilmek için gerekli sermaye kaynaklarına, bir altyapıya ve pazar ilişkilerine sahip değildirler. Dahası, Avrupa pazarlarında Osmanlı mallarına artan talebe rağmen Batılılar, henüz istikrarsız bir pazar olan ülke merkezinde faaliyet yürütebilecek durumda değildirler. Smyrna'daki yerel alıcılarla Avrupalı alıcılar arasındaki aşırı rekabetin Osmanlı mallarının fiyatlarını Avrupa pazarlarında rekabet gücünden yoksun bırakacak bir düzeye yükselttiği de olur. Çok sayıda Avrupa gemisinin beklenmedik geliş pazarı teşvik edileceği gibi Batılı mallarla ve sömürgelerden gelen zahirelerle boğabilir de. Fiyatlar satıcıların bedellerini karşılayamayacakları bir düzeye düşebilir. Diğer yandan beklenen bir kervanın gelmemesi ticareti önemli ölçüde engelleyebilir. Smyrna'daki ticaret, Levant'ın her yerinde ya da 18. yüzyılda Avrupa'nın diğer bazı pazarlarında olduğu gibi genellikle hâlâ riskli bir iştir! Kârlar, ister Batılı olsun ister Osmanlı olsun, tüm tüccarların gözünü bir an bile ayırmadığı bir dizi etkene tabidir.

Aracılar

Smyrna'nın genişlemesini ve öneminin sürekli artmasını teşvik eden bir diğer unsur şudur: Liman müteşebbislerden ve genellikle refah içindeki yerel tüccarlardan oluşan bir cemaate sahiptir. Bunlardan bazıları Avrupalı tüccarların aracıları, diğerleri de simsarları olurlar. Böylece, iç ekono-

miyle bağ kurmaya hizmet ederler: Şehir pazarlarından Avrupalılara mal, ilişki, nüfuz ve bilgi getirirler; aynı zamanda da Avrupalıların mallarını başka yerel tüccarlara satarlar, onlar da bu malları daha sonra ülke içinde tekrar satarlar. Simsarlıkta uzmanlaşmalar da görülür. Örneğin, ithal edilen malların satışları, şirket simsarları aracılığıyla, genellikle taksitli olarak yapılır; başka deyişle, Avrupalı tacirin simsarı aracılığıyla dışarıdaki simsara ya da Osmanlı alıcının simsarına satılır. Bu simsarlar (tekel anlamında olmasa da) genellikle gayrimüslim Osmanlı tüccarlarıdır. Simsarlardan yararlananlar yalnızca Avrupalılar değildir; onların yeteneklerinden yerel tacirler de yararlanır. Bu meslekten kişiler, gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin büyük bölümünün anahtarını elinde tutmaktadır. Dahası, simsar çoğu zaman kendi hesabına da ticaret yapar. Özellikle simsartacir ilişkisi her ikisine de karşılıklı bir avantaj sağlar, çünkü Avrupalıların ödeme gücü olmayan alıcılara o dönemde yaygın olan taksitle satış yapmamasını garanti eder. Ayrıca, Avrupalılar Smyrna gibi rekabet gücü yüksek bir pazarda Osmanlı mallarını satın aldıklarında, bunu gayet iyi yerel bağları olan simsarları aracılığıyla olası en iyi fiyattan yapabilirler.

19. yüzyıla dek, geçici birkaç istisna hariç, Avrupalılar, yerel ticari ağlarla rekabet edecek düzeyde değillerdir; zaten rekabet etmeleri de gerekmemektedir. Pers ipeği özellikle Ermeni ve Türk kervan tacirleri tarafından nakledilmiş ve pazara getirilmiştir. Bursa ipeği ile Ankara keçisi kıllı ticareti ise öncelikle Yahudi, Türk ve Ermeni tüccarların tekelindedir. Smyrna'dan malları bizzat getirip başka yerel tacirlere satarlar. Bu tacirler de, belki de başka aracılara kullanarak, simsarları aracılığıyla Avrupalı tacirlere satarlar. Gerçekten de, Avrupalılar, bağımsız olarak veya Smyrna'da üslenmiş Batılı firmaların temsilcisi olarak, yerel üre-

ticilere doğrudan gittiklerinde, ki Ege Adaları'ndan zeytinyağı almak için kimi zaman bunu yaparlar (art-ülkenin ve ihracat pazarlarının yakınlığı, Avrupalılara bu adalarda yerel üreticilere erişmek için gerekli ilişkileri bulma imkânı vermektedir), rakipleri olan yerel tacirler ağının ciddi bir rekabetiyle karşılaştılar.⁹ Zeytinyağı ihracatı için Türk ve Yunan ihracatçıların Avrupalılarla rekabet ettiği Girit, Osmanlı İmparatorluğu'nun, hatta Smyrna'nın Avrupalı ve yerel tacirleri arasındaki ticari rekabetin dinamizmine iyi bir örnektir.¹⁰ İthalatın durumu da aynıdır.¹¹ Avrupalıların Smyrna'ya gönderdikleri kumaşlar Ege Adaları'na asla onlar tarafından değil, Sakız Adası örneğinde de görüldüğü gibi¹² genellikle Yunanlı olan yerel tacir ağları tarafından gönderilir.

Yerel tacirlerin aracı olarak konumunu güçlendiren bir diğer neden, 18. yüzyılda Avrupa ve Osmanlı ekonomilerinin daha ziyade sınırlı olan mali kaynaklarına olduğu kadar, sermayelerin yabancı ülkelerde dolaşımını mümkün olduğunca ertelemeye çalışan Avrupa devletlerinin merkantilist

9 ANF, AE III 242, B. Jumelin, commerce du Levant en général, 1812.

10 Yolande Triantafyllidou-Baladie, "Le marché des produits agricoles de la Canée aux XVIIe et XVIIIe siècles. Le mécanisme des échanges et les pratiques du crédit", D. Panzac (Der.), *Les Villes dans l'Empire otoman: activités et sociétés*, Paris, CNRS, 1994, s. 299-320; Patrick Boulanger, "L'île de Mytilène et le négoce français au XVIIIe siècle", *a.g.e.*, s. 282-288.

11 Elena Frangakis-Syrett, "The economic activities of the otoman and western communities in eighteenth-century Izmir", *Oriente Moderno*, c. XVIII/1, 1999, s. 1126.

12 Sakızlı tacirlerin faaliyetleri hakkında bkz. Elena Frangakis-Syrett, *Οικώτεες έμποροι στις θυνάλλαγες, 1750-1850 (Uluslararası Mübadelelerde Sakızlı Tacirler, 1750-1850)*, Atina, Banque agricole de Grèce, 1995, *passim*.

Sakız Adası ticareti hakkında bkz. Daniel Panzac, "L'escale de Chio: un observatoire privilégié de l'activité maritime en mer Égée au XVIIIe siècle", *Annales, Histoire, économie et société*, c. IV, 1985, s. 541-561; Hélène Pegnié, "Εξώτερικό και διανησιώτικο εμπόριο στη Χίο το 18ο αιώνα" ("Sakız Adası'nın Yabancılarla ve Diğer Adalarla XVIII. Yüzyıldaki Ticareti"), *Historica*, c. V/8, 1988, s. 115-122.

politikasına da bağlıdır. Sonuç olarak, Levant'la ticaretinde Avrupalı tacir (İngiliz ya da Hollandalı'dan ziyade Fransız), genellikle nispeten sınırlı sermaye kaynaklarıyla yetinmek zorundadır. Deniz taşımacılığı imkânlarından yararlanmak için Osmanlı mallarını bir an önce satın almak istemesine rağmen bunu yapacak uygun fonlara sahip olamadığından, malları önceden alması için yerel tacire başvurabilir. Bu bir tür kredidir: ne var ki, yerel tüccar, önceden para vermek yerine önceden mal vermektedir, kendisi de bu malı zaten Anadolu'nun içlerindeki çok sayıda bağı sayesinde taksitle elde etmiştir. Avrupalı tacir de sıklıkla uzun vadeli –kimi zaman iki yıla dek varan– krediyle sattığından, tanımadığı bir satıcıyı doğrudan doğruya bulmaktansa, yerel tacirle iş yapmayı tercih eder. Böylelikle yerel tacir Smyrna'daki ticari örgütlenmede kendine önemli bir yer sağlayan en önemli aracı halini alır. Aynı zamanda kendi pazar ilişkilerini de sermaye olarak kullanabilir. Böyle bir durum herkes için avantajlıdır, çünkü Smyrna pazarının, dönemin sanayi-öncesi tüm ekonomilerine içkin olan sermaye kıtlığını aşmasını sağlar.¹³ Ayrıca Osmanlı ekonomisi de nakit para bakımından kronik yetersizlik çekmektedir; hem de çoğu zaman Avrupa ekonomilerinden daha fazla. Sonuç olarak, yine bir kâr kaynağı olan kredi, Smyrna'daki ticaretin örgütlenmesinde anahtar rolü oynar, çünkü Smyrna pazarının ciddi bir nakit para sıkıntısıyla karşı karşıya kaldığında bile işlemeye devam etmesini sağlar. İmparatorluk içinde bu kıtlık çeşitli Batı dövizlerinin ithalatıyla kısmen yumuşatılır. Bu dövizler Osmanlı paralarıyla birlikte Smyrna'nın pa-

13 Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna...*, a.g.e., s. 139-154; Angeliki Iglesi, "Η εμπορική εγκυκλοπαίδεια Ερμής ο Κερδώς και η διακίνηση συναλλαγματικών στην Κωνσταντινούπολη Ο Εξώ-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη" (*Hermes O Kerdoos Ticaret Ansiklopedisi ve İstanbul'da Polİçe Dolaşımı*), *Dış Helenizm. İstanbul ve Smyrna, 1800-1922*), Atina, Moraiti, 2000, s. 37-52.

ra pazarında ve Levant'ın diğer önemli pazarlarında poliçelere ilaveten dolaşıma giriyordu. Bu dövizler, ticareti kolaylaştırdıkları gibi, ekonominin diğer sektörlerine de büyük ihtiyaç duydukları fonları sağlamaktadır. Smyrna'nın Avrupa pazarlarıyla yaygın ilişkileri, limanı imparatorlukta nakit para ithalatının en önemli giriş noktası yapmaktadır. İstanbul da bu üstünlüğe sahiptir; bu süreçte şehir imparatorluğun mali ihtiyaçları açısından özel bir rol oynamıştır. Çünkü Avrupa dövizlerinin ithalatı, özü gereği, bir para ticaretidir ve hatta kimi zaman meta ticaretinden bile daha önemli olmaktadır. Bu alanda en aktif olanlar Fransızlar olsalar da, Hollandalılar¹⁴ ve İngilizler¹⁵ de buna katılırlar. Hollandalılar ve İngilizler, Levant Kumpanyası'nın yasaklarına rağmen, Smyrna'ya döviz ve poliçe getirirler. Bu durum para ticaretinin ya da banka ticaretinin ne ölçüde yaygın ve kârlı olduğunu göstermektedir.¹⁶ Bu, aynı zamanda, hem Osmanlı hem de Avrupalı tüccarların meşgul oldukları, borsa alım-satımları ve nakit paralarla poliçeleri ilgilendiren diğer spekülative para faaliyetleri konusunda Smyrna pazarının güvenilir bir alan olmasını sağlamaktadır. Smyrna'daki ticari ortamın rekabet gücünü yükseltmeye¹⁷ katkıda bulunan bu tür spekülative para işlemleri, 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında gelişir. Bunun nedeni, o dönemde, devrim döneminde (1792-1801) ve Napoléon döneminde (1803-1814)

14 ANF, F/12 549-550, mémoire sur le commerce du Levant, 1777.

15 The National Archives of the United Kingdom, Public Record Office, Londra, SP 105/337, İngiliz konsolosu Anthony Hayes, Smyrna, 15 Mayıs 1789. Bu arşiv bundan böyle TNA olarak adlandırılacaktır.

16 TNA, SP 105/118, Levant Company, Londra, 27 Nisan 1750, İngiliz konsolosu Crawley'e, Londra.

17 İngilizlerle Hollandalılar arasındaki ve Yunanlılarla Hollandalılar arasındaki rekabet için bkz. Elena Frangakis-Syrett, "Commercial practices and competition in the Levant: the British and the Dutch in eighteenth-century İzmir", Alastair Hamilton, Alexander H. De Groot ve Maurits H. Van den Boogert (Der.), *Friends and Rivals in the East*, Leyden, Brill, 2000, s. 135-158.

Fransız savaşlarının ve Avrupa ekonomilerinin atılımının sonucu olarak Avrupa dövizlerinin pazarlara akışıdır. Bu tür işlemler Smyrna'nın dönemin büyük Avrupa finans pazarlarıyla bağlarını güçlendirmesini de sağlamakta ve bu limanı Levant'ın en önemli ve en aktif para pazarlarından biri yapmaktadır.

Savaşların Etkisi

Osmanlı-Avrupa ticaretinin niteliği ve örgütlenmesi, Avrupalı ve Osmanlı tacirler arası ilişkilerin dinamiği üzerinde önemli oranda etkili olsa da (ki bu da limanın ticari büyüme oranını etkilemektedir), bir diğer önemli etken de savaşlardır. Bunların hem Smyrna ticareti hem de tacirleri üzerindeki etkisi sonuçta önemlidir. Kuşkusuz ki, imparatorluğun dahil olduğu savaşlar Smyrna'nın geniş art-ülkesindeki kervan yollarını ve denizlerdeki muharebeler de Ege Denizi'ndeki gemileri rahatsız edebilir. Bununla birlikte bu savaşlar ve özellikle Avrupalılar arasındaki deniz muharebeleri yararlı da olabilmektedir, çünkü bu, yerel tacirler için Fransız ve İngiliz büyük ekonomilerinin korumacı sistemini altüst etmenin ve uluslararası pazara tamamen ve doğrudan doğruya girmenin mükemmel bir fırsatıdır. Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) sırasında olup bitenler bunlardır: Bu deniz muharebesi, Smyrna'yı pazarlarına bağlayan ticari ağlar üzerinde İngilizler ile Fransızların hâkimiyetini zayıflatmaya yol açar. Bu iki gücün birbirlerine karşı kıskırttıkları korsanların bitmek bilmez saldırıları ise onların ticaret gemilerine zarar verirken, başka milletlerin teknelerinin mallarını taşımalarını *de facto* sağlar.¹⁸ Malların İngiliz ya da Fransız ge-

18 Elena Frangakis-Syrett, "The coastal trade of the Otoman Empire, from the mid-eighteenth century to the early nineteenth century", John Armstrong ve

mileriyle taşınması tehlikeli ve de yüksek sigorta maliyetleri nedeniyle masraflı olduğundan, Hollanda tekneleri, yansızlıkları sayesinde bu boşluğu doldurmaya çalışırlar. Bununla birlikte, İngilizlerin ve Fransızların tersine, Hollandalılar Osmanlı tacirlerin mallarını da taşımak isterler. Sonuç olarak, savaş, Osmanlı tüccarların, Batılı tüccarlar yanında ve Hollanda tekneleri sayesinde Smyrna'nın Batı Avrupa'yla ticarete katılımını önemli ölçüde teşvik eder. Bu dönemde Osmanlı ticaret firmaları (Yahudi, Yunan ve Ermeni) Smyrna'yla ticaret yapmak için ilk kez Hollanda limanlarına yerleşirler ve barışın sağlanmasından sonra da bunu yapmaya devam ederler. Ayrıca, ticaretin (bölgedeki İngiliz donanmasının saldırıları nedeniyle) Marsilya'dan, Livorno gibi (açık liman statüsü nedeniyle, aralarında Osmanlı tacirlerinin de bulunduğu bütün milletlerin ticarete katılmasına imkân tanıyan) İtalya limanlarına geçmesi, bu savaş sırasında Smyrna'nın yerel tacirler topluluğunun İtalya'da yaygınlaşmasına katkıda bulunur. Daha ileride, Fransız Devrimi ve Napolyon döneminde Marsilya'nın İngilizler tarafından daha katı bir ablukaya alınması, Marsilya ile Smyrna arasındaki ticaretin bir kez daha İtalyan limanlarına, özellikle Trieste ve Ancône'a sapsmasına yol açar. Bir Levant limanı olan Marsilya bu çatışmalardan tek rahatsız olan liman değildir. 1781-1782 yıllarında, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın (1776-1782) son yıllarında, Amerikan limanları Britanyalıların ambargosuna maruz kalırken, Hollandalı tacirler Smyrna'dan başlayan bir kara yolunu benimsemek zorunda kaldılar. Bu yol onları, Avrupa dolayısıyla, Trieste'ye kadar götürür, sonra oradan gemiye binip Smyrna'ya kadar giderler; böyle-

Andreas Kunz (Der.), *Coastal shipping and the European Economy, 1750-1980*, Mainz-am-Rhein, Philipp von Zabern, 2002, s. 131-149; aynı yazar, "Izmir and the otoman maritime world of the eighteenth century", *Oriente Moderno*, c. XX/1, 2001, s. 109-128.

ce İtalya limanı onların ticaretleri için önemli bir antrepo olur.¹⁹ Amsterdam, Rotterdam ya da Livorno gibi, Trieste ve Ancône da Osmanlıların şehir surları içine yerleşmesine imkân tanır. Genellikle Yunan ya da Yahudi olan Osmanlı tacirlerin ticaret firmalarının İtalya limanlarında gösterdiği atılım buradan kaynaklanır. Çünkü, Hollanda ya da İtalyan limanlarını üs seçen bu tacirler, Fransızlarla Hollandalıların geçmişte Smyrna'yla gerçekleştirdikleri ticaretin önemli bir bölümünü ele geçirirler. 18. yüzyılın son on yıllarında ve 19. yüzyılın başlarında Smyrna'daki yerel cemaatlerin ekonomik büyümesi üzerinde savaşların olumlu sonuçları, dünya ekonomisinin büyümesiyle iyice artmıştır. Bu büyüme, yerel cemaatlerin genişlemekte olan bir ticaretten daha büyük bir pay almasını sağlamaktadır.

19. Yüzyılda Smyrna

19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında Smyrna Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'yla ticaretinde en önemli liman²⁰ ve imparatorluğun ikinci banka merkezi²¹ olmaya devam eder. Bir yandan ihracatçı olarak rolünü geniş bir art-ülkeye yayar-ken, diğer yandan da ithalatçı ve geniş bir iç pazara yeniden dağıtım merkezi olarak rolünü korur ve genişletir. Hâkim

19 ANF, Marine B/7, 446, Fransız konsolosu Bertrand, 19 Ekim 1782.

20 Elena Frangakis-Syrett, "The port of Smyrna in the nineteenth century", B. Kiraly ve diğ. (Der.), *War and Society in East Central Europe*, c. XXIII, Selânik, 1988, s. 261-277; aynı yazar, "Concurrence commerciale et financière entre les pays occidentaux à Izmir pendant le XIXe siècle et le début du XXe siècle", Jacques Thobie, Roland Perez ve Salgur Kançal (Der.), *Enjeux et rapports de force en Turquie et en Méditerranée orientale*, Paris, L'Harmattan, 1996, s. 117-127.

21 İmparatorluğun en büyük mali pazarı doğal olarak başşehir idi. Krş. Elena Frangakis-Syrett, "Banking in Izmir in the early twentieth century", Bankacılık Tarihi Üzerine Uluslararası Sempozyum'a sunulan araştırma, London School of Economics, London University, 21-23 Eylül 2000.

olduğu yoğun ticaret yolları ve ticari ağlar sistemi sayesinde bu rolleri üstlenir. Dünya ekonomisinin ve Osmanlı mallarına olan talebin değişimlerine etkin bir şekilde karşı koyma yeteneğini sürdürür. 18. yüzyılda esasen Batı'nın tekstil sanayilerine hammadde ihraç ettikten sonra, Smyrna, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında, besin maddelerinin (üzüm, kuru yemiş, incir) ve kökboya, tahıllar, afyon, palamut, tütün gibi başka malların ihracatçısı olur. En köklü değişim pamuk ihracatında görülür. 1793 yılında Eli Whitney'nin taneleme makinesini icadının ardından dünya pazarında Amerikan tütününün rekabet gücüne sahip fiyatlarla belirmesiyle birlikte, Smyrna pamuk ihracatını canlandırma ve Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında Amerikan ihracatındaki duraklamanın neden olduğu boşluk sonucu dünya pazarında artan pamuk talebine karşı koyma kapasitesine sahip olduğunu gösterir. 19. yüzyıl sonunda başlayan ve 20. yüzyıl başında da süren pamuğa dünya çapındaki talep artışı, Smyrna'nın rekabet gücüne sahip pamuk ihracatını korumasını sağlar. 1900'lü yıllarda Smyrna pazarında kayıtlı pamuğun vadeli pazardaki yoğun spekülasyon hareketi ve fiyat dalgalanmaları, Smyrna'nın uluslararası pamuk ticaretine ne ölçüde ve ne kadar başarılı bir şekilde bağlı olduğunu göstermektedir. 19. yüzyıl boyunca, büyüyen iç pazara ve bir burjuvazinin doğuşuna bağlı olarak, pazardaki tüketim malları bütün olarak artar, morina balığı, jambon, gümüş takımlar, bıçaklar, buz²² ya da dikiş makineleri gibi malları kapsar. Elbette ki Batı'nın tekstil ürünleri, 17. yüzyıldan beri olduğu gibi Smyrna'nın ithalatında başı çekmektedir. 1900'lü yıllarda, tüketim sektörünü geride bırakan Smyrna hammadde ithal etmeye başladı: Şehirde ve bölgede genişlemek-

22 Smyrna'da, Maine'den (Amerika Birleşik Devletleri) ithal edilen buz besini soğutmak için kullanılmıştır. 20. yüzyıl başında, Amerikan fabrikalarında yerinde imal edilmeye başlanmıştır.

te olan hafif sanayi ve altyapıdaki enerji ihtiyaçları için petrol, aynı zamanda da giderek daha mekanize olan bir tarım sektörü için makineler.²³ Bu dönem, Osmanlı Smyrna'sının ekonomisinin refahı ve modernizasyonu içinde doruğa eriştiği dönemdir.

Ticari Örgütlenmede Değişimler

19. yüzyıl başında şehrin ticari sektörü yeni ekonomik koşullara başarıyla uyum sağlamak amacıyla köklü değişimler geçirir. Batı'da sanayi devriminin ve serbest mübadelenin gelişimiyle birlikte, imparatorluk ile Avrupa arasında 1838 tarihli ticaret anlaşması imzalanır ve Anadolu'nun içi Batılılara açılır.²⁴ O zamana dek koruma altında olan İngiliz ve Fransız pazarlarına da Osmanlı tüccarları girebilirler. Batılılar, Anadolu'nun iç bölgelerinde aracı olarak hizmet etmeleri için Osmanlı simsarlarına ihtiyaç duymazlar ve Osmanlı tacirleri de dünya pazarında Batılılardan vazgeçebilirler. En azından yasal olarak iki grup bundan böyle özgürce ticaret yapabilecektir.²⁵

Avrupa vapurlarının gelişi ve 1830-1840'lı yıllardan itibaren Doğu Akdeniz'e telgraf hatlarının kuruluşu Osmanlı ve Batı pazarları arasındaki iletişimi hissedilir biçimde geliştirir. Bu durum, dünya ticaretinin artan hacmiyle ve Avrupa

23 National Archives, Washington DC, RG 84, c. XIX, Amerikan Başkonsolosu G. B. Ravndal, İstanbul, 11 Mayıs 1912, Amerikan elçisi W. W. Rockhill'e, İstanbul. Bu arşiv bundan böyle NA olarak adlandırılacaktır.

24 "Avrupalılar"a karşıt olarak kullanılan "Batılılar" terimi o dönemde de kullanılıyordu, çünkü 19. yüzyıl başından bu yana Amerikalı tüccarlar da Smyrna'yla ticarete Avrupalılara katılmışlardır. Krş. Elena Frangakis-Syrett, "American trading practices in Izmir in the late nineteenth and early twentieth centuries", Daniel Panzac (Der.), *Histoire économique et sociale de l'Empire otoman et de la Turquie*, Louvain, Peeters, 1995, s. 176-184.

25 Elena Frangakis-Syrett, "Implementation of the 1838 anglo-turkish convention on Izmir's trade: european and minority merchants", *New Perspectives on Turkey*, c. VII, 1992, s. 91-112.

kredilerine en kolay erişim yoluyla, Smyrna pazarının daha önceki özelliği olan dayanıksızlık ve istikrarsızlık büyük ölçüde ortadan kalkar. 19. yüzyılın ortasına doğru Batılılar yasal bir üsse, genişlemekte olan bir iç pazara ve kendi işlemlerini imparatorluğa yaymak için gereken sermaye kaynaklarına sahip olurlar; hatta Smyrna'nın art-ülkesinde ticari firmalar bile kurarlar. 18. yüzyılda geçici süreyle Smyrna'da kalırlarken (genellikle on yılı aşmıyordu) bu dönemde kalıcılaşırlar. Genellikle yerel bir servet edinen bu Levantenler²⁶ (o dönemde imparatorlukta böyle adlandırılıyorlardı) birçok açıdan yerel ekonomiye katılırlar. 20. yüzyıl başında, nispeten sınırlı sayılarına rağmen, yerel burjuvazinin önemli üyeleri arasındadırlar ve şehrin ekonomik ve kültürel yaşamında büyük rol oynarlar.

Daha 1820'li yıllarda Batılılar art-ülkeye dalma riskini göze almışlardı. Genellikle de mal satın alıp Smyrna'ya getirmek ve buradan ihraç etmek için, aynı zamanda da ithal ettikleri malları iç pazarlara dağıtabilmek için aracı olarak yerel tüccarlardan yararlanmışlardı. Böylelikle Müslüman ve gayrimüslim tüccarlardan oluşan ağlarla çevirmişlerdi. 1838'den sonra konumları yasal ve ekonomik olarak daha güçlenmiş, ticari faaliyetleri artmıştı. Bununla birlikte, ülke içinde kendi adlarına mal alıp satmaları için aracı olarak gayrimüslim yerel tacirlere de başvurmuyorlardı. Onlar da şehrin içinde ve/veya yakın çevresinde kalmayı tercih etmişlerdi. Bu şekilde, yerel tacirler Batılıların faaliyetlerinde yer almaya devam ederlerken, onlar da bir yandan gelişmeye devam ediyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyıl başında, Batılı büyük şirketlerden bazıları ülke içinde karmaşık faaliyetler örgütlediler. Bunlar arasında, ihraç ettikleri malların ihracat haklarını vergi-

26 Levantenler hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. bu kitapta Oliver Jens Schmitt'in "Levantenler; Avrupalılar ve Kimlik Oyunları" yazısı.

lendirmek için açık artırmalar ya da bir ürünün satış hakkı üzerinde tekel sahibi olmak için yerel üreticilerle sözleşmeler yer alır. Whittall'ların palamut ticareti ya da MacAndrew'lerin ve Forbes'ların meyankökü ticareti, Batılıların bölge ekonomisine önemli ölçüde nüfuz ettiğini gösteren örneklerdendir. Önemli sermaye kaynaklarına da sahip olan Batılılar, meyankökünün dünya pazarındaki fiyatı yükseldiğinden, bunu hamur haline getirecek fabrikalar da kurdular.²⁷

İhracat ve İthalat

Sermaye bakımından sınırlı kaynaklarına ve genellikle daha çapsız ve daha az karmaşık ticari işlemlere rağmen yerel tacirler yalnızca Batılıların mümessilleri olmakla kalmayıp Smyrna ticaretinde onların fiilî rakipleri olmalarını da garanti eden kimi avantajlara sahiptirler. Batılı, Avrupalı ve Amerikalı şirketlerin, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başında kromdan meyanköküne dek ihracat için özgül hammadde sektörlerinin tekeline elinde bulundurma teşebbüsleri asla başarılı olamamıştır. Ticaret sektörünün dinamizmi, önem bakımından zayıf bireysel rakiplerin varlıklarını sürdürmelerine ve pazarda kendilerine bir yer edinmelerine imkân tanıyacak şekildedir. Çünkü sermaye kaynakları ticari bir işlemin başarısı için önemli olsa da, pazara ve tüketici zevklerine dair derinlemesine bir bilgi, sahil bölgelerindeki ya da iç bölgelerdeki küçük pazarlara dek uzanmış kişisel ilişkiler ve kredi ağlarına hâkimiyet gibi başka önemli kozlar da vardır.²⁸ Bu süreçte, Müslüman ve gayrimüslim yeni ticaret ağları es-

27 Elena Frangakis-Syrett, "British economic activities in İzmir in the second half of the nineteenth and in the early twentieth centuries", *New Perspectives on Turkey*, c. V-VI, 1991, s. 191-227.

28 Smyrna'daki ticaretin önemli bir biçiminin takas olduğu 18. yüzyılın tersine, 19. ve 20. yüzyıllarda yasayı yapan kredidir.

kilerinin yerini aldı.²⁹ Özellikle Yunanlılar ve Ermeniler, küçük tacirlerin egemen olduğu ve kredi kullanımının çok yaygın olduğu ithalat sektöründe çok etkindirler. Türkler ve Yunanlar incir ticaretinde ve zımpara ve krom gibi minerallerin çıkartılıp ihraç edilmesinde kendi yerlerini korumaktadırlar. Bununla birlikte, ihracat koşulları büyük ölçekte ihracatçıları, yani Batılıları destekleme yönündedir. Dünya pazarının tanınması önceliklidir; tıpkı Smyrna'dan kilometrelerce uzaktaki sözleşme imkânları ve fiyatlar üzerine bilgi ve ilişki sahibi olmak gibi. Osmanlı üreticilerinin mallarını ödemekte kullanılabilecek fon ihtiyacı, Avrupalı büyük ihracatçıları da teşvik etmektedir. 20. yüzyıl başında durum birazcık evrim geçirir, çünkü kısa vadeli kredi, Smyrna'da bulunan Batılı bankalar aracılığıyla orta çaplı yerel tacirlere de yayılmıştır. Kısa vadeli bu tür borçlar, müşteri tutmak için rekabete giren, böylece ticari, hatta spekülative faaliyetlere yatırımlar için Smyrna pazarına daha fazla sermaye getiren banka sayısındaki artışla birlikte daha da erişilebilir olmaktadır. Sonuç olarak, incir, üzüm ve pamuk gibi bazı ihracat ürünleri yalnızca azgın bir rekabete yol açmakla kalmazlar, aynı zamanda yoğun bir spekülative faaliyete de yol açarlar.³⁰ Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, bunca rekabet dolu bir pazarda ilerlemeye çalışan çok büyük ihracatçılar, üretim yerinden ihracat pazarına dek tüm işlem zincirini denetlemeye çalışırlar. Petrol ihracatçısı Amerikan tröstü Standard Oil Company of New Jersey de böyle yapmaktadır.³¹ 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl ba-

29 Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanların ticari faaliyetleri hakkında bkz. Gad G. Gilbar, "The muslim big merchants-entrepreneurs of the Middle East 1860-1914", *Die Welt des Islams*, c. XLIII/1, 2003, s. 1-36.

30 Dışişleri Bakanlığı arşivleri, NS, c. 380, yıllık ticaret raporu, Smyrna, 1900. Bu arşiv bundan böyle AMAE olarak adlandırılacaktır.

31 NA, RG 84, c. III, Amerikan Başkonsolosu Ravndal, İstanbul, 17 Temmuz 1914, büyükelçi Rockhill'e. 1912-1922 yıllarının politik ve askeri gelişmeleri böyle bir taktiğin başarıyla sonuçlanıp sonuçlanmayacağını bilmeye imkân tanımamaktadır.

şında Batılı müteşebbisler ile yerel müteşebbisler arasında Batı Anadolu'daki dinamik, çoğu zaman gerekli yaygın kaynaklara rağmen genişlemekte olan bir sektör olan maden ihracatıyla açıklanır. Çünkü maden araştırma ve çıkarmanın ötesinde, madenlerin işletilmesi de iç bölgelerden kıyılara dek ihracatları amacıyla taşınmaları için demiryolu yapımını ve sürdürülmesini gerektirir. Levantenler bu sektörde egemendir. Bununla birlikte 20. yüzyıl başına doğru Müslümanlar ve gayrimüslimler, daha ziyade Türkler ve Yunanlar, kimi zaman karşılıklı partnerlik biçiminde, madenlerin sahipleri ve ihracatçısı olarak konumlanırlar. Erişilen yerel sermaye birikim düzeyi bu dönemde madenlerin işletilmesine Osmanlıların katılımını sağlar.³²

Alt Yapılar ve Emperyalizmin Rekabetleri

Smyrna'nın ekonomik gelişimi 19. yüzyıl ortasında, biri Smyrna'yı Aydın'a diğeri de Smyrna'yı Kasaba'ya bağlayan iki demiryolu hattının inşasıyla birlikte yeni bir evreye girer. Bölgedeki tarımsal ürün taşımacılığını geçmiştekinden daha kârlı ve daha hızlı kılan demiryolları Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezini uluslararası pazara yakınlaştırır ve tarım sektörünün daha büyük oranda ticarileşmesine katkıda bulunurlar.³³ Buna karşılık, bu durum ihracat büyümesini teşvik eder. İhracat, ister deniz ticareti olsun ister sigorta ya da ticari işlem bankacılığı, liman ekonomisinin geri kalanının etrafında örgütlendiği kesişme noktası ve şehrin en önemli ekonomik sektörüdür. Smyrna, imparatorluk yok olana dek temel ihracat limanı olmaya devam ettiğinden ih-

32 Public Record Office (PRO), F. O., 195/2134, İngiliz Başkonsolosu Cumberbatch, Smyrna, 31 Mayıs 1902, İngiliz Büyükelçisi Sir Nicholas O'Connor'a, İstanbul.

33 AMAE, CCC, c. LIV, Fransa Başkonsolosu Pelissier, Smyrna, 28 Nisan 1882, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na, Charles de Freycinet, Paris.

Smyrna'nın iç limanı.

racatın önemi de hep sürmüştür. İmparatorluğun ilk demiryolu ağına sahip olmanın ötesinde, Smyrna, ahşap rıhtımların yerine, modern rıhtımlara sahip dönemin en güzel liman komplekslerinden birini koyarak öncü işlerden birini de gerçekleştirmiştir.³⁴ Liman inşası 1868'de başlar. Demiryolu ağı yapımının başlangıç evresinin tamamlandığı tarihtir bu: Rıhtım Aydın demiryolu hattına bir tramvayla bağlanmıştır. Böylece ülke içinden gelen malların doğrudan doğruya gemilere yüklenmesi ve taşınması mümkün olabilmektedir.³⁵ 1900'lerin başında tüm rıhtımlar genişletildi ve modernleştirildi. Daha baştan itibaren belediye rıhtımın inşasına ve genişletilmesine katılmıştır: bunu Şmyrna ekonomisine yarar sağlayabilecek çok gerekli bir proje olarak görür. 1885-1891 yıllarında, limanı nehir taşkınyndan koru-

34 Bu rıhtımların yapılışı hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. bu kitaptaki Cänä Bilsel'in yazısı: "Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru".

35 Elena Frangakis-Syrett, "The making of a nineteenth-century otoman port: the quay of Izmir", *The Journal of Transport History*, c. XXII/1, 2001, s. 23-46.

mak için Gediz Nehrini de yönlendirme çalışması başlatılır.³⁶ Ekonomik refahının anahtarı liman olan bir şehir için, limandan geçen ticaretin artan hacmi ve liman kompleksine bağlı ticari işlerin gelişimi, aynı zamanda, limanın sınıai olmayan bölümünde Alsancak gayrimenkul bölgesinin yapımı, hem projenin başarısını hem de Smyrna'nın refahını yansıtır.³⁷ Yüzyılın başında başka altyapı projeleri de sürmektedir.³⁸

Bu altyapılar Batı sermayesinin Smyrna ekonomisindeki aktif rolünü ve sektöre egemen olmaya çalışan çeşitli Batılı kapitalist gruplar arasındaki güçlü rekabeti de açıklamaktadır.³⁹ Demiryollarından ve İngiliz şirketlerinin yaptırıp sahiplendiği gaz şebekelerinden (bütün Smyrna ölçeğindeki ilk projeler) sonra, İngilizler başlangıçta sektörde sarsılmaz bir yer edindiler. Rıhtımın ve liman kompleksinin bir Fransız işletmesi olan Dussaud Kardeşler tarafından finansmanı, inşaatı ve sahiplenilmesi sorunu, Fransızlarla İngilizler arasında çetin ve uzun süreli bir mücadeleye yol açar. Fransızlar, bu sektöre yaptıkları yatırıma bu yeni gelenlerin karışmasını bir hakaret kabul ederler. Şehirdeki kamuoyu bölünür. Büyük Britanyalılarla ticaret yapan iş adamları rıhtım inşaatına şiddetle karşı çıkan İngilizleri destekleme eğilimindedirler; ama aralarında belediye yetkililerinin de bulunduğu diğerleri bu inşaattan yanadırlar. Babıâli'nin bu projeyi desteklemesi, ekonomik açıdan şehre yararlı olacakları inancına ve Smyrna'nın altya-

36 Louis Godard, "L'irrigation en turquie", *Le Génie civil*, c. LVI, 1909-1910, s. 283.

37 *Parliamentary Papers, Papers & Accounts*, Londra, 1909, c. XCVIII, s. 10-11, ve a.g.e., Londra, 1910, c. CIII, s. 19-20.

38 Tüm bu altyapılar için bkz. bu kitaptaki Cana Bilsel'in "Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru" başlıklı makalesi.

39 Küçük bir limanın inşası gibi daha küçük çaplı projelere 20. yüzyıl başında özellikle belediyeye ait kamusal yerel fonlarla girilmiştir.

pılarına İngilizlerin giderek daha fazla el koymasını sağlamayı arzulamadıkları olgusuna dayanmaktadır. Nedenleri ne olursa olsun, bu destek temel önemdedir, çünkü projeye girilip sonunda tamamlanacağı güvencesi vermektedir. 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında, (şirket o dönemde Fransızlar tarafından satın alınmıştı) Smyrna-Kasaba demiryolu hattının uzatılmasına yol açan Fransızlarla bir “ittifak” içinde Alman kapitalistlerinin müdahalesi ile rıhtımın ve liman kompleksinin genişlemesine Belçika çıkarlarının katılımı, bölgede emperyalizmin rekabetlerinin belirgin yoğunluğunu göstermektedir. Genellikle büyük Avrupa bankaları tarafından temsil edilen bu büyük yatırımcıların gazdan tramvaya dek uzanan çalışmaları, şehrin şehirleşme ve modernleşme sürecinin başında yer alır. Bununla birlikte, Levantenlerden farklı olarak asla Smyrna’ya yerleşmezler, genellikle inşaat çalışmalarını denetlemesi ve bu projeleri yürütmesi için bölgeye temsilciler göndermekle yetinirler.

Hafif Sanayinin ve Bankacılık Sektörünün Gelişimi

Hafif sanayinin, altyapı ve ticaretin gelişimine yol açan yerel ekonominin büyümesi ve global çeşitliliği, Osmanlı kapitalistlerinin katılımı olmadan mümkün olamazdı. Besin sektörü Smyrna’nın en gelişkin hafif sanayilerinden biridir. 19. yüzyıldan beri un ithal eden şehir 20. yüzyıl başında kendine yeterli hale geldi; hatta komşu pazarlar için un ve makarna ihracatçısı oldu. O dönemde Smyrna’daki fabrikalar şekerleme, sabun, cam, sigara, kiremit ve tuğla imal etmektedir. Ayrıca sepicilik, tekstil fabrikaları ve boyacılık da mevcuttur. Bu son iki faaliyet gelişmektedir, çünkü Smyrna’daki hafif sanayinin en önemli ve en verimli sektörü olan halıcılığın parçasıdırlar. Bu, 19. yüz-

yıl sonu ile 20. yüzyıl başında yerel ekonominin evrimine ve Osmanlılar'la Levanten müteşebbisler arasındaki ilişkilere iyi bir işarettir. Müslümanlar ve gayrimüslimler küçük çaplı işletmelerin çalışanı ve sahibi olarak işin içine girmiş olsalar da, teknolojik yenilik ve iş örgütlenmesi konularında yolu gösterenler Levantenler oldu. 1908 yılında Oriental Carpet Manufacturers Limited'i (Şark Halı İmalatçıları Şirketi) kurarak bu aile içi sanayi sektörünü konsorsiyuma dönüştürenler onlardı.⁴⁰ Halı imalatçısı çok sayıda şirketin kaynaşmasından doğan sermaye temerküzünün meyvesi olan konsorsiyum, 20. yüzyıl başında sermaye temerküzü bakımından dünya ekonomisinin daha geniş bir eğilimine katılır. Bu durum, Smyrna'nın uluslararası ekonomiye ne ölçüde entegre olduğunu göstermektedir. Smyrna konsorsiyumlarının sermaye kaynakları o dönemde Batı Avrupa ya da Amerika ekonomilerinin kartellerinin kaynaklarından elbette daha az olsa da, Batılı benzerlerinin gibi bir pazar stratejisi üzerinde temellenmiştir. Bir başka büyük gruplaşma olan Smyrna Fig Packers Limited (İncir Pazarlamacılar Şirketi) 1912 yılında kuruldu.⁴¹ Osmanlı ve Levanten şirketlerin çoğunu kendi sektörlerine dahil eden bu iki konsorsiyum, şehirde üslenmiş tek tek işletmelerin hepsinden fazlasıyla çok miktarda sermaye kaynağı oluşturur. Levanten sermayelerin varlığı önemli olsa da, hiçbir konsorsiyum, her iki sektörde de önemli Osmanlı şirketlerin ortak katılımı olmadan oluşamazdı. Özellikle Müslüman ve gayrimüslim yerel teşebbüslerin katılımının her zaman güçlü olduğu incir ihracatındaki durum budur.

40 TNA, FO 195/2360, İngiliz Başkonsolosu H.P. Barnham, Smyrna, 7 Şubat ve 12 Nisan 1910, İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'e, İstanbul.

41 NA, RG 84, c. XVIII, Amerikan Konsolosu G. Horton, Smyrna, 14 Şubat 1912, Büyükelçi Rockhill'e, İstanbul.

Smyrne-Manipulation des Figs.

© PIERRE DE GIGORD KOLEKSİYONU

İncirlerin işlenmesi.

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında Osmanlı sermayesinin daha büyük miktarda birikimi ve yerel ekonominin örgütlenmesinde daha yüksek bir sofistikasyon düzeyi, sınırlı sorumlu hisse senetli şirketlerin yerel düzeyde kurulmasına yol açtı. Sermaye kaynakları konsorsiyumlardan daha az olsa da, bu işletmeler Smyrna ekonomisinin çok sayıda sektörüne yerleştiler. Özellikle ihracat ticareti ve deniz ulaşımı ya da maden çıkarma gibi bağlantılı faaliyet alanlarına girdiler. Özellikle İngiltere’de kurulan bu şirketler, şehrin en refah içindeki Osmanlılarından (Müslüman ve gayrimüslim) ve idari meclislerinin üyesi ve hissedarı olan Avrupalılardan, esasen Levanten müteşebbislerden oluşmuş ve bunlar tarafından finanse edilmiştir. Bu şirketler Avrupa bankalarından oluşan yatırımcılar karşısında bir ağırlık teşkil etmese de, Osmanlı döneminin sonunda Smyrna burjuvazisinin yatırım kapasitesini geniş ölçüde temsil eden sermaye kaynakları yine de özellikle aile içinde

kalmış olan ve 19. yüzyıl başında yerel ekonomiye egemen olmuş önceki Avrupalı şirketlerinden daha önemlidir.⁴²

19. yüzyıl sonunda Smyrna'da şubeler açmış ilk bankalar arasında yer alan Osmanlı Bankası'nın ve Crédit Lyonnais'nin ardından çok sayıda başka banka şubesi de yüzyılın son on yıllarında, özellikle 1900'lü yıllarda kapılarını açtılar. Atina Bankası, Banque d'Orient, Deutsche Orient Bank ve Selânik Bankası bunlar arasında yer almaktadır. Bunlar özellikle şubelerdir, yani esasen Doğu Akdeniz'in geniş bölgesine ulaşımı sağlamak için Batılı finans kurumlarının açtıkları bankalardır. Bunların varlığı ve mali temellerinin sağlamlığı, Batı mali sermayesi açısından, Smyrna'da bir ekonomik gelişme düzeyinin ve bu kadar masraflı bir yatırımı doğrulamaya yetecek bir ticari işlem potansiyelinin var olduğu anlamına gelmektedir.⁴³ Onların faaliyetleri, yerel ekonominin en ciddi kronik sorunlarından biri olan para kıtlığını ortadan kaldırarak ve krediyi kolaylaştırıp, faiz oranlarını düşürerek ekonomik gelişmede katalizör rol oynar. Aynı zamanda, başka müteşebbislerle birlikte bu bankaların müşterileri olarak bölgenin özel tacir ve bankacılarının yaygınlaşmasına da katkıda bulunurlar. Kimileri kısmen yerel olarak finanse edilen başka bankalar da imparatorluk ortadan kalkana dek şehre yerleşmeye devam edeceklerdir.⁴⁴ 20. yüzyıl başında Smyrna, imparatorlukta banka işlemlerinin yaygınlığı ve işlem hacmi bakımından önemli bir banka mer-

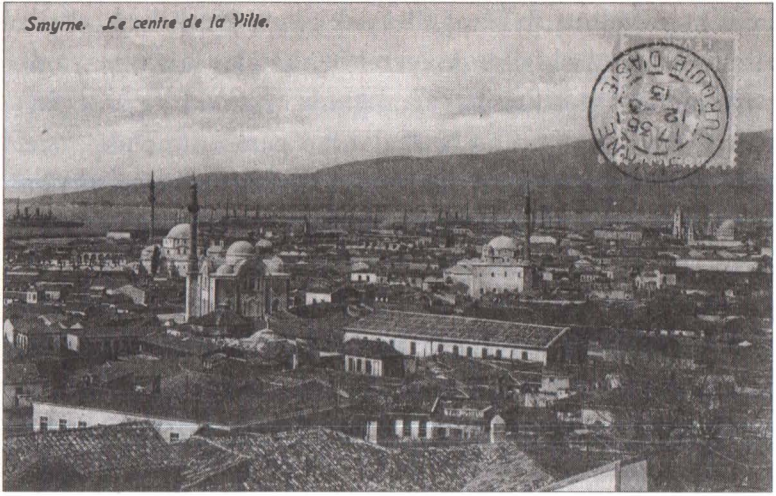
42 Elena Frangakis-Syrett, *économie d'Anatolie occidentale, 1908-1914*, Marcel Bazin, Salgur Kançal, Roland Perez ve Jacques Thobie (Der.), *La Turquie entre trois mondes*, Paris, L'Harmattan, 1998, s. 239-248.

43 Elena Frangakis-Syrett, "The role of european banks in the Otoman Empire in the second half of the nineteenth and in the early twentieth centuries", Alice Teichova, Ginette Kurgan-van-Hentenryk et Dieter Ziegler (Der.), *Banking, Trade and Industry: Europe, america and Asia from the Thirteenth to the Twentieth Centuries*, Cambridge, Cambridge University Pres, 1997, s. 263-276.

44 Bununla birlikte bazı bankalar daha ziyade spekülâtif kurumlardır ve uzun süreli varlık göstermezler.

kezi halini almıştır. Banka büyük çapta Batılı kapitalistlerin egemenliğinde olsa da, yerel bankacılar faal olmaya devam ederler. Mevduat bankacılığında önemli bir pazar payını korurlar, örneğin bu bankalardan para ödünç alıp, özellikle Osmanlı küçük müteşebbislerden oluşan yerel müşterilerine borç verirler. Avrupa bankaları (hiçbir Amerikan bankası yoktur) bu tür müşterilerle ilgilenmeye pek hevesli değildirler, böylece pazarın bir bölümünü istekleri dışında Osmanlı rakiplerine bırakırlar. Banka sektörünün şiddetle yetkinleşmesi (1900'lü yıllarda bu özel bankalardan bazılarının hisse senetli bankalara evriminin gösterdiği gibi) sermaye birikim düzeyindeki artışın ve yerel ekonominin dönüşümünün işaretidir.

18. yüzyılın ortasına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla ticaretinde en önemli liman olmuş Smyrna 20. yüzyıl başına dek yalnızca Osmanlı dış ticaretinin değil, genel olarak Osmanlı ekonomisinin büyüme ve modernleşmesinin ve imparatorluğun şehirleşmesinin de ön safında yer alır.

Körfeze girer girmez ya da şehrin yukarı mahallelerinden bakıldığında Smyrna, ilk kez keşfeden seyyahın gözünde, çoklu bir şehir olarak belirir: Birkaç sokak mesafeyle camilerin, kiliselerin ve sinagogların; bunların kubbe, çan ve minarelerinin komşuluğunun tanıklık ettiği gibi çeşitli grup ve cemaatlerin birlikte var olduğu bir şehir. Sokaklarında dolaşan biri, buradaki kahvelerin, küçük dükkân ve gezinti yerlerinin, aynı zamanda da kapalı birer sosyal ilişki mekânı olduğunu, şehir sakinlerinin etnik, inanç, milliyet farklarının ötesinde kendi aralarında bağlar kurmasını sağlayan yerler olduğunu saptar.

İKİNCİ BÖLÜM

**SMYRNA, ÇOĞUL BİR ŞEHİR:
ORTAK YAŞAMLAR**

BİLİNMEYEN BİR CEMAATİN PORTRESİ: MÜSLÜMANLAR

Fikret Yılmaz'la söyleşi

CHRISTOPH NEUMANN – IŞIK TAMDOĞAN

CHRISTOPH NEUMANN: 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı yetkilerinin gözünde de Müslüman sakinlerinin gözünde de Smyrna öncelikle gayrimüslimlerin (Hristiyanlar ve Yahudiler) çoğunlukta olduğu bir şehirdir. Orada yaşayan Müslümanlar nereden gelmiştir?

FIKRET YILMAZ: Smyrna 17. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl sonu arasında çok güçlü bir nüfus artışına tanık olur. Bu artış özellikle Ege takımadalarından, Peloponez'den, İç Anadolu'dan, imparatorluğun geri kalanından ve elbette ki imparatorluk dışından yeni gelenlerden kaynaklanmaktadır. Bu olgu şehirdeki tüm cemaatleri ilgilendirmiştir. Bir anlamda Smyrna civar halk için, hatta daha uzak bölgeler için bir çekim merkezi olmuştur.

17. yüzyılda ve kuşkusuz ki 18. yüzyılın büyük bir bölümünde Smyrna'nın Müslüman sakinleri gayrimüslimlerden çok daha kalabalıktı. 18. yüzyıl sonunda Yunanların artan sayısı ve daha az sayıda da olsa buraya yerleşmeye gelmiş Avrupalılarla birlikte bu ilişki hızla tersine döner. 19. yüz-

yıl başında Müslümanlar gayrimüslimlerden daha az sayıdadır. Bir yüzyıl sonra Müslüman sayısı (tahminlere göre doksan bin ile yüz yirmi bin arasında) Yunanlıların sayısına belirgin bir şekilde yakındır, ama Smyrna “zındık” bir şehir olmaya devam eder çünkü Müslümanlar orada Hristiyanların ve Yahudilerin toplamından her zaman az sayıdadırlar.

Müslümanlar örneğine gelince, onlar Smyrna’da 14. yüzyıl başından beri, Aydın kökenli güçlü Türkmen beyleri olan Aydınoğulları’nın şehri almasından itibaren vardırırlar: O dönemde yukarı şehre, Kadifekale kalesine (Antikçağ’daki Pagus Dağı) yerleşirler ve Umur Bey vali olur. Birkaç yıl sonra (1344’te elbette) ve birkaç yıllığına, Rodos şövalyeleri aşağı şehri ele geçirdiğinde şehir ikiye bölünür. Smyrna 1425 yılında Osmanlı İmparatorluğu’na bağlanır. 15. yüzyıl başından 17. yüzyıl başına dek küçük bir bölgesel ticaret merkezi olarak kalır ve esasen Müslümanlardan oluşan nüfusu iki bin ile beş bin kişi arasında değişmektedir.

18. yüzyıl sonunda Smyrna’nın (ve tüm Aydın vilayeti-nin) Müslüman nüfusu artar. Bileşimi, kesin rakam vermenin imkânsız olduğu büyük dalgalar halinde art arda gelenlerle çeşitlenir.

İlk dalga, Karadeniz’in kuzey ve doğu kıyılarında yaşayan Tatarlardan oluşmuştur. Bunların 1774’te, Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı İmparatorluğu’nun yenilgisinden sonra kaçmış olmaları muhtemeldir. Smyrna’da, yukarı şehrin henüz iskân edilmemiş bir bölümünde, Kadifekale kalesi ile mevcut Müslüman mahalleler arasında yeni bir Müslüman mahallenin kuruluşuna katkıda bulunurlar: “Kefe mahallesi.”

Aynı olgu ikinci Müslüman göç dalgasıyla da tekrarlanır. Bunlar Smyrna’ya 1854’ten ve Kırım Savaşı’ndan sonra gelirler. Onlar da Kırımlıdır ve savaşın felaketlerinden kaçmak için Smyrna’ya gelip yerleşmişlerdir. Smyrna’da “Kefe mahallesi” büyüdü ve birçok alt-mahalleye ayrıldı.

Üçüncü dalga, 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'na tarihlenir. Osmanlı'nın yenilgisinin ve 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması'nın ardından Müslüman göçmenler Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ya da Karadağ'dan gelirler. Üç yıl sonra iki Osmanlı vilayetinin Yunanistan'a bağlanmasını kabul eden bir Yunan-Osmanlı anlaşmasının imzalanmasından sonra bu kez Teselya ve İpiros'tan gelirler.

Bu üçüncü dalga Müslümanların Smyrna'ya ve Anadolu'ya göç sürecinde bir kopuşa damgasını vurur. Geçmişte göç genellikle bireysel kararlardan kaynaklansa da ve bu göçü yönlendirebilen ya da düzenleyebilen Osmanlı devletinin yardımından muhtemelen yararlınsa da, bu tarihten itibaren köklü bir değişime tanık olunur: Müslümanlar doğup büyüdükları ve yaşadıkları toprakları terk edip Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmek zorundadırlar.

1912-1913 Balkan Savaşları dördüncü dalga Müslüman göçmenlerin Smyrna'ya yerleşmesine yol açar. Bunlar bu kez Arnavutluk, Trakya, Midilli ya da Sakız adalarından ve Girit'ten gelirler. Kısacası, imparatorluğun o dönemde kaybettiği bütün topraklardan gelirler. Smyrna'ya ve çevresine yerleşirler.

1877-1878 savaşının sonundan itibaren, Müslüman göçmeleri, yani *muhacirleri* kabul etmek üzere devlete ait araziler üzerinde yeni mahalleler kurulur: şehrin güneyine, Kadifekale ve Değirmendağı yamaçlarına, Müslüman mezarlıklarının öte tarafına yerleşirler.

Son olarak, son bir Müslüman dalgası Smyrna'ya 1923 yılında Yunanistan'la Türkiye arasındaki nüfus değişiminin ardından gelir. Bir taraftan, Yunanistan'dan Müslümanlar gelirken, diğer taraftan Yunan nüfusun hemen hemen tümü şehri terk eder. Aynı dönemde Smyrna'ya Anadolu'nun içlerindeki birçok küçük şehirden (Manisa, Uşak, Kemalpaşa, vs.) gelen Müslümanlar da yerleşir. Bunlar Yunan-Os-

manlı savaşının yıkımlarından ve 1922 yılında Yunan ordusunun geri çekilişinden doğrudan doğruya zarar görmüşlerdir. Hristiyan nüfusun esas bölümünün şehirden ayrılışından sonra demografik dengeyi yeniden kurmaya onlar katkıda bulunurlar.

Smyrna'daki Müslüman nüfus bu şekilde adım adım oluşmuştur. Etnik çeşitlik de buradan kaynaklanır: Smyrna Müslümanları Türk, Bosnalı, Arnavut, Tatar vs.dir. İçlerinde çok az sayıda Arap da bulunur. 18. yüzyılın ikinci yarısında yukarı şehirdeki küçük bir Arap mahallesi bunun kanıtıdır.

• *Toplumsal tabakalaşma düzleminde Smyrna Müslümanları nasıl tanımlanır? Hali vakti yerinde Müslümanlar hangileridir, diğerkleri kimlerdir?*

– Hali vakti yerinde Müslümanlardan başlayalım. Bunlar, şehrin civarında büyük tarım arazilerinin ve hatta Smyrna'da arazi ya da han (buralar küçük fabrikalar şeklinde işliyordu, çünkü tütün yaprakları orada işleniyor, kuru incirler orada paketleniyordu, vs.) sahibi büyük toprak sahipleridir. Bu kişiler aynı zamanda tacir ve Osmanlı devletinin temsilcileridir. Bürokrasinin ya da Osmanlı ordusunun en yüksek basamaklarındaki mevkileri ellerinde tutarlar. Buna karşılık, şehrin 19. yüzyılın ikinci yarısında tanık olduğu çaptaki çalışmalara hiçbir Müslüman yatırım yapmamıştır. Örneğin liman yapımı, demiryolu ve tramvay hattı yapımı, şehir merkezinin gazla aydınlatılması gibi faaliyetler Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı müteşebbislere verdiği imtiyazlarla gerçekleştirilmiştir. Aynı şekilde, Müslümanlar 1870'li yıllardan itibaren Smyrna'da kurulan fabrikaların kadroları ya da yatırımcıları arasında da yer almamışlardır. Burada işçi olarak çalışmışlardır!

Örneğin, 18. yüzyıldan bu yana Smyrna'ya yerleşmiş olan Moralızadeler ve Katipzadeler gibi ya da 19. yüzyıldan beri

orada olan Helvacıazadeler ya da Uşakıazadeler gibi hali vakti yerinde bazı aileler birkaç kuşak boyunca izlenebilir. 19. yüzyılda Uşakıazadeler çok büyük bir eşraf ailesidir. Hanları vardır ve kendilerine ait olanların yanı sıra, müttelikleri olan ve yandaşlık ilişkisi içinde oldukları ailelere de ait yaklaşık iki bin devalık bir sürüyü yönetmektedirler. Bu aile günümüzde de Smyrna'da ve geniş ölçüde Türkiye'de hâlâ çok önemlidir.

18. yüzyılda Manisalı Karaosmanoğlu ailesi, yerine getirdikleri idari ve askerî işlevleri bakımından, Babıâli'yle sürdürdükleri bağlar bakımından, bölge için Babıâli vergilerinin önemli çiftlik sahibi olarak çeşitli vergilerin toplanmasını sağlamalarıyla ve (17. yüzyıldan beri) sahip oldukları ve üretimi (pamuk, buğday) esasen ihracata yönelik olan önemli toprak mülkleriyle Batı Anadolu'daki ayan ailelerinin en zengin ve en nüfuzlularından biridir. 19. yüzyılda bu aile bölgede gözardı edilemeyecek bir güce hep sahip olmuştur, çünkü Smyrna'nın art-ülkesindeki önemli tarımsal mülkleri ve yine Smyrna'daki birçok hanı denetlemeye devam etmektedir.

Kuşkusuz ki Müslüman bir orta sınıf da vardır, ama çok kalabalık değildir. İdarenin ve ordunun ara basamaklarında bulunan kişilerden, devlet okullarındaki öğretmenlerden, avukatlardan, doktorlardan, eczacılardan, vs. oluşmaktadır. Özellikle bazı profesyonel sektörler 20. yüzyıl öncesi Müslümanlar arasında pek yer etmemiştir. Örneğin Müslümanlar tıp mesleklerine ancak 20. yüzyılda yığınsal olarak yöneleceklerdir.

• *Smyrna'nın en mütevazı Müslümanları kimlerdi?*

– Bunlar hamallar, kahveciler, kayıkçılar, depo bekçileri, hamam bekçileri, zanaatkârlar, dükkâncılar, fabrika işçileri ya da han işçileri gibi kişilerdir. Fabrika ya da han işçi-

1930'lu yıllarda Karataş.

leri arasında kadın işçilerin de bulunduğunu belirtelim: sayısal olarak saptanamayacak, ama kitlesellik taşımayan bir miktar. Bu hanlarda çalışan kadın ve erkek işçilerin listesi bulunmadığından, 19. yüzyıl sonuna ait fotoğraflar ve kartpostallar sayesinde Müslüman kadın işçilerin bulunduğunu varsayabiliriz. Her koşulda, bazı kadın işçilerin görünüşü (giyim kuşak, başörtüsü) bu inancımızı güçlendirmektedir. Smyrna'nın art-ülkesinde bulunan halı atölyelerindeki tezgâhlarda çalışan kadın işçileri de unutmamak gerek.

Bu toplumsal düzeyde gerçek anlamda mesleki uzmanlaşma görülmez: İnsanlar, ihtiyaçlarına ve önlerine çıkan fırsatlara bağlı olarak bir meslekten diğerine kolaylıkla geçerler. Örneğin Smyrna'nın art-ülkesinde, tarımda olduğu kadar sanayide de iş bulurlar. Kişilerin mensup oldukları cemaatlere bağlı olarak mesleki uzmanlaşma da saptanmaz: Limanda çalışan hamalların çoğu Müslüman'dır ama Yunan ya da Yahudi hamallar da vardır; kayıkçılar esasen Yunan'dır ama aralarında birkaç Müslüman'a da rastlanır.

İŞİK TAMDOĞAN: *Smyrna Müslümanları, zengin ya da yoksul da olsalar, hepsi de yukarı şehrin mahallelerinde, Müslüman mahallelerinde mi yaşıyorlardı?*

– Aslında iki dönemi ayırmak gerekir: 19. yüzyılın ilk yarısında şehir mekânı aynı etnik-inanç cemaatine mensup kişilerin yaşadığı mahallelere bölünmüştü. Ama aşağı şehirde karma mahalleler de vardı. Buna karşılık, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren durum değişir. Farklı mahalleler açılır ve şehir mekânının esasen etnik-inanç aidiyetlerinin ya da kişilerin milliyetlerinin damgasını vurduğu ayrım yerini adım adım öncelikle ekonomik ve toplumsal ölçütler üzerinde temellenen bir ayrımcılığa bırakır.

Bu dönemde Müslüman burjuvazi yukarı şehrin mahallelerini yavaş yavaş terk ederek Smyrna'nın güneybatı sahili boyunca gelişen köylere (Karataş ya da Güzelyalı), Karşıyaka'ya (Avrupalılar Kordelyo diyorlardı), Smyrna körfezinin kuzey sahiline ve Buca gibi içeride kalan bölgelere yerleşirler. Bu kişiler buralarda konaklar ya da tamamen Batılı tarzda konutlar inşa ettirirler ve geleneksel yaşam tarzlarını terk ederler. Kurulmuş olan yeni ulaşım altyapılarından sürekli yararlanırlar (Smyrna-Karataş-Göztepe yolu gibi, bir İngiliz gemicilik kumpanyası tarafından 1874 yılından itibaren Smyrna-Karşıyaka hattının ya da Buca'da bir durağı bulunan Smyrna-Aydın demiryolu hattının açılışı). Frenk mahallesine de yerleşirler (özellikle rıhtıma). O dönemde burası büyük bir gelişme göstermekte ve Smyrna sakinlerinin çoğunu, hangi etnik gruptan olurlarsa olsunlar cezbetmektedir.

• *Müslümanların diğer Smyrna sakinleriyle ilişkileri nelerdir?*

– Smyrna Müslümanları, kim olursa olsun Smyrna'nın diğer sakinleriyle çeşitli ilişkiler sürdürmektedir. Bunun niteliğini iyi ayırt etmek gerekir. Gerçekten de, kimi tür bağlar Müs-

lûmanlarla diğerkleri arasında kurulamaz. Örneğin bütün 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başında Smyrna'da Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında ya da Müslümanlarla Yahudiler arasında hiç evliliğe rastlanmaz. Böyle bir olay olsa kesin dikkat çekerdı, çünkü yerel basında derhal çok sayıda yazının konusu olurdu.

Buna karşılık, Smyrnalılar arasındaki mesleki ve sosyal ilişkiler, farklılıklarının ötesinde gündelik hayatta sürmektedir. Mesleki faaliyetler konusunda, tanım gereği başkalarıyla bağlar zorunlu olur. Fabrikalarda ve hanlarda kurulur bu bağlar. Buralarda Müslümanlar, Yunanlar ve Yahudiler işçi olarak yan yana çalışmaktadır. Avrupalı tacirlerle, simsarlar (Yunan ya da Yahudi) ve Müslüman üreticiler arasında iş ilişkileri kurulduğunda ya da Müslüman dükkân sahipleri ile her kökenden müşteriler arasında pazarda bağlar kurulduğunda da bu görülür. Kayıkçı, hamal, kahveci olan Müslümanlar Avrupalı, Yunan, Ermeni ya da Yahudi müşterileriyle gündelik meslek bağları kurabiliyorlardı. Müslüman tacir ya da üreticilerin durumu da böyledir. Ticari çıkarlarını korumak ve güçlendirmek için, özellikle Avrupalı tacirlerle, aynı zamanda Yunan ve Ermenilerle ilişki kurmaları gerekir, çünkü partnerlerinin statü farklılıkları onlara başka fırsatlar sunar, başka ticari mekânlara ve başka kaynaklara erişirler. Ama bu ilişkilerin varlığı, ille de iyi ilişki anlamına gelmez. Mekânın bölünmesinin belirlediği iş ilişkileri söz konusudur.

Sosyal ilişkilere gelince, bunlar öncelikle, hangi etnik gruba mensup olurlarsa olsunlar, şehrin seçkinlerine ayrılmış sosyal çevrelerde kurulmaktadır. 19. yüzyıl boyunca, şehirde mevcut diğer cemaatler için olduğu gibi kendilerine özgü böyle bir çevreye sahip olamayan Müslüman eşraf, 1820'li yıllardan itibaren, Avrupalı kulüplerinin müdavimi olmayı ve Batılı yaşam tarzını "tatmayı" sever. Rıhtım boyunca beliren lüks kafelere de seve seve giderler. Bütün buralara ister

© PIERRE DE GIGORD KOLEKSİYONU

Müslüman mahallelerden Smyrna'nın görünüşü: Türk kışlası ve körfez.

Osmanlı olsun (Yunan, Ermeni ya da Yahudi) ister Avrupalı, Smyrna'nın diğer eşrafı da gidip geliyordu.

Sosyal ilişkiler, 19. yüzyılın son döneminde Smyrna'da görülen, örneğin sinema salonları gibi diğer kapalı mekânlarda da mevcuttur (ilki 1896'da açılır). Smyrna sinemanın ortaya çıktığı ilk Osmanlı şehirlerinden biriydi. Açık hava gösterileri, kökenleri ne olursa olsun, şehrin çok sayıda sakinini cezbeder. Bu tür eğlencelere, eşraf arasından olduğu kadar orta tabakalar arasından da Müslümanların talebi çok güçlüdür. Üstelik, düşmanca bazı tepkilere ya da anlık bazı direnişlere rağmen bu böyledir: 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın hemen başında, günlük seanslara katılan Smyrna'nın Müslüman mahallelerinde oturan ve orta sınıftan gelme altı yüz Müslüman vardır. Bununla birlikte, Müslüman kadınların buraya girmesi istenmez ve bu yönde valiye bir dilekçe verirler. Böyle bir tavır yine de orta sınıf Müslümanların, Avrupalıların getirdiği eğlenceleri reddettiği anlamına gelmez. Tam tersine!

Smyrna sakinlerinin kendi aralarında sosyal ilişkiler kurmaları için başka çok sayıda vesile vardır. Örneğin yelken ve yüzme yarışmaları ya da at yarışları sırasında Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler, Osmanlılar ya da Avrupalılar yanyanadır, uslu uslu birlikte yarışır. Şu sonuncu noktayı vurgulamak önemli: Rekabet yarışla sınırlıdır ve dostçadır; her seferinde Smyrnalıların önemli bir bölümünü bir araya getiren büyük bir şenlik düzenlenir. Avrupalılar Smyrna Körfezi'nde yelken yarışı düzenliyorlardı. İyi yelken kullanmayı bilmeyen genç Müslümanlar da katılırlar, ama başka yollara başvururlar: Kayık ve kürek! At yarışlarına gelince, bu alandaki yeteneklerine emin olan Müslümanlar bu yarışlarda uzun süredir yer alıyordu. 1865'ten itibaren yılda iki kez (kışın ve sonbaharda) düzenlenen resmî bir turnuva örgütlenmesiyle birlikte durum bir başka boyut edinir: Bir yandan, yalnızca Müslümanlara yönelik olmadığından Smyrna'nın tüm sakinleri, kim olursa olsun bunlara katılabiliyordu ve diğer yandan, çünkü artık gerçek bir yarış örgütlenbiliyordu (örneğin atlar yarışa katılım amaçlı seçilip eğitiliyordu).

Tüm bu örnekler, Smyrna sakinleri arasında, farklılıklarının ötesinde kurulan gündelik bağları gayet iyi açıklamaktadır; ama özellikle bu bağlardan yola çıkarak, her birinin kültürünün tüm Smyrna toplumuna nasıl yayıldığını göstermektedir. Özellikle tüketim ve eğlence tarzları ile Batı'dan gelen fikirler, Avrupalılarla ve şehirde mevcut diğer gruplarla daha sık ilişkiler kuran Müslüman eşraf arasında öncelikle yayılır, daha sonra da orta ve aşağı sınıflara erişir.

• *Bu ilişkilerin doğası 19. yüzyıl başı ile 20. yüzyıl başı arasında değişti mi?*

– Gerçekten de, 19. yüzyılın sonundan itibaren ve 20. yüzyılın ilk yıllarında Smyrna sakinleri arasındaki gündelik iliş-

kiler yavaş yavaş azalmaya başlar. Bunu saptamak mümkündür çünkü 1890 yılında borsanın, 1892 yılında ticaret odasının ve 1891 yılında da Türkçe basının kurulması sayesinde Müslümanlar açısından Smyrna'daki toplumsal yaşam giderek kolaylaşır. Bu dönem imparatorluk nüfusunda milliyetçiliğin yükselişine de denk düşer. Bu dönemden itibaren farklı cemaat mensupları arasındaki çatışmalar giderek sıklaşır. Örneğin mesleki ilişkiler açısından, Müslüman işçiler Yunan ve Ermeni meslektaşlarıyla sık sık çatışırlar. Sosyal ilişkilerin durumu da aynıdır: yukarıda sözünü ettiğimiz yarışlardaki dostça rekabet 1908'den itibaren hızla dönüşür. Artık, açıkça ve bilinçli olarak gerçek bir rekabet şeklinde yaşanmakta olup, her cemaatin kendi gazetesinde yankı bulmaktadır: güçlü milliyetçi boyuta sahip bir rekabet.

Bu dönemde Müslümanların Yahudilerle ve Avrupalılarla genelde iyi ilişkiler sürdürdüğü ileri sürülebilir. Yunanlılarla ve daha az oranda da olsa Ermenilerle ilişkileri genellikle çatışmalıdır.

• 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında Smyrnalı Müslümanlar kendilerini Smyrnalı olarak mı yoksa Müslüman olarak mı tanımlıyorlardı?

– O dönemde Smyrnalı Müslümanlar arasında bir “Smyrnalı” bilinci kuşkusuz ki vardı, özellikle de eşrafta.

YUNAN SMYRNA'SI: CEMAATLERDEN TARİHİN PANTHEON'UNA

VANGELIS KECHRIOTIS

Bir “Kayıp Atlantis” Anması

2001 yılında iki farklı kültürel olay vesilesiyle “Helen Smyrna'sı” anıldı: Küçük Asya Araştırma Merkezi'nin yayıma hazırladığı *Smyrna, Metropolis of Asia Minor Greeks*¹ başlıklı ikidilli bir kitabın yayımlanması ile Stamatis Spanoudakis'in *Smyrna İçin*² adlı bir CD'nin satışa sunulması. Besteci, esinli müziğine şu sözlerle eşlik eder: “Ne büyük annem, ne büyük babam, ne de tanıdığım kadarıyla akrabalarımдан herhangi biri Smyrna'lıdır. Yine de, Yunanlıların çoğu gibi ben de bu şehri içimde sevgili bir anı gibi, bir üzüntü, bir ıstırap gibi taşıyorum, ama aynı zamanda, tuhaf bir şekilde, bir gurur ve neşe kaynağı olarak da taşıyorum. Müziğimin de bunu kanıtlayacağını umarım.”

Smyrna'nın anılması, yalnızca Eylül 1922'de alevler içindeki limanını büyük anne ve büyük babaları terk etmiş olan-

1 Σμύνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, *Smyrna, Metropolis of Asia Minor Greeks*, Atina, Ephesus, 2001.

2 Για την Σμύνη.

lara ait bir mirası değil, bütün Yunan milletine ait bir mirası hatırlatıyor. Bu anı, Helenlerin yaptıkları şanlı işlerin sürekliliği içinde muhteşem bir moment olarak kabul edilir. Sonuçta, kutlanan şey, Smyrna değildir, “Yunan Smyrna’sı”dır ya da “bizim Smyrna”dır. Bu kavram kesinlikle bir yenilik olamaz. “Yunan Smyrna”ya referans 19. yüzyıl sonuna dek uzanır. Özellikle yolculuk anlatılarından oluşan bir literatür şehrin bu dönemdeki özelliklerini tasvir etmeye çabalamıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın ardından referans iyice aşıkârlaşır. Bu dönemde şehrin geleceği için verilen mücadele, Helen unsurun başatlığıyla ilgili rakamlara dayalı ve somut gerçeklikler üzerinde temellenen istatistik veriler gerektiriyordu.

Bununla birlikte, bu literatürü ayırt eden şey, anlatıya dayalı nostaljisidir. “Yunan Smyrna’sı” belirli bir dönemdeki özgül bir yer değildir, istatistiklerle ve rakamlarla desteklenmeye ihtiyaç duyan bir sav da değildir; hiç tanımlanamaz gözükmektedir. *Gavur İzmir* bir mite dönüşmüştür, tıpkı Kayıp Atlantis gibi, kolektif bellek içindeki ayrıcalıklı yer değiştirmesi sonucunda gerçek coğrafi yerinden kopmuştur ve geçmişin tüm tartışmasız zaferleri gibi, bir anlamda, yalnızca Yunanlara değil, tüm dünyaya aittir. Sonuç olarak, mitsel tasarımın ötesine gidecek bir teşebbüs, bir büyü bozumu riskini her zaman içerse de, Smyrnalı Yunanların gayet iyi çizilmiş bir tablosunu içerir.

Cemaatin Kökeni, Bileşimi ve Örgütlenmesi

Savaşların, doğal felaketlerin ya da daha iyi bir yaşam umutlarının sonucu olarak 17. yüzyıl sonundan beri Küçük Asya’nın Batı sahilleri, Ege Denizi adalarından ve Peloponnes’ten gelen Ortodoks Yunan göçmenleri çekmektedir. Yeni gelenler yerli halktan, özellikle Türkçe konuşanlardan ve

kırsal kökenli olanlardan oldukça kolay ayırt edilir. Göç 18. yüzyıl sonunda, 1774 yılında sultanın tüm Hristiyan tebaası için uygun düzenlemeler getiren Küçük Kaynarca anlaşmasıyla hızlanır. Yine de 1830'lu yıllardan sonra, Yunanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı güçlere verdiği tavizlerden, aynı zamanda da Tanzimat döneminin önemli reformlarından yararlandıklarında daha sistematik bir karakter edinir. Bu dönüşüm 19. yüzyıl sonunda doruk noktasına erişir. Coğrafyacı Cuinet'e göre, 1890 yılında Smyrna'da, iki yüz bin nüfuslu bu şehirde, elli iki bin Osmanlı Yunan'ı ve yirmi beş bin Helen³ vardı.⁴

En yoksul Yunanlılar esasen kahveci, tacir ve kayıkçıydı. Üst sınıftan memleketlileri ise doktor ve hukukçu gibi meslekleri tercih ediyorlardı. Aynı zamanda, çok sayıda Yunanlı, gayet iyi kurulmuş ticari bir faaliyet üzerinde kendilerini sağlama alarak, özellikle 1850'li yılların ortasındaki ekonomik patlama döneminden itibaren, ticarete atıldılar ve yabancı işletmelerin yerel acentesi ya da bölgesel ağlardan yararlanan bağımsız tacir olarak faaliyet yürüttüler. Yavaş yavaş, koşulların uygun olduğunu düşündüklerinde, mamul tarım ürünlerinde de şanslarını denediler ve böylelikle yerel üretimi etkin bir şekilde emdiler.⁵

18. yüzyıl sonundan itibaren şehre doğru göç hızlandığında, uluslararası ticarete dahil olmuş olanlarla özellikle

3 Yeni bağımsız Helen devleti tebaası ile Osmanlı tebaası Yunanlılar arasında ayırım yapmak amacıyla, birincileri belirtmek için, Avrupa konsoloslarının da yazışmalarında kullandığı "Helen" terimi kullanılmıştır.

4 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineur*, Paris, E. Leroux, 1894, c. III, s. 440. Ayrıca bkz. 1890-1891 yılları için resmi Osmanlı almanakları, *Aydın Salnamesi* 1307, s. 400-409.

5 Elena Frangakis-Syrret, "The economic activities of the greek community of Izmir in the second half of the 19th and early 20th centuries", Dimitri Gontikas ve Charles Issawi (Der.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Princeton, Princeton University Pres, 1999, s. 18-19.

yerel ekonomik yaşama bağlı kalanlar arasındaki ayrılıklar büyür. Güçlü tüccar gruplarının artan egemenliği, öngörülebileceği gibi, geleneksel idare için kısa sürede bir tehdit oldu. “Yaşlı dünya” (yerli eşraf ve ruhban) ile cemaat yönetimine giremeyen hali vakti yerinde kişiler arasındaki ilk çatışma örneği 1785 yılında patlak verir ve “uzlaşma” (*synposchetikon*) adı altında bilinen bir anlaşmada tarif edilen, dönem için anlamlı düzenlemelere yol açar. Bununla birlikte, 19. yüzyıl boyunca, Smyrnalı Yunanlar arasında yaygın toplumsal fakılaşma nedeniyle, özellikle meslek birliklerinde temsil edilen toplumun daha geniş kesimleri, cemaat idaresine yavaş yavaş katılma talebinde bulunurlar.⁶ Smyrnalı Yunan nüfusun toplumsal dönüşümünün önemli bir yanı, Avrupalı Aydınlanmacıların ve Protestan fikirlerin ikili etkisine bağlıdır. Protestan cemaatin varlığı, Ortodoks Yunanlıların geleneksel dinsel ve eğitsel uygulamalarının radikal sorgulanmasına yol açar ve aralarındaki en liberal öğeleri cezbeder. Aydınlanmacıların ateşli savunucusu olarak ünlenen Yunanlı entelektüel Adamantios Korais’in Smyrnalı olduğunu unutmayalım; Hollandalı öğretmeninden etkilenererek Hollanda’da birkaç yıl geçirmiş ve Protestan âdetlerini benimsemiştir. Ona göre, 18. yüzyıl sonunda ikilem Protestanlık ile Ortodoksluk arasında değil, gelenek ve modernlik arasındadır.⁷

Bununla birlikte, ruhban yetkililer misyoner okullarının yenilenmesine şiddetle karşı çıkarlar. Bu sayede Protestanların çocukların ruhlarını ele geçirmeye çalışacaklarını düşün-

6 Sia Anagnostopoulou, Μικρά Ασία 1905-1919 Οι ελληνορθόδοξες Κοινοτητες. Από το Μύλλετ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος [Küçük Asya. Rum Ortodoks Cemaatler. Millet’ten Yunan Ulusuna], Atina, Ellinika Grammata, 1998, s. 338.

7 Pavlina Nasioutzik Αμερικάνικα σράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξωνικής σκέψης μετην Σγγητή [19. Yüzyılda Smyrna’da Amerikan Bakış Açıları. Anglosakson Düşünce Yunan’la Buluşuyor], Atina, Estia, 2002, s. 236 ve 241.

mektedirler. Sonuç olarak Smyrna cemaati derin bir bölünme yaşar: bir yanda tüccarlar ve modern bir kültürün temsilcileri; diğer yanda halk kitlesi ve cemiyet üyeleri. Avrupalıların ve Amerikalıların sosyal ve eğitsel faaliyetlerine katılan seçkin gruplar, dindar çoğunluğun kabul edilemez bulunduğu âdet ve tutumları benimserler.

Helen devletinin kuruluşuyla birlikte, siyasal muhalifler farklı bir yol izlerler ve Osmanlı koşullarında cemaatin geleneksel idari sistemini destekleyenler ile bağımsız temsil mekanizmalarıyla birlikte özerk etnik-inanç cemaati yandaşları arasında bir hegemonya mücadelesinin etrafında dönüp dururlar.⁸ Bu gelişme, Helen orta burjuvazisinin yeni toplumsal gruplarının meydan okumasıyla karşı karşıya kalan soylular meclisinin (ya da demogeronti) statüsüyle ilgili bir dizi krize yol açar. Osmanlı yasasının cemaat yönetimine katılmasına izin vermediği bu yeni toplumsal gruplar kendi kurumlarını yaratırlar.⁹ Anlaşmazlık yeni gelenlerin zaferiyle sonuçlanır. Bunlar 1878 yılında bir merkez komite (*Kentriki Epitropi*) kurarak, soyluların yetkilerini kısıtlamayı başarırlar. Yeni anlaşmanın sonunda eskiler askerî verginin bölüşülmesiyle ilgilenirler, cemaat kayıtlarını tutarlar ve ruhban meclisini yönetirler, dini ve ailevi sorunlarla ilgilenirler. Merkez komite ise hayır kurumlarını (öksüzler yurdu, hastane, okul) yönetir, ama aynı zamanda bütün dinsel törenlerin gelirlerini de denetler.

Bununla birlikte, yerel Helen yetkililere sıkı sıkıya bağlı olan yeni yönetici gruplar hegemonyalarını sağlamlaştırmakta güçlük çekerler. Sonuçta, 1902-1907 yıllarında cemaat içi yeni bir çatışmayla cemaat şiddetle birbirine karşı iki kampa yeniden bölünür: Bir yanda, eskileri destekle-

8 Sia Anagnostopoulou, *a.g.e.*, s. 340.

9 Gerasimos Avgoustinos, *The Greeks of Asia Minor*, Kent, Kent State University Pres, 1992, s. 145-185.

yeniler; diğerk yanda merkez komite yandaşları. Bu yeni çatışma, Jön-Türk rejiminin bütün gayrimüslim cemaatlere yönelik tehdidi karşısında kaçınılmaz olarak yeni bir uzlaşma getiren 1910 yönetmeliğinin benimsenmesiyle son bulur.

Kurumlar ve Toplumsallık Tazları

1860'lı yıllardan itibaren Helen devleti ve İstanbul'daki seçkinler hem Makedonya'daki hem de Küçük Asya'daki Yunan-Ortodoks nüfusun "Helenleşmesi" projesine girişirler. Bu faaliyetle, şehir cemaatleri civar bölgelerdeki kırsal nüfusu kültürel olarak içine katmayı başarır. Smyrna bu süreçte temel bir rol oynar. Hem dışardan harekete geçirilen ağırları çoğaltmaya, hem de bölgesel ağırlar kurmaya ve bunları geliştirmeye katkıda bulunur. Bunların en önemlileri ticaret ve eğitimle ilgili olanlarıdır. Limandan transit geçen yabancı mallar, aynı zamanda da eğitim personelinin getirdiği yetkili eğitimciler, şehrin komşu nüfus üzerindeki nüfuzunu önemli ölçüde artırmayı başarır.¹⁰ Sonuç olarak, içlerinden büyük çoğunluğu kendilerini Smyrnalı kabul eder.

Şehir cemati içinde eğitimli kişilerin gördüğü itibar, belirgin bir eğitim kaygısına tanıklık etmektedir. İçlerinden çoğu, ortaöğrenim imkânlarından yararlanmak için Küçük Asya'nın farklı bölgelerinden ya da adalardan ayrılıp Smyrna'ya gelmiş ailelerdir. Tanzimat döneminin elverişli eğitim düzenlemelerinin ardından Atina Üniversitesi'nde öğrenimlerini tamamlarlar ve öğretmen, hukukçu ya da hekim olarak mesleklerini icra ederler.

10 Pachalis Kitromilidis, "Grek irredentism in Asia minor and Cyprus", *Middle Eastern Studies*, no 26-1, 1990, s. 3-17; Haris Exertzoglou, "Shifting boundaries, language, community and the non-greek speaking Greeks", *Historien*, 1, 1999, s. 75-92.

Şehrin eğitim merkezi Evangelist Okulu'dur.¹¹ Okul 1733'te Pantaleon Sevastopulos gibi tüccarların mali desteğiyle kurulur ve bu tüccarlar Britanya tebaası olduklarından okulu İngiliz himayesine verirler. Uzun süre boyunca ruhbanlar tarafından yönetilir ve aşırı tutuculuğu nedeniyle kötü ün yapar. Okulun mekânları arasında, daha ilerde Yunanistan'dakilerin dengi olarak kabul edilecek bir filoloji kurumu, bir müze ve bir kütüphane mevcuttur. Bunların hepsi de zengin koleksiyonlara sahiptir. Bununla birlikte, inceleme programının arkaik karakteri gereği, şehirdeki bazı tüccarlar, pratik ve modern eğitim verecek bir okulun gerekliliğini kabul ederler. Böylelikle, 1809 yılında Filoloji Lisesi kurulur. Korais'in önerisiyle, ders vermesi için iki bilgin davet edilir: İlk modern Yunan tarihçisi Konstantinos Kumas ile Helen devletinde sonradan meydana gelecek dinsel tartışmaların anahtar şahsiyeti olacak ruhban Konstantinos Oikonomos. Ruhban yetkililerin rolü üzerine, özellikle Evangelist Okulu destekleyen eskiler arasında sürüp giden polemiklerden sonra, 1819 yılında, kendisi de Evangelist Okul'dan diploma almış olan V. Greguvar "modern felsefeye ve bunu yayanlara"¹² karşı bir ferman yayımladığında lise kapanır.

Kızların eğitimi daha yavaş gelişir. İlk kız okulu 1830'dan sonra Ortodoks Yunan Hastanesi'nde kuruldu; ardından, Aghia Fotini başpiskoposluk kilisesi avlusuna yerleştirildi ve Aghia Fotini Kız Merkez Okulu adını aldı. Okulun çok etkili olmuş ilk müdiresi Sappho Leontias Smyrna toplumunun çok ötesinde büyük bir nam saldı. Bununla birlikte, Kız Merkez Okulu yatılı olmadığından komşu bölgelerdeki kız-

11 Ευαγγελική Σχολή.

12 Philippe Iliou, "Luttes sociales et mouvements des Lumières à Smyrne en 1819", *Actes du colloque interdisciplinaire "Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques (XVIIe-XVIIIe siècle)"*, Bükreş, Association internationale d'études du Sud-Est européen, 1975, s. 295-315.

ların ihtiyaçlarına cevap veremez. Bu kızlar misyoner okullarına girerler. 1881 yılında, Eğitimi Teşvik Cemiyeti genç kızlar için ilk yatılı okulu kurar. Okul, 1886 yılında Omirion adını alacaktır. İki kurum, sonuçta, Yunanistan'ın en meşhur kız okulu olan Atina'daki Arsakion'un dengi olarak kabul görecektir. Omirion "Hristiyan ve Helen tipi eğitim" sunmayı hedeflerken, yabancı dil öğrenimini de teşvik eder. O dönemde kızları, eğitimi zararlı kabul edilen Katolik ve Protestan misyoner okullarından uzak tutmanın acil bir ihtiyaç olduğu aşikârdır.

Yunan cemaati hem insani ıstırabı hafifletmeyi hem de kendi erdemlerini kanıtlamayı amaçlayan hayır kurumlarına da anlamlı bir ilgi gösterir. Bunların en önemlileri, yine Pantaleon Sevastopoulos'un fonları sayesinde 1748'de kurulan Ortodoks Yunan Hastanesi'dir. Bu hastane, 1833 yılında avlusunda inşa edilen Aghios Charalambos Kilisesi'nin adını alır. 1857 yılındaki eksiksiz bir restorasyondan sonra, kökenleri, dinleri ve toplumsal çevreleri ne olursa olsun çok sayıda hasta barındırabilir hale gelir. Hastane özellikle Yunan nüfus arasında hastalıklara ve tedavilere karşı farklı bir tutum geliştirmeye katkıda bulunur. Bu durum salgınlar sırasında açıkça görülür. Artık kamusal hijyen önlemlerine ve tıbbi tedaviye başvurarak salgınların önüne geçilmektedir.

Bununla birlikte, 1865'deki kolera salgını onlarca çocuğun öksüz kalmasına neden olur ve bir öksüzler yurdu acil ihtiyaç halini alır. Yunanlı oğlan ve kızlar öksüzler yurdu sonunda 1870'de kurulur ve hastaneyle birlikte faaliyet gösterir. Ayrıca, genel bir kreş talebi de 20. yüzyıl başında meyve verir. Bu hayır kurumları cemaat üyeleri arasında dayanışmayı teşvik ederken, mevcut hiyerarşileri de desteklemektedir. Cemaat üyeleri, gelirleri ne olursa olsun, bağışta bulunmayı kendi kamusal görevlerinin bir parçası olarak ve de da-

ha iyi toplumsal konum talep etme aracı olarak kabul etmeye seçkinler tarafından teşvik edilirler.¹³

Doğrusunu söylemek gerekirse, nüfusun üst tabakaları farklı sosyal ilişkileri sayesinde uyrukluklarını geliştirirler. 1819 yılında Ortodoks Yunan tacirler Tüccarlar Kulübü'nü kurdular. Kulüp 1841 yılında Yunan Kulübü adını aldı. Kulüp tüzüğü, "özgür ve bağımsız bir konumu koruyan herkes" in üye olabileceğini ortaya koyar ve böylece, küçük dükkân sahiplerini dışlamaya özen gösterir. 1898 yılında kulübün adı yeniden Helen Kulübü olur. Smyrna'da geçici olarak ikâmet eden üyelerle ilgili olarak etnik kimlik bakımından aşikâr değişikliğe ilaveten, Aydın vilayeti sakinlerinin de Smyrnalı olarak kabul edildiği belirtilir. Helenler ya da Osmanlı Yunanları da Spor Kulübü ve Avcılar Kulübü gibi şehirdeki başka uluslararası kulüplere az sayıda da olsa katılırlar. Sonunda 1886 yılında, daha önce Avrupa Kulübü üyesi olan İngilizler ile iç çatışmalar nedeniyle Helen Kulübü'nden ayrılan Osmanlı Yunanlılar tarafından New Club kurulur.

Sosyal kulüplerin yanında, önemli spor kulüpleri de vardır. En ünlüsü 1898 yılında kurulmuş olan Panionios'tur. Bu kulüp, 1890 yılında kurulmuş spor ve sanat kulübü olan Orfeas ile Gymnasion'un kaynaşmasıyla kurulmuştur. 1901 yılında Panionios oyunları başlar. Bölgedeki tüm okulların katıldığı bu oyunlar önemli bir kültürel olay haline gelir. Sportif faaliyetlerin ötesinde, kulüp şiir yarışmaları düzenler ve 1901 yılında birinci Küçük Asya sanat sergisi yapılır. Panionios'un rakibi olan ve daha ziyade burjuva bir profil çizen Apollon Kulübü 1891 tarihlidir. Bu başlangıçta edebi ve

13 Haris Exertzoglou, "Μετά μεγάλης παρατάξεως, συμβολικές πρακτικές και κοινοτική υγκρότηση στις αστικές ορθόδοξες κοινότητες της ύστερης οθωμανικής περιόδου..." ("Şatafatla: Geç Osmanlı Dönemi Ortodoks Şehir Cemaatlerinde Sembolik Uygulamalar ve İnşa"), *Historica*, Atina, no 31, 1999, s. 379.

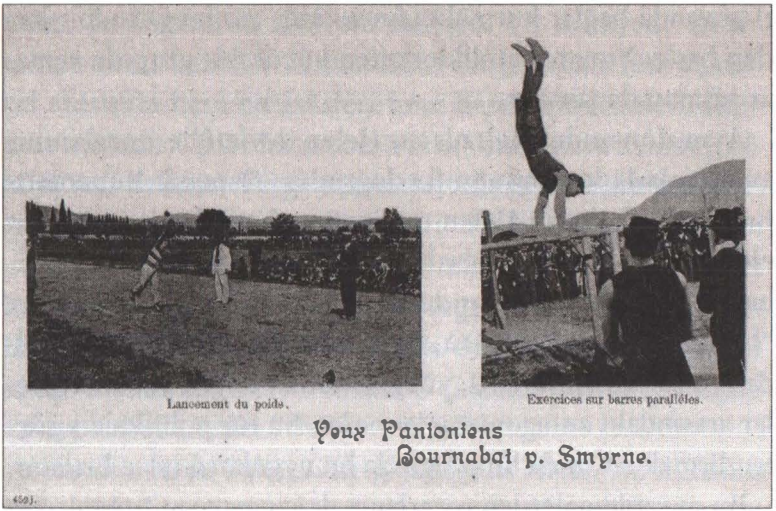
sanatsal bir kulüp olup, 1894 yılında bir spor bölümü eklenmiştir. 1904 yılında sportif müsabakalar olan birinci Apollonia'lar düzenlenir. 1922'den sonra her ikisi de Atina'ya taşınır. Orada günümüze dek spor kulübü olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Mason localarından söz etmeyi ihmal edersek, Smyrna'daki cemiyetler tablosu eksik kalır. Smyrna'daki mason faaliyeti 18. yüzyılın ortasına dek uzanır. 19. yüzyıl ortasında birçok loca bulunmaktadır ve bunların en azından dördü Yunanların kontrolü altındadır. En ünlüsü 1867 yılında kurulmuş olan Meles locasıdır. Ticaret kulübünün bile masonik bir sisteme göre örgütlendiği ileri sürülür.¹⁴ Halk üzerindeki etkisi kesin olan ruhban yetkililerin düşmanlığı nedeniyle dinsel duyguları zedelemeyecek bir işleyiş görülür.

Toplumun iç yapısının nasıl örgütlendiğini kavramak istiyorsak, bu cemiyetler ağına katılımın kuralları büyük önem taşımaktadır. Tüzüklerde kimin üye olup kimin olamayacağı her zaman açıkça bellidir. Ayrıca, teoride kulüpler bütün cemaatlere açık olmakla birlikte ve üyeleri arasında gerçekten de bir miktar “yabancı” bulunurken, Yunan üyelerin oranı ezicidir. Bu durum, önemli bir yoğunlaşmaya işaret etmektedir.

Bu yoğun sosyal ortam yayın faaliyeti olmadan gelişemedi. Smyrna'da –ama aynı zamanda genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda– Yunanca olarak basılan ilk gazete, 1831 yılında Amerikalı misyonerler tarafından yayımlanmış olan ve Yunanlı öğeyle kayda değer etkileşimlerinin ürünü olan *Gençlerin Dostu*'dur. Ardından, 1832 yılında Evangelist Okulu'nun ünlü müdürü Avramios Omirolis'in çıkarttığı *Mnimosini* gelir. Bununla birlikte, seksen dört yıl boyunca bu-

14 Vikolaos Miliotis, “Στοιχεία από την ιστορία του τεκτονισμού στη Σμύρνη” *Τεκτονικό Δελτίον* (“Éléments de l'histoire de la franc-maçonnerie de Smyrne”, *Bulletin Maçonnique*, Atina), 1969, s. 83-84.

Bornova'da (Burnabat) Panionios oyunları.

tün imparatorluktaki Yunanlıların temel havadis kaynağı olmuş en önemli gazete, Rodis'in 1838'de kurduğu *Amalthia*'dır. 1841 yılında Sakızlı hukukçu Iakovos Samiotakis gazeteyi yeniden ele alarak 1881'e kadar yönetir. Bu tarihte Samiotakis'in yerine genç gazeteciler Sokratis Solomonidis ile Giorgios Yperidis geçerler ve 1922'ye kadar yönetirler. Ayrıca, *Amalthia* matbaası da şehrin en önemli matbaası olur. Belli başlı rakipleri, Miltiadis Seizanis'in *Armonia*'sı, Lazaros Stamatiadis'in *Proodos*'u, Nikolaos Tsuruktsoğlu'nun *La Réforme* ve *Imerisia*'sı ile Evrypidis Sekiaris'in *Nea Smyrni*'sidir.

Farklı Türde Yunanlılar

Yukarda tarif edilen cemaat çatışmaları, Osmanlı Yunanlıları ile Helenler arasında katı bir ayırım olduğu sonucuna yol açmamalıdır. Kurum ve cemiyetlerin yoğun ağı, egemen toplumsal grupların milliyet ayrımı yapılmaksızın katılabileceği bir uzam yaratır. Aslında, etnik katılım cemaat üyele-

ri arasında bağlar kurmakta önemlidir, çünkü Ortodokslardan başka Yunan Katoliklerinden küçük bir grup da cemaat yaşamında yer alır.

Aynı dönemde, Helenlerin Helen devletiyle imzalanmış anlaşmalarla korunduğu da doğrudur. Osmanlı Yunanlarının büyük bölümü Helen milliyeti ve buna bağlı avantajlar elde etmeyi başarmış olsalar da, içlerinden çoğu başka yabancı konsolosların sunduğu fırsatlardan yararlanırlar ve “himaye altında” statüsü, hatta tam vatandaşlık hakkı elde etmeye çalışırlar. 19. yüzyıl sonuna doğru yabancı güçler arasındaki antagonizmalar onları bu tür politikaları güçlendirmek zorunda bıraktığında bu uygulama iyice hızlanır.

Bu düzenlemelerden yararlanmak istemeyen Osmanlı Yunanları kendilerini özellikle savunmasız hissederler. Helenlerin tersine onlar Osmanlı yetkililerin öngörülemez herhangi bir kararı karşısında ellerinden bir şey gelmeyeceğinden, kendi durumlarının geçiciliğinin bilincine varırlar. Böylece, Yunan kimlikleriyle de gurur duyuyor olmalarına ve yeni gelenler karşısında kendilerini Helenizmin beşiği olan İyonya’nın sahici torunları olarak kabul etmelerine rağmen, kimi zaman Helen kardeşlerinin zararına da olsa, Osmanlı milliyetlerinden kaynaklanan haklarını güçlü bir biçimde talep etme eğilimi içindedirler. Böylece, 20. yüzyıl başı siyasal krizlerinde, Osmanlı memurlarına kendi meşru yetkilileri olarak başvururlar. Helen devletine etnik bağlılık duygularının Osmanlı devletiyle politik özdeşleşmeleriyle tezat oluşturmadığı açıkça ortadadır.

19. yüzyıl boyunca on binlerce göçmenin akını, hızlı iktisadi gelişme, eğitim, toplumsal temsil ve hayır faaliyetleri konusundaki sonuçlar öyle etkileyicidir ki, Smyrna Yunanları, ister Helen olsun ister Osmanlı tebaası, kendilerini şehrin omurgası olarak görme eğilimindedirler. İçlerinden çoğunun “Türk sultasından kurtulma” düşü bes-

lediği de doğrudur. Çok sürükleyici bir hikâyede Descamps şunu belirtir: “Yunanlılar, Smyrna’nın tüm sakinleri arasında hem en eskileri hem de en modernleri olma iddiasındadır.”¹⁵ Onların yarı-özerk cemaatlere mensup olduklarını belirtir: Vergi yükümlülüklerini yerine getirmeleri koşuluyla kendilerini her türlü devlet müdahalesinden muaf kabul ederler, Helen ulusal marşını okumalarına ya da dinî bayramlarında Yunan bayrağı çekmelerine izin vardır; ama diğer yandan “Türklerle dostluk kurarlar, hatta onlara hizmet ederler ve onlara o şatafatlı sıfatlarıyla hitap etmeyi kabul ederler.”¹⁶

Aynı dönemde Baltazzi’ler gibi seçkin aileler ile nüfusun orta tabakalarına mensup kişiler, açıkça kendi toplumsal statülerini güçlendirmek amacıyla, Avrupalı “koloniler”in üyeleriyle karma evlilikler yoluyla cemaat dışı bağlar kurarlar.¹⁷ Böylece, bunca etnik grubun bir arada yaşadığı bir çevrede bulunan bu gruplar farklı bir Yunan kimliği biçimi geliştirirler. “Kozmopolitizm” terimi, genellikle, esasen şehre özgü olan bu olguyu belirtmek için kullanılmıştır. Bununla birlikte, Iskenderiye ve İstanbul için yapılan son çalışmalarda ileri sürüldüğü gibi –Smyrna için yapılan çalışmalarda da bu vardır–¹⁸ “kozmpolitizm” sözcüğünün ya basitçe cemaatlerin yan yana ama gerçekten birlikte olmadan yaşadıkları çoğul bir şehre ya da tüm şehir sakinleri için ortak bir payda yaratan “çıkar cemaatleri”ne eklemlenmeye göndermede bulunabileceğini unutmamak gerekir.¹⁹ Ne olursa

15 Gaston Deschamps, *Sur les routes d'Asie*, Paris, Armand Colin, 1894, s. 167.

16 A.g.e., s. 153.

17 Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, doktora tezi, Paris, EHESS, 2000.

18 Robert Ilbert, Edhem Eldem ve Aleka Karadimu-Gerolympu gibi tarihçiler buna örnektir.

19 Robert Ilbert, “Alexandrie cosmopolite?”, Paul Dumont ve François Georgeon (Der.), *Villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris, L'Harmattan, 1992, s. 171-185.

olsun, Müslümanlarla Ortodoks Yunanları, Ermenilerle Yahudileri, Osmanlılarla Avrupalıları birbirine bağlayan toplumsal pratikleri araştırmak elbette daha yararlıdır. Ayrıca, yeni toplumsal ilişkilerin gelişimine yalnızca Buca ve Bornova'da değil, Mortakia ya da Tsikudia gibi sur içinin mütevazı mahallelerinde de tanık olunabilir. Bu, aynı zamanda, Smyrnalı Yunanların bulunduğu ve birbirleriyle bağ kurdukları kamusal alanlar için de geçerlidir. Bunlar, cemaat bağlarından ziyade, özellikle toplumsal kökenleriyle kendilerini tanımlarlar.²⁰ Aslında cemaat sınırları içinde ya da dışında mesleki ve toplumsal ilişkiler geliştirmiş olsalar da olmasalar da, Smyrnalı Yunanların çoklu kimlikleri, sonuçta, önceden asla saptanmamış olan olasılıkların ve sınırlamaların yaratıcısı bu çevrenin ürünüdür. Bu durum, günümüzde genellikle gönderme yaptığımız, farklı kültürlerin potpori tarzında tek bir kültür halinde kaynaşmasına yol açmaz. Her cemaat hem idari hem kültürel bir özerkliği korur. Uzun vadede, Yunan Smyrnalılar için önem taşıyan şey, “kozmopolit” olup olmamak değildir. Tarif edilen ilişkiler, içlerinden çoğunun “kozmopolit” olduğunu sanmaya yol açabilir, ama aynı zamanda bazılarının ateşli milliyetçi olmalarını da engellememişti.

Smyrnalılar Hakkında Sahip Olduğumuz Farklı İmgeler

Yunan nüfusun ciddiye tutumu, geleneksel Türk tarih-yazımında sık sık karşılaşılan temalardan biridir. Bu çalış-

20 Marie-Carmen Smyrnelis, “Coexistence et réseaux de relations à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles”, *Cahiers de la Méditerranée*, Nice, no 67, Aralık 2003, s. 111-123, Nice Üniversitesi modern ve çağdaş Akdeniz Merkezi'nin düzenlediği kolokyum tutanakları: “Du cosmopolitisme en Méditerranée (XVIe-XXe siècle).”

malardan bazıları, örneğin, “yaygaracı Yunanlar”ın balkonlarına Helen bayrağı asmak için her fırsattan yararlandıklarını belirtir. Bu durum da şehirde belli bir rahatsızlığa yol açmaktadır. Smyrnalı Yunanların Yunan milliyetine bağlılıklarını belirterek, yürürlükteki Osmanlı vergilerini, özellikle *bedel-i askeriye*’yi, yani bütün gayrimüslimlerin askerlikten muaf olmaları karşılığında ödedikleri vergiyi ödemekten kaçınmak istedikleri ileri sürülür.²¹

Ayrıca, kimi anlatılara göre, serbest meslek alanında Yunanlıların hâkimiyetinin nedeni Türklerin memur olarak hizmet etmeyi tercih etmesine bağlıdır. Böylece, 19. yüzyıl boyunca, genellikle Türklerin yaptığı bütün meslekler Yunanların ellerine geçmiştir, çünkü Türkler bu mesleklere hiç ilgi göstermemiştir. “20. yüzyıl başında Türkler hâlâ daha kalabalık olan bir Yunan-Ortodoks nüfusun ortasında yaşıyorlardı. Türkler, kendi çevrelerinde, kendi vatanlarında yabancı gibiydiler. Hayat oradaydı, hareket oradaydı, her şey Gavur’un çevresindeydi.”²²

Geleneksel anlatıda Smyrna Yunanlarına ayrılan yer budur. Ayrıca, Hristiyan burjuvazinin tüccar grupları da “komprador burjuvazi” olarak tarif edilmiştir. Bu küçümseyici terim, ticari ilişkilerin gidişatından kazanç elde etmelerini ve ihanetlerini belirtmektedir. Bununla birlikte, son dönemdeki çalışmaların gösterdiği gibi, gayrimüslim seçkinler, 19. yüzyılın ortasından sonra, Avrupa sermayesine alanı hazırlamakla yetinmezler, aynı zamanda onunla tam bir rekabet içinde de hareket ederler.²³

21 Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1978, s. 25.

22 Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir, Ege Ün. Matbaası, No. 2, 1974, s. 63.

23 Reşat Kasaba, “Was there a comprador bourgeoisie in mid-19th c. Western Anatolia?”, *Review*, XI, 2, ilkbahar 1988, s. 215-230.

Yunan tarih yazımında Smyrna “kayıp cennet” rolü oynar. Ayrıca, Akdeniz bölgesinin tüm bir tarihsel dönemini temsil eden sembolik bir boyut da kazanmıştır.

Bu simgeselleştirme süreci adım adım gelişmiştir. 1922 yangınının şokundan ve on iki bin kişinin sürülmesinden sonra, kayıp vatanın entelektüel yeniden inşasına girişmek için yaklaşık yirmi yıl gerekti. 1930 yılında Atina’da Octave ve Melpo Merlier tarafından etnografik arşivlerin kurulması ve buranın daha sonra Küçük Asya İncelemeleri Merkezi²⁴ olması, çok sayıda göçmen cemaatin varlığı sayesinde sözlü ve yazılı malzemeyi bir araya getirmeyi amaçlayan ilk projelerin doğmasına yol açtı. Daha sonra, 1938 yılında *Küçük Asya Kronikleri*’nin (*Mikrasiatika Chronika*) başlamasıyla birlikte, Smyrna şehrinin kurum ve kişileriyle ilgili bir dizi tarihsel ve folklorik makale daha geniş bir kitleye ulaştı. Büyük miktarda bilgi sağlamaya önemli katkılarda bulunmuş kişiler arasında Christos Solomonidis ile Filippos Falbos yer alır. Sonuç olarak, Kosmas Politis ve Dido Sotiriou gibi yazarların hem Smyrna’daki yaşamı hem de sürgünün acılarını anlatan mükemmel edebi anlatılar yayımlamaları için 1960 ve 1970 yıllarını beklemek gerekti.²⁵

Smyrna’daki Yunan cemaatleri üzerine düşünme, her bir grubun toplumsal ve politik bağlarına daima sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Etnografların söylemi özellikle Smyrnalıların geleneklerinin sahiciliğine vurgu yapmışken, yerel tarihçiler de İyonya Helenizmi’nin ekonomik ve kültürel “mucize”siyle ilgilenmişlerdir. Diğer yandan, Politis ile Sotiriou, solcu bir barışçıl söylem içinde, farklı cemaatlerin bir-

24 Küçük Asya İncelemeleri Merkezi ya da Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

25 Kosmas Politis, Του Χατζηφράγκου Τα σαραντάχπου α χαμένως Ποζιτίειας [*Frenk Mahallesinde. Kayıp Bir Şehrin Kırk Yılı*], Atina, 1963; Dido Sotiriou, Ματωμέναχώματα, [*Kan Toprağı*], Atina, 1962.

likte yaşaması ve çeşitli milliyetçiliklerin rolü üzerinde ısrarla durmuşlardır. Helen Smyrna'sına yönelik yaygın anlamalarda, keza akademik literatürün bir bölümünde tüm bu söylemlerin öğelerine rastlanır: Ulus-devletin ortaya çıkışından ve dayattığı kısıtlamalardan önceki döneme uzanan bir “Helen kozmopolitizmi”ne bağlı kalınır. Smyrnalı Yunanların kendilerini “Helen” kabul ettikleri doğrudur, ama onlar kendi Helenliklerini çok çeşitli şekillerde düşünüyorlardı. Aslında, bugün bizim kutladığımız “Yunan Smyrna” onlara ait olmaktan çok bize aittir.

© PIERRE DE GIGORD KOLEKSİYONU

Frenk Sokağı. Osmanlı Anayasası şerefine düzenlenen Ermeni gösterisi. 1876 Anayasası'nın kabulü, Tanzimat'ın doruk noktası olarak, Osmanlı yetkililerin bütün Osmanlıları farklılıklarına rağmen İmparatorluk yaşamına katma iradesinin göstergesidir.

ERMENİLER: KÜÇÜK BİR CEMAATİN DİNAMİZMİ

ANAHIDE TER MINASSIAN

1830'dan 1922'ye dek Smyrna Ermenileri daima bir azınlık oluşturdular. Ama şehrin yaşamında onların ekonomik dinamizmi sayılarıyla orantılı değildi. Aynı şekilde, 19. yüzyılda Ermeni kültürel "rönesansı"nda (*Veradzenutiun*) bir avuç Smyrnalı entelektüelin rolü de yerel toplumdaki sayıları ve yerleriyle alâkasızdır. Ermenilerin de Türkler gibi İzmir dedikleri Smyrna öncelikle bir mitti –"Ermeni Atina'sı"–, sonra da, sürgün anılarında, her türlü mutluluğun yeri ve kayıp bir cennet olan ilksel bir uzam halini aldı. Sarp Ermeni platosundan uzak olan Smyrna, Ege sahilindeki yerleşimiyle, Ermeni devrimci yasasında "*Voskekhan*k" (altın madeni) denen bu *emporium*'un zenginliğiyle, onların gözünde uygarlıkla eş anlamlı olan Batı'ya açıklığıyla Ermenileri büyülemişti.

17. yüzyıldan beri Avrupalı seyyah ve misyonerler, birkaç satırla da olsa, Smyrna Ermenilerinden söz ettiler. Ancak, 1898 yılında gerçek bir araştırmanın konusu oldular: *Hayk i Zmurnia yêv i chertchagayts* (*Smyrna ve Civarında Ermeniler*).¹

1 İki cilt, Viyana, Imprimerie mékhitariste, 1899. Erzurum'da doğan Hagop Kossian (1865-1937), Viyana Mekhitarist Ermeniler Cemaati.

Peder Hagop Kossian'ın yayımladığı bu eser referans olmuştur.² Epigrafiye olan tutkusu, mezarlıklarda ve kiliselerdeki ölüm yazıtlarını deşifre etmeye ve 1922 yılında yanıp kül olmuş Smyrna Ermeni papazlık arşivlerini incelemeye onu yönelten okur yazarlık formasyonu sayesinde Peder Kossian Ermeni göç dalgalarını saptayabilmiştir.

Göçler

İmparator Mihail Palaiologos ile Cenova arasında imzalanan bir ticaret anlaşmasında 1261 yılında Smyrna'da Ermenilerin varlığı zikredilse de, varlıklarına 1380 yılında tanık olunur. O dönemde Kadifekale'de, şehir amfiteatrının üzerinde, Yunan şehrinin akropolünün bulunduğu yerde bir şapel ve bir mezarlıkları vardı. 1500'e doğru bu yükseklikleri terk ettiler, antik surları aştılar ve Smyrna'nın merkezine, Kervan köprüsünün başına gelip yerleştiler ve bir Ermeni mahallesi kurdular. Burası *Haynot* (Ermenilerin yeri) olacaktır. 17. yüzyıl başında, Celali İsyanları'ndan ve I. Şah Abbas'ın sürgünlerinden kaçan birkaç yüz Ermeni ailesi Doğu Anadolu'dan, Erivan, Nakitçevan ve Karabağ'dan kaçarak buraya geldiler. 18. yüzyıl boyunca yeni kolektif göçler birbirini izledi: (İsfahan'ın 1722 yılında Afganlar tarafından yıkımının ardından) Yeni Julfa'dan, (1740'a doğru) Nahçıvan'dan ve (1790'lı yıllarda) Enkürü'den göçler olur. 19. yüzyılda Smyrna, güvenlik, servet ya da ekmek parası derdindeki başka Ermenileri de kabul eder. Erzurum, Tokat, Kayseri, Tiflis, Bursa, İstanbul ve Manisa kökenli bu Ermeniler tek baş-

2 Soukias Epikian, *Dictionnaire illustré du monde authentique* (Ermenice), Venedik, Imprimerie mékhitariste, 1903-1905, s. 785-800. Krş. P. Smimonian, *Livre du souvenir, la Smyrne arménienne* (Ermenice), Paris, Imprimerie mékhitariste, 1936; *Notre Smyrne* (Ermenice), Smyrna Ermeniler Birliği yayını, New York, 1961; Raymond Kévorkian ve Paul Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris, Arhis, 1992, s. 161-172.

larına ya da yakınlarıyla birlikte gelip yerleşirler. Geçici göçmenler, topraksız köylüler de Muş ya da Diyarbakır'dan gelirler –Ermeni halk ezgilerinin sürgüne uğramış ve proleterleşmiş *banktukht*'ları. Bunların ardından ya da bunlarla birlikte, 1894-1896 ve 1909 Ermeni katliamlarının ardından öksüzler ve göçmenler de gelir.

Bütün 19. yüzyıl boyunca Smyrna nüfusu yüz binden iki yüz bine çıkarken, tahminlere göre Ermenilerin sayısı –rakamlar kesin olmamakla birlikte– altı bin ile on iki bin arasında değişir; olayların baskısı altında 1919 yılında yirmi bine, 1922 yılında otuz bine erişir ve sonunda şehre Kemalist birliklerin girişinden ve Eylül 1922'deki yangından sonra tamamen yok olur. Diğer Osmanlı topluluklarının demografik ağırlığıyla, keza Yunan ve Türk nüfusun belirgin artışıyla kıyaslandığında Ermenilerin sayısı 1913 yılında İstanbul'daki ciddi Ermeni Almanagi olan *Theodik* tarafından “önemsiz ve kayda değmez” diye belirtilmiştir. Bu istisna çeşitli varsayımlarla açıklanır. Felaketlerin, depremlerin, veba, kolera salgınlarının ve yangınların sıklığı mı etken olmuştur? Ama bu felaketler Smyrna'da yaşayan herkesi ve özellikle en yoksulları, Müslümanları ve Yahudileri etkiledi. Levantenlerle ve Yunanlarla evliliklerin çok sayıda olması mıdır etken? Yoksa Avrupa'ya, İskenderiye'ye ve Kahire'ye göçler mi? Mehmet Ali'nin Mısır'ında bulunan Yussufian Boğos Bey'in, Arakel Bey Nubar ve Nubar Paşa kardeşlerin, Abroyanların, Abraham Gülbekyan'ların, bütün Smyrna Ermenilerinin ekonomik ve politik rolünün kendi yurttaşları üzerinde çekici bir etkisi olduğu, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla bu etkinin daha da arttığı doğrudur.

On altıncı yüzyılda, ama özellikle 17. yüzyıl boyunca, Smyrna'da Ermenilerin varlığı uluslararası ticarete bağlıdır. Bu dönem, Hint'i ve Pers'i (Smyrna, İstanbul, Venedik, Trieste, Livorno ve Marsilya yoluyla) Akdeniz'e ve (Amsterdam, Lond-

ra, Le Havre, Cadix yoluyla) Avrupa'nın Atlantik cephesine bağlayan Ermeni tacirlerin geniş Avrupa-Asya ağının yapılandığı dönemdir. Muhteşem servetlerin kaynağı olan temel faaliyetleri Pers'ten getirdikleri ipek ticaretidir. Bu ticaret, üreticilerden ipeğin toplanmasını, kervanlarla taşınmasını, Halep ya da Smyrna'da takas edilip satılmasını içerir. Jean-Baptiste Tavernier, "Persli" ya da "Şeffelen" denen bu Persli Ermeni tacirlerin faaliyetleri üzerine önemli bir tanıklık bırakmıştır. Daha ilerde, Fernand Braudel, onları, 16. yüzyılda küçük bir liman şehri olan Smyrna'yı 18. yüzyıl başında Osmanlı'nın en büyük ihracat limanı yapmaya katkıda bulunmuş olan "dünya ekonomisi"nin öncüleri olarak gördü. Onlar, başka Osmanlı tacirleriyle birlikte, faaliyetlerine imparatorluğun yalnızca birkaç limanında izin verilen Avrupalı tacirlerin zorunlu araçlarıdır. Avrupalıların bu sınırlı faaliyeti en azından 1838'de Birleşik Krallık ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ticaret anlaşmasına kadar sürecektir. Bu anlaşma, Osmanlı pazarını Batılı tüccarların serbest rekabetine açan benzer anlaşmalar dizisinin ilkidir.

Kırım Savaşı'ndan sonra Ermeniler –tıpkı Yunanlar gibi– aracılık rollerinin önemini yitirdiğini ya da yok olduğunu gördüler ve Avrupalıların egemenliğindeki pazarın yeni koşullarına uyum sağlamaya çalıştılar. Yalnızca en zengin olanlar, doğrudan doğruya Manchester tekstili ithal ederek uluslararası pazarda tutunmayı başardılar. Ancak Maksudyanlar gibi, yankılar uyandıran bir iflas riskini de göze aldılar.³ Ama 19. yüzyıl başından sonuna dek, ister toptancı olsunlar ister perakendeci, Ermeniler öncelikle sağlam hane-danlar kuran tacirler olarak kaldılar: Yusufyanlar, Kuyumcuyanlar, Spartalılar, Avedikyanlar, Bakırcıyanlar, Yesayan-

3 Candaş Bilse, *Cultures et fonctionnalités: l'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir au XIXe siècle et au début du XXe siècle*, doktora tezi, Paris X – Nanterre, 1996, s. 47.

lar, Baleozyanlar... Ermeniler arasında esnaf (kuyumcular, saatçiler, terziler, kunduracılar, yorgancılar, kuaförler, demirciler, marangozlar) olsa da, zanaatkârlık Smyrna'da ikincil bir uğraş olarak kalır. Ticari anlaşmazlıkların yaygın olduğu bir şehirde, avukatlar eczacılardan ve hekimlerden daha çoktur. Başka Ermeniler de tercüman olarak, Batılı firma ve konsolosluklarda tercüman ya da memur olarak görev yapmaktadırlar. Selânik'te olduğu gibi, büyük şantiyeler (demiryolları, limanlar, rıhtımlar, şehir inşaatları) Ermeni bölgelerinden köylüleri çekmiştir. Kimileri, Uşak halılarını pazarlayan bir İngiliz şirketi olan *Oriental Carpet* tarafından yapım yeri yöneticisi olarak işe alınır: bunlar, karılarını memleketlerinde bırakarak hanlarda yaşarlar. 1898 yılında, düğünü yapılır yapılmaz Muş'tan ayrılmış olan Gaspar Dagaryan'ın durumu böyledir. On yılın sonunda, başka *bantuklarla* birlikte, eşini Smyrna'ya getirtmeyi başardı. Kadının adı Baydsar'dı (Işıklı) ve bir grup kadınla birlikte gelmişlerdi. Kocaları onları bekliyordu. Korku içindeki, geleneksel giysilerine sarınmış Baydsar, evlendiği köylü gencini bulamaz. Ama utangaçlığı, takım elbiseli, yelekli, kravatlı, köstek saatli yakışıklı bir adamı fark etmesini engellemez. En son ikisi kalınca nihayet birbirlerini tanırlar.

Uzam

Şehir uzamının Müslüman, Yunan, Yahudi, Ermeni, Frenk mahallelere bölünmesi, 19. yüzyıl ortasından itibaren, toplumun etnik-dinsel gruplara bölünmesini yansıtan ayrı uzamlar anlamına gelmez. Merkezde, kuzeydeki Yunan mahallesi ile güneydeki Müslüman mahallesi arasında bulunan Ermeni mahallesi, kervan yolunun iki temel kolu arasında gelişmiştir ve ipek ticaretinin Ermenilerin temel faaliyetlerinin kökeninde bulunduğunu ve şehir yapısını oluşturunca bir rol oy-

nadığını hatırlatır. Depremlerin ve yangınların ardından defalarca yıkılıp yeniden yapılan *Haynots* 1830 yılında, salgın hastalıkların ve çocuk ölümlerinin yaygınlaşmasına elverişli karanlık dar sokaklardan ve çamurlu patikalardan oluşan bir labirenttir. 3 Temmuz 1845'deki korkunç yangın mahallenin neredeyse tamamını yok eder, dokuz yüz evin yalnızca otuz yedisi kurtulmuştu. Her yer yanar: mağazalar, hanlar, “ulusun çıkarları için temel önemdeki” kız okulu, hazinesi ve arşivleriyle birlikte Saint-Étienne kilisesi. Londra'da *Times*, Ermeni topluluğunun bir çağrısını yayımlar. Avrupa kamuoyu tepki gösterir ve İstanbul'da sultan ile ailesi mahallenin inşasına katılırlar. Ağustos 1945'te iki mimar önceden hazırlanmış bir planla birlikte, ayrıca malzemeler ve işçi ücretlerini de kapsayan bilgilerle başşehirden gelirler. Osmanlı İmparatorluğu'nun hazırladığı ilk plan olan bu şehirleşme planı 1850'de tamamlanır.⁴ *Haynots*'un dik yapısı, dikdörtgen adacıkları, düz sokakları ve ev sıralarıyla birlikte, artık bütün şehir planlarında yer almaktadır.

Haynots “ulusal” denen bütün Ermeni kurumların kalbidir. 1853 yılında, Saint-Étienne kilisesi yeniden inşa edilmiş ve tepesine İtalyan tarzında bir kubbe İstanbul'dan gelme mimar Melkom Yeramian tarafından yerleştirilmiştir. Yüksek duvarlarla çevrili olan yanındaki bahçe mezarlık olarak da kullanılır. Yanda bulunan patrikhane, Balulu Kaçadur Gazeryan'ın bağışı sayesinde 1858'de yapılmıştır. Saint-Étienne'in çinileri de onun bağışları sayesinde. Patrikhane Smyrna'daki apostolik Ermenilerin sivil yaşam merkezidir. Konstantinopolis'teki patriğin atadığı piskoposun etrafında toplanmış nüfuzlu insanlardan oluşan meclisler (vilayet, dinî, sivil, karma) ibadetin sürekliliğini sağlamakla, gayrimüslimlerin ödediği vergileri bölüştürmekle, medeni durum kayıtları tutmakla, okulların yönetimi ve

4 A.g.e., s. 280-283.

hayır işleri için gereken vergileri saptayıp almakla görevlidirler. Yakınında, Saint-Mesrop erkek lisesi bulunur. 1845 yangınından kurtulmuş olan eski bina, 1886 yılında “hiy-yen” kurallarına uygun olarak, taştan geniş açıklıklarıyla yeniden inşa edilmiştir. Cömert bağışçı “saygıdeğer Ohannes Spartaliyan” liseye bir bilim laboratuvarı ile içinde Ermenice, Fransızca, Osmanlıca, Yunanca, İtalyanca, İngilizce ve Rusça iki bin eser bulunan bir kütüphane yaptırmıştır. Hayırsever Hrpsime Kostandiyan’ın adından gelen Azi-ze Hrpsime Kız Lisesi *Haynots*’un karşısındadır. Son kez yeniden yapıldığında (1884) sağlık ve güvenlik kurallarına uyulur. *Haynots*’un kuzeydoğu bölümünde, eski ulusal Aydınlatıcı-Saint-Greguvar Hastanesi 1879 yılında, kapıdaki üçgen yazıtta belirtildiği gibi, “Agop ve Ohannes Spartaliyan kardeşlerin dindarlığı” sayesinde restore edilir. Bu, bir bahçesi, bir çeşmesi ve bir şapeli bulunan modern bir yapıdır. Şehrin yeni düzenlemesine uygun olarak, geniş bir ulusal mezarlık 1882 yılında düzenlenmiştir. Yaşayanları ayırmaktan daha zorlayıcı olan ölüleri birbirinden ayırabilmek için Meles yakınlarında bir arazi satın alarak taştan surlar inşa etmek ve bir şapel yükseltmek amacıyla cemaatin dayanışmasına çağrı yapılır.

On beş kadar hayır ya da kültür derneğinin merkezlerinin bulunduğu *Haynots*, bir buluşma ve vakit geçirme yeridir. Basmahane Caddesi’nde 1868 yılında kurulmuş bir okuma kulübü vardır. Kulüp 1896 yılında Saint-Étienne’in bahçelerinde bulunan bir binaya taşınmış olup, beş bin eserlik kütüphanesi ile Ermeni ve yabancı basının takip edilebileceği bir salonu, kafeleri ve Ermeni tiyatrosu (1876), Saint-Greguvar Hastanesi ile tabakhane arasında bulunan bir halk tiyatrosu vardır. Ama *Haynots* adım adım uzamsal bir metafora dönüşür: *Haynots*’da Yunan ve Yahudiler bulunurken, Ermeniler her yerdedir. Cemaatler arası ilişkinin iyiliğinin

kanıtı mıdır bu? Çalışma, boş vakit ve mesken uzamlarının adım adım birbirine karışması mıdır? Gerçekten de, gelirlerine ve kültürel düzeylerine, yani toplumsal hiyerarşideki yerlerine ve Batılılaşma düzeylerine bağlı olarak Ermeniler yayılmışlardır. Gelir düzeyi düşük ve daha mütevazı koşullarda yaşayanlar Yunan mahallesinde, hanların yakınında kalmışlardır. Zengin tüccarlar ise rıhtım tarafına, limana ve Konak'a, Avrupalıların yaşadığı mahallelere, iş ve eğlence dünyasına en yakın yerlere inmişlerdir. Gerçekten de saray terimi, Buca'daki özel konağı nitelemekte aşırı kaçmaz. Smyrna'ya yakın ikamet edilen köylerden biri olan Buca'da, Ispartalı Takvor Efendi'nin eşi "prens" Sofya Dedyan, 1914'ten önce, sultanın kızlarından birini evinde ağırlar. Sultan'ın kendisi de çiftin Smyrna'daki özel konağında –Ispartalı Sarayı– kalmıştır. Karataş, Bornova (ya da Avrupalılara göre Burnabat), Göztepe ve Karşıyaka, ikamet edilen diğer banliyölerdir. Bunların her birinde ulusal bir kilise ve okul bulunmaktadır ve zengin Ermeniler ikinci ya da esas güzel konutları buralarda dikmişlerdir. Nihayet, Smyrna ile Aydın vilayetinin art-bölgesindeki şehirler, kasabalar ve köyler arasında daimi bir ilişki vardır. Aydın'da, çoğunluğun Müslüman olduğu bir ortamda, kökenleri eskiye dayanan küçük Ermeni cemaatleri genellikle Tanzimat döneminden bu yana kiliselerinin, okullarının ve mezarlıklarının etrafında yaşayıp çalışmaktadırlar.

Cemaat(ler)

Smyrna Ermenileri tek bir cemaat oluşturmaz. Başka yerlerde olduğu gibi Smyrna'da da rakip inançlara sadakat göstererek bölünmüşlerdir ve farklı kimliklere mensup olduklarını ileri sürerler. İçlerinden çoğu Ermeni apostolik kilisesine bağlıdır. Tanzimat çerçevesinde verilen "Ermeni Ulu-

sal Anayasası" (1863) –*Nizamname-i Millet-i Ermeni* başlıklı Türkçe metnin Fransızca ve Ermenice çevirilerinde kullanılan terimler bunlardır– kurumları yeniden örgütleyerek dinî cemaat ile ulus arasındaki karışıklığı artırmıştır. Sultanın, yirmisi din adamı olan yüz kırk “vekil”den oluşan ulusal bir meclisin seçtiği ve denetlediği Konstantinopolis’teki Ermeni patriğine tanıdığı haklar, Eçmiyadzin katolikosluğunun manevi üstünlüğünü sorgulamaz.⁵ Bununla birlikte, Katolik bir milletin yaratılışı (1831), ardından Protestan bir milletin yaratılışı (1850), apostolik kiliseyi dinsel tekelinden ve buna bağlı ayrıcalıklarından yoksun bırakır. Smyrna’da, Katoliklerden ayrılık net olarak görülür. Kapitülasyonlar sayesinde diplomatik dokunulmazlık statüsünden yararlanan Avrupa kolonileriyle temaslar, Ermeni aileleri Fransa ile Avusturya-Macaristan’ın dinsel himayesinden yararlanmaya yöneltmiştir. Bu açıdan, Perslilerin kat ettiği yol örnektir. 18. yüzyılın ortasında Nahçıvan’dan ayrılanlar, 13. yüzyılda Ermenistan’da faal olan birlikçi rahipler tarafından Katolik yapılmışlardı. Ermeni Dominiken rahipleriyle birlikte Smyrna’ya geldiklerinde, yerel Ermeni cemaatine kurumsal olarak bağlı olsalar da, onunla karıştırılmayı reddettiler. Kendi ölülerini Saint-Antoine Hastanesi’nin ya da Saint-Polycarpe Fransız Kapusinler Kilisesi’nin bahçelerine gömmek hakkını elde ettiler. Daha sonra bu kiliseye bir şapel inşa ettiler. 1898 yılında, Peder Kossian sayılarını yüz elli ilâ iki yüz aile arasında saymaktadır ve bu zengin Perslilerin “Ermeni öge için tamamen yitirilmiş” olduğunu düşünmektedir. Batı’yla ekonomik ilişkilerdeki konumlarını sağlamlaştırmaya çalışarak, Fransa’nın, Avusturya-Macaristan’ın, İsveç’in ya da Rusya’nın “berathısı” olurlar

5 Ermeni apostolik kilisesinin yüksek katolikos mercii Erivan yakınlarındaki Eçmiyadzin’de bulunur. Ama bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu’nda üç farklı yönelimin daha bulunduğunu belirtmek gerekir: Kilikya katolikosluğu (Sis), Kudüs patrikliği, Aghtamar katolikosluğu (Van Gölü adacığı).

ve çokkimliklilikten yararlanırlar. “Frenkler”le vaftizlik ya da evlilik bağları kurma stratejisi uygulayarak kendi yazgılarını pazarlık konusu ederler ve kimi zaman, konsolosların uyanıklığına rağmen, vatandaşlık elde ederler. İtalyanca ve Fransızca konuşurlar, ama örneğin Balladurlar, Issaverdenler, Mısırlılar gibi kökenlerini belli eden bir aksanı ve fone-tipi korudukları da olur. Akrabalık ve çıkar ağları içine girince, başkalarının gözünde, “Levantenler” sürüsüne dahil olmuş olurlar.⁶

Daha yakın dönemde Katolik dinine geçmiş ve Türkçe konuşan Ankaralı Ermeniler farklıdır. Onlar öncelikle apostolik kilisenin sivil ve manevi hukuksal yetki alanına dahildirler. 1831 tarihli imparatorluk fermanıyla serbest kalan ve Perslilerden uzaklaşan bu kesim, kendi ibadetlerini Latin kiliselerinde yerine getirirler. Burada, Kapusinler, Fransiskanlar, Cizvitler ve Fransız ve İtalyan Lazaristler kendi manevi yönetimlerini tartışırlar. Ermeni dilini, ibadetini ve yazısını koruma kaygısı içindeki Katolikler olan Viyana’daki Mekhitarist pederlerin bir misyonunun ve lisesinin Smyrna’ya yerleşmesi (1845), Latinlerin kavgacı üstünlüğünden kurtulmalarını sağlamaz. Yaklaşık yüz elli aile olduğu tahmin edilen Ankara, Erzurum, Sivas, Kayseri, Balı, Diyarbakır kökenli Smyrna Katoliklerinin yerel Latin yetkililerden kopması ve Konstantinopolis Katolik Ermeni patrikliğinin manevi otoritesine bağlanması için Papa XIII. Leon’un fermanını beklemek gerekecektir.

Smyrna’ya son gelen (1820) Amerikalı Protestan misyonerler Boston’daki American Board of Commissioneries for Foreign Missions tarafından gönderilir. Müslümanların ve Yahudilerin dinini değiştirmenin imkânsızlığını Kudüs ve Beyrut’ta saptadıktan sonra Doğu Hristiyanlarıyla ilgilenmeye

6 Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors du soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, tez, Paris, EHESS, 2000.100

başlamışlardır. Bunlar arasında, Ermeniler gözde hedefleri olmuştur. Reform vaaz etmek için, öncü misyonerler olan William Goodell ya da Elias Riggs, Demotik Ermenice öğrendiler ve Kutsal Kitap'ı *aşkarabar*'a (yerli dili) tercüme etmeye giriştiler. Ermeni alfabesinin icadının ardından 5. yüzyılda Kutsal Kitap'ın klasik Ermenice'ye ya da *grabar*'a tercümesi edebi bir başyapıttı. 19. yüzyıl başında Ermenilerin çoğunluğu okuma yazma bilmemektedir ve "ölü dil" olmuş ibadet dilleri *grabar*'ı anlamamaktadır. 17. yüzyıldan beri *aşkarabar*, muhasebe defterlerinde ve noterlik belgelerinde yazılı sivil dil unvanına erişir, ama bu da Türkçe, Farsça, Arapça sözcüklerin ve diyalekt biçimlerinin bol olduğu bir dildir. Dil ve "ulusal eğitim" üzerine eskilerle modernler arasındaki tartışma Osmanlı Ermeni aydınlarını hareketlendirirken, Amerikalıların müdahalesi önemlidir. 1839 yılında Smyrna'da Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Ermenice süreli yayınıni çıkarırlar. *Şderaman bidani kideliatz* (Yararlı Bilgiler Magazini) yerel dilde bir aylık dergidir. Yine Smyrna'da Elias Riggs Yeni Ahit'i *aşkhara-bar* diline çevirmeye başlar. Saint-Mezrop lisesinde öğretmenlik yapan Andreas Papazyan ve Gugas Baltazaryan'dan destek alır. 1847 yılında yayımlanan tercüme, kusurlarına rağmen, genellikle Türkçe konuşan Osmanlı Ermenilerinin dilsel birliğine ve yeniden fethine katkıda bulunur, İstanbullu ve Smyrnalı yazara yolu açar. Bu durum papalık kilisesine bir meydan okumadır ve köklü muhalefet 1850 yılında kopmaya yol açar. Ama Protestanlık Smyrna'da pek az yandaş bulur. 1880 yılında Smyrna'daki Ermeni Evangelik kilisesi üyeleri yüz kaddır, Anadolu göçmenleri arasından toplanmışlardır ve Board'ın bir misyonerinin himayesi altına yerleştirilmişlerdir. Daha ileri bir tarihte Haynots'da bir Ermeni şapeli, okulu ve papazı olacaktır. İyi ailelerden gençler ise Roma su kemerlerinin yakınında bulunan prestijli Paradiso American College'de kültürlü insanlar olarak yetişiyorlardı.

Aşağı yukarı tüm kültürel kesimlerde Avrupa'yla kalıcı ilişkiler sayesinde Ermeni "Aydınlanma" hareketi Smyrna'da İstanbul'da olduğundan daha erken gelişmişti. Bu hareket 1830'lu yıllarda başlar ve Tanzimat'ın verdiği özgürlüklerden yararlanır. Geçmişte, ticaretin ve Ermeni matbaacılığının gelişimi daima eşzamanlıydı. Bu ilişki Smyrna'da doğrulanır. Burada 1676'dan beri bir matbaa mevcuttur. Birkaç dinsel eser utangaç okul kitaplarına paralel olarak yayımlanır. 1799 yılında Peder Hovnan Vanantetzi erkek çocuklar için küçük bir okul kurar: Saint-Mesrop okulu. Başlangıçta okul, Abroyan ailesinin "millete" sunduğu ahşap bir köşkte kurulur. 1825 yılında İngiliz Konsolosu'nun tercümanı diğer iki hayırsever Krikor Baboyan ve Avedis Yezikeyan yeni bir okul inşa ettirdiler. Buranın yönetimi, İstanbul'dan gelmiş, Ermeni ve İtalyan bir öğretmen olan Andreas Papazyan'a emanet edilir. "Ticarete gerekli iletişim aygıtları" olan dillerin öğrenilmesini öne çıkartan bir program hazırlar. *Grabar*, din ve hesabın yanında, *aşkarabar*, İtalyanca, Yunanca ve Türkçe de öğretilir. Triesteli bir tüccar olan Petros Çelebi Yusufyan'ın kırk bin florinlik bağışı sayesinde, "Voltaire'in dili"nin zararları üzerine şiddetli bir polemikten sonra İngilizce ve Fransızca kürsüler kurulur. 1831-1845'ün kolejnin en güzel yılları olduğu kabul edilir. Yabancı dillerde tiyatro temsilleri verilir, uzaktan gelen burslu öğrenciler alınır ve diplomalılar imrenilecek konumlara erişirler. Bu dönemde Smyrna "Ermeni Atinası" olarak nitelenir. Bu, göreceli bir yargıdır. Bu tarihte, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Üsküdar hariç, bu ada layık bir Ermeni Okulu yoktur.

Bununla birlikte, Aydınlanmacılar Smyrna'da gelişim gösterirler. Petros Yusufyan Saint-Mesrop'a bir matbaa hediye eder, böylelikle Ermeni metropolit *grabar* dilinde birkaç

dinî metin ile Fénelon ile Chateaubriand'ın tercümelerini basma imkânı bulur. Sonra matbaa Ghugas Baltazaryan'a geri verilir. Tüccar Stepan Baboyan'ın mali desteğiyle *Arşaluys Araratian*'ı çıkartır (*Ararat Şafağı*, 1840-1886). Bu, Avrupai tarzda bir süreli yayının *aşkharabar* dilinde ilk yayımlanma denemesidir. Dergi, aynı zamanda, Smyrna'da 1922'ye kadar çıkacak olan otuz kadar Ermeni süreli yayının da ilkidir. 1840-1880 arasında Ermenice fikir alışverişi ve yazı sanatları Ege Babil'inde yaygınlaşır. Hemen hemen hepsi Andreas Papazyan'ın eski öğrencisi olan öğretmenler, tercümanlar, matbaacılar, gazeteciler, Smyrna'nın entelektüel gelişimine katkıda bulunurlar. Önemli itkiyi veren Harutiyun Dedeyan (1832-1868) olur. İttifaklarına dikkat eden ve ticarete girişmiş "aristokratik" bir ailenin bu oğlu, beş kardeşin en dinamiğidir. 1851 yılında kendi matbaasını kurduğunda yirmi yaşında bile değildir. Ölümünden sonra matbaayı kardeşleri Stepan ve Garabed devralır, 1893 yılında ise kesin olarak kapanır. Dedeyan Kardeşler'in misyon anlayışı güçlüdür: "Halk"ı eğitmek, *aşkharabar*'ı düzenlemek ve zenginleştirmek. Hiçbir matbaanın, Viyana ve Venedik'teki Mekhitaristler hariç, Ermenilerin uyanışında ve eğitiminde böyle bir rol oynamadığı doğrudur. Dedeyan matbaası aslında roman ve tiyatro piyesi tercümesinde uzmanlaşmış bir yayınevidir. Yaklaşık yüz otuz eserin tercümesini yayımlamak için Dedeyanların kendileri de tercüme yapmaya başlar ve genellikle kendi kendilerini yetiştirmiş, mütevazı bir ücret karşılığı hızlı ve iyi çalışan genç entelektüellerden bir ekip çevrelerini sarar. K. Çilingiryan, M. Nubaryan, K. Mseryan, G. Utujyan ve M. Mamuryan, La Fontaine'i, Victor Hugo'yu, Lamartine'i, Alexandre Dumas'ı, Eugène Sue'yü, Jules Verne'i, Molière'i, Musset'yi, Racine'i darmadağın bir halde tercüme ederler. Okulların ve kadın okurların gelişimiyle birlikte kitaplar tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda satılır. Bu milliyet-

çi ve modernlik yanlısı aydınlar liberal inançlarını masonluktan alırlar: Aşağı yukarı hepsi Büyük İngiliz Locası'ndan doğan Tigran Locası (1864-1894) üyesiydiler. Locanın yüz sekiz Ermeni biraderinin yanı sıra yedi Müslüman ve üç Yunan üyesi vardır.⁷ Bu kişiler Fransız kültürü ile Ermeni "ulusu" arasındaki araçlardır.

Dedeyanlar kendi süreli yayınlarını da çıkarırlar: *Arpi Araratian* (Ararat Güneşi, 1853-1856), *Timag* (Maske, 1862-1863), vs. Toplumsal bağın etkin unsuru olan birkaç sanat dostunun yardımıyla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin kültürel yaşamına damgasını basan dergiler yayımlarlar: Örneğin K. Çilingiryan'ın kurduğu *Tsarik* (Çiçek, 1861-1865), Matheos Mamuryan'ın *Arevelian Mamul'u* (*Presse orientale*, 1871-1909). Mamuryan, İstanbul, Londra, Cambridge ve Paris'te eğitim amaçlı kaldıktan sonra Smyrna'ya dönerek, orada eleştirel bir zekâ ve çok verimli bir yazar olarak kendini gösterecektir. Pedagoji tutkunu Mamuryan "gümüş çağ" sırasında (1867-1889), yabancı okulların ve Türk rüştiye mektebinin (ortaokul) rekabetiyle karşı karşıya kalan Saint-Mesrop lisesinin yönetimi gibi güç bir işi üstlenir. Bununla birlikte, en modern, cemaatler arası ilişkilere en açık matbaa Boghos Tatikyan'inkiydi (1864). Tatikyan Smyrna'da kullanılan bütün dil ve alfabelerde basım yapar. Onun matbaasından, 1848'de Paris barikatlarında bulunan Ermeni bir gazeteci olan Stepan Voskan'ın *La Réforme'u*, Ermeni Kevork Bulbliyan'ın Türkçe yayımladığı *Intibah, Terakke, La Revue de Smyrne, Le Journal de Smyrne, The Report, Le Courrier de Smyrne, Messaret Novelist*, vs. yayımlanır.

Smyrna, 1880'de İstanbul'daki Ermenice romanın ortaya çıkışının hazırlandığı yerdir. Yine Smyrna'da, 1911-1914

7 Arthur Beylerian, "L'entrée de la franc-maçonnerie dans l'Empire otoman et la loge arménienne 'Ser' à Istanbul au XIXe siècle" (Ermenice), *Haigazian Armenianological Review*, Beyrut, no 21, 2001, s. 161.

arasında yayımlanan *Hay Kraganoutioun (Ermeni Edebiyatı)* dergisi modern edebiyat eleştirisinin öncüsüdür.

Bir Dûnyanın Sonu

Sona ermekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun her olayı Smyrna Ermenileri üzerinde yankı bulur: 1915-1916 tehcirinden Alman General Liman von Sanders'in müdahalesi sayesinde güç bela kurtulurlar. 1919-1922 arasında, Yahudi cemaatinin tersine, Ermeni cemaatinin sorumluları Smyrna ve bölgesini ilhak eden Helen devletine açıkça katılırlar.

Tanıklar, tarihçiler, romancılar, Kemalist ordunun girişinden sonra, 9-13 Eylül 1922 arasında Ermeni, Yunan ve Frenk mahallelerin üzerine çöken felaketi anlattılar.⁸ Talanlar, yangın, cinayetler, adam kaçırmalar, müdahale etmeme ve yalnızca kendi milletlerinden olanları kurtarma emri almış olan müttefiklerin yirmi bir savaş gemisinin gözü önünde *Gavur İzmir*'e son verir. Yangın Saint-Etienne'e sığınmış olan binlerce Ermeni'yi rıhtımlara doğru sürer. Orada, ateş ile su arasında, tarif edilemez bir anafor içinde, Yunan büyük annesi dolayısıyla Smyrnalı olan Antonin Artaud'nun "vahşet tiyatrosu"nun habercisi olan sahneler yaşanır. Rıhtımlarda, bir Ermeni bir sandalın içinde karısını ve dört çocuğunu götürmektedir. Gaspar Dagaryan'dır o. Türk askerlerin saldırısına uğrar, askerler vurup sürüklerler. Bugün Paris banliyösünde yaşayan, o dönemde sekiz yaşında olan oğlu Nerses babasının kanlar içindeki yüzünü görür ve annesine emredişini işitir: "Baydsar, çocuklara dikkat et!" "Suyun üzerinde yüzen kafalar"ı, içlerindeki insan yüküyle tersyüz olan tekneleri, yüzerek gelip halatlara sarılanların üzerine kaynar su döken İngiliz gemicilerini, kendisini kurtaran Yunan gemi-

8 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922. The Destruction of a City*, Londra, Faber, 1972.

sini unutmamıştır. Aynı anda, sekiz yaşındaki bir başka yu-
murcak, küçük bir Fransız, *Edgar-Quinet* kruvazörünün kü-
peşesine asılmıştır. Çocuk, yetişkin gecelerine musallat ola-
cak sahneler yaşamıştır: Vahşi birliklerin geçtiği sokaklar,
kalabalıkların çılgınlıklarına karışan yangının uğultusu, Fran-
sa Konsoloslugu'na hücum eden insan dalgası. Doğduğu şeh-
rin yanışını seyrederken bir subaya yalvarır: "Bayım, fotoğraf
çekin!" O çocuk Henri Langlois'dır (1914-1977). Fransa si-
nematek kurumunun gelecekteki kurucusu. Smyrna yangını
ona geçmişin izlerini ve imgelerini ne pahasına olursa olsun
kurtarma takıntısı esinleyecektir.⁹

Smyrna Ermenilerinin verdiği kurbanların ve Yunanistan'a
geçerek kurtulmuş olanların sayısını tahmin etmek güçtür.
Dağılma 1920'li yıllarda başlar. Bir azınlık Yunanistan'da ka-
lır. Diğerleri Mısır'a giderler, Lübnan, Fransa, Amerika Birle-
şik Devletleri, hatta Latin Amerika'ya geçerler ve Buenos Ai-
res, Córdoba, Montevideo ve Santiago'ya yerleşirler.

⁹ Georges-Patrick Langlois, Glenn Myrent, Hugues Langlois'yla birlikte, *Henri Langlois, premier citoyen du cinéma*, Paris, Denoël, 1986, s. 16-21.

BİR FOTOĞRAFA BAKARKEN: 1900 YILINDA SMYRNA'DA BİR YAHUDİ AİLESİ

HENRI NAHUM

Bu aile portresine birlikte bakalım.¹ Fotoğrafın tarihi 1899'dur. Tarih otuz yıl sonra yazılmıştır; ama kişilerin yaşı dikkate alındığında doğru olması hayli muhtemeldir. Fotoğrafın keşfinden itibaren aile fotoğrafı çektirmek bütün ülkelerde ve bütün çevrelerde gayet yaygındı. Böylece aile kendi sürekliliğini ve dayanıklılığını belirtmek isterdi. Buradaki fotoğraf da aynı güdüden kaçmıyor: Ön plandaki küçük oğlan elinde bir çerçeve tutmakta. Fotoğraf büyütüldüğünde bu çerçevede üç adam görülür ki bunların da saç şekillerinden ve kılık kıyafetlerinden önceki kuşaktan oldukları anlaşılır. Aile portresinin amacı, ayrıca, fotoğraftaki kişilerin kendilerine dair sahip oldukları ve başkasına sunmak istedikleri imgeyi göstermektir. Verdikleri poz, kostümleri, grup fotoğrafındaki yerleri tesadüf değildir.

1 François Georgeon ile Paul Dumont'un *Vivre dans l'Empire otoman. Sociabilité et relations intercommunautaires (XVIIe-XXe siècles)*, (Paris, L'Harmattan, 1997) adlı eserdeki bölümlerden biri Henri Nahum tarafından kaleme alınmıştır: "Portrait d'une famille juive de Smyrne vers 1900", s. 162-171. Bu kitaptaki makale, L'Harmattan'ın, François Georgeon'un ve Paul Dumont'un izniyle, bu bölümün özünü, çok sayıda ekleme ve değişiklikle birlikte tekrarlamaktadır.

Burada fotoğrafı bulunan ailenin İbranice bir soyadı vardır: Mizrahi, Şarklı adam demektir. Mizrahi ailesinin soyundan gelen ya da akrabalık ilişkisi kurmuş olanlardan bazıları da İbranice adlar taşımaktadır: Natum (on iki küçük peygamberden biri), Melamed (eğitmen).

Smyrna Yahudilerinde genellikle İspanyol ya da Portekiz adı vardır. Mizrahi ailesinin soyundan gelen birinin adı Perez olacaktır. 1492 yılında İspanya'dan ve 1497 yılında Portekiz'den sürülmelerinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'na kabul edilen İber Yarımadası Yahudileri, her biri kendi sinagoguna sahip kendi vilayetlerine göre toplanmışlardı. Soyadları genellikle terk ettikleri bölgenin ya da şehrin adıdır: Toledo, Toledano, Navarro. Sürülen kaç kişidir? Yüz bin mi? Üç yüz bin mi? Tahminler çeşitlidir. İçlerinden kaç Osmanlı İmparatorluğu'na varmıştır? Muhtemelen çoğunluğu. Yine de Smyrna kendine özgü bir durumdur. İber Yahudileri sürülmelerini takip eden yıllarda gelip buraya yerleşmiş olmayabilir. Diğer Osmanlı şehirlerinde, kendi ana bölgelerinin ya da şehirlerinin adını taşıyan sinagog etrafında toplanmışlarken, Smyrna'da hiçbir dinsel yapı bir İber şehrinin adını taşımamaktadır. Portekiz sinagogu muhtemelen 17. yüzyıl tarihlidir ve daha geç göç etmiş olan Portekizli *marrano*'lar tarafından kurulmuş olması mümkündür. Smyrna'daki Yahudi cemaati 16. yüzyıl sonunda kurulmuştur, çünkü o dönemde ve bir sonraki yüzyıl boyunca İber yarımadasından *marrano*'lar, yani Yahudi dinini gizlice uygulamakla –haklı ya da haksız– suçlanan din değiştirmiş Yahudiler gelmişlerdir. Engizisyon peşlerine düştüğünden sürgünü odun ateşine tercih ederler. Bu İber göçüne iç şehirlerden ve Ege adalarından gelen Yahudiler ile tekstil sanayindeki kriz nedeniyle sürülen Selânik Yahudileri de katılır.

Yunanca adlar, İbrani ve İspanyol adlardan daha az yaygındır. Mizrahilerle akraba olan ailelerden birinin adı Politi'dir. İber göçmenleri Helen dili konuşan küçük bir Bizans Yahudi cemaatine –Romenler denir– katılırlar. Bizans İmparatorluğu'nda Yahudi cemaatlerinin varlığına Konstantin'in dönemine tarihlenen belgeler tanıklık etmektedir. Smyrna'daki sinagoglardan birinin adı bir Romen cemaatinin varlığına tanıktır.

Buna karşılık, İtalyan soyadlarına sık rastlanır: Padova, Taranto, Romano, Roditti. İspanya'dan sürülmüş Yahudilerin bir kısmı İtalya'dan geçerek on ya da yirmi yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmişlerdir. Ama özellikle 1593 yılında Toscana grandükü Livorno'da bir Frenk limanı açar ve oraya *Marrano*'ları çeker. *Marrano*'lar orada Doğu Akdeniz limanlarıyla önemli bir ticari faaliyet ve sık ilişki geliştirmişlerdir. İçlerinden bazıları Selânik'e, diğerleri Smyrna'ya yerleşerek bir tür aristokrasi kurarlar. Mizrahi kızlarından birinin müstakbel eşinin adı olan Pontremoli, antik Apova'dır. Mizrahilerin bir diğer kızı bir Arditti'yle evlenecektir.

Velhasıl, Mizrahi soyundan gelen birkaç kişi Aşkenazi adlar taşıyacaktır. Osmanlı İmparatorluğu fetihlerini sürdürdükçe, Trakya Avrupa'sında geniş toprakları, orada yaşayan önemli Yahudi cemaatleriyle birlikte kendine katar. Bazı adlar, örneğin Eskenazi, Polaco, Russo bu kökene kanıttır. 19. yüzyılın son yılları ile 20. yüzyılın ilk yıllarında Rusya İmparatorluğu'ndaki ve Romanya'daki pogromlardan kaçan çok sayıda Yahudi daha misafirperver olan Osmanlı İmparatorluğu'na sığınır. Kimileri burayı Amerika'ya doğru yola çıkmadan önceki bir durak olarak görür. Bu göçmenler, ekonomik güçlük çeken bir cemaat tarafından her zaman iyi karşılanmamıştır. Yine de bazı aileler Smyrna'ya yerleşir: Goldenberg'ler, Campelung'lar, Margulies'ler, Spierer'ler, hatta Sak-

harov'lar –bunların soylarından gelen biri Mizrahilerin genç bir kızıyla evlenecektir.

Aile adları Smyrna'daki Yahudi topluluğunun köken çeşitliliğini gösterse de, önadlar Avrupa'nın nüfuz edişine ve Fransız etkisine tanıktır. Babanın İbranice bir önadı vardı: Mordekhai (Mardoklu); geleneğe göre ona İbranice'de ağabey anlamına gelen Behor denir. Annenin İspanyol bir önadı vardı, Reyna. Çocukların adları İbranice'dir: Yosef, Yaakov, Raphael, Moşe, Mazaltov (şanslı). Bir sonraki kuşakta adlar Esther, Rebecca, Raşel, Sarah olacaktır. Ya da İspanyol adlarıdır (Luna, Linda). İbranice ya da İspanyol adlara cemaatte sık rastlanır. Ama kızlar doğuştan kendilerine verilmiş olan adı korurken, oğlan çocuklarındaki değişecektir. İbranice önad önce Fransızca'ya çevrilecek sonra da Fransızlaşacaktır: Moşe Moiz olacak, sonra da Maurice denecektir; Mizrahilerin torunlarından biri olan Eliyahu Élie olacak, sonra da Louis denecektir; bir diğer torun Isaac'ken Jacques olacaktır; Yaakov Jacob olacak, sonra o da Jacques adını alacaktır. Bir sonraki kuşakta çocukların adları daha doğuştan Fransız adı olacaktır: Lucie, Jacqueline, Cécile, Henri; bunlara İbranice bir önad daha eklenecektir, ama genellikle bu ad hiç kullanılmaz. Osmanlı İmparatorluğu da Zimbul (Sümbül), Sultan'a ya da gözde sultan anlamına gelen Kaden gibi birkaç önada esin olmuştur.

Mizrahi ailesi Yahudi-İspanyol dili konuşur. Iber yarımadasından göçmenler dillerini de yanlarında getirmişlerdir. Osmanlı Yahudi cemaatinin anadili olmuş bu dil Romenlerin Yunancası ile Orta ve Doğu Avrupa göçmenlerinin Yidiş dilini ortadan kaldırmıştır. Yüzyıllar içerisinde İspanyolca'ya İbranice, Türkçe, Yunanca ve daha yakın dönemde de Fransızca kelimeler eklenmiştir. 19. yüzyıl sonunda Fransızca, bir anlamda, Smyrna'daki Yahudi cemaatinin ikinci dili olur, Livorno'dan gelmiş bu Yahudi aristokrasisinin ko-

nuşmaya ve yazmaya devam ettiği İtalyanca'nın yerini alır. 1860 yılında Paris'te Evrensel İsrailoğulları Birliği kurulur.² Birliğin amacı eğitim ve öğretim yoluyla Doğu Yahudilerini "canlandırmak"tır. Bu amaçla bütün Akdeniz havzasında okullar kurar. Smyrna'da Birliğin okulu 1873'te açılır. Fransız dil ve kültürünün evrenselliğine ikna olmuş Birlik Fransızca'yı eğitim dili olarak benimser. Eğitimciler Paris'te eğitim görmüştür. Bütün dersler Fransızca verilir. Yahudi-İspanyol dili küçümsenen bir jargon olarak kabul edildiğinden, çocukların teneffüste bile bunu konuşmaları yasaktır.

Mizrahi ailesinde eğitim düzeyi Smyrna'daki birçok Yahudi ailesinininki gibidir. Baba öncelikle *maestra*'ya gitmiştir. Burası bir ana okulundan çok özel bir kreşe benzer. Ardından *hevra*'ya gitmiştir. Burası eğitimci hahamların yönetimindeki geleneksel okuldur ve yeni kuşak bu hahamları yetersiz ve kara cahil kabul etmektedir.³ Sınıflarda her yaştan öğrenci bulunmaktadır, bunlar kimi zaman öğretmenin konutunda yere otururlar. Behor Mizrahi Kutsal Kitap ile Talmud'dan ayinleri hiç anlamadan koro halinde tekrarlamıştır; onun anlaması için kimi zaman İspanyolca'ya tercüme edilmiştir. Yine de sonunda dinsel erginliğe eriştiği on üç yaşında sinagogda gününü geçirebilecek şekilde İbrani'ce okumayı öğrenir. Hesap yapmayı da öğrenir; hatta ticari işlerinde gayet iyi kasa tutacak kadar öğrenir. Mesleki faaliyeti için kesinlikle gereken Türkçe ve Yunanca birkaç kelimeyi de konuşur. Fransızca bilmez. Hiç kitap okur mu? Fransızca'dan Yahudi-İspanyol diline çevrilmiş birkaç ro-

2 Evrensel İsrailoğulları Birliği ve okul çalışması üzerine —başka şeylerin yanı sıra bkz.: André Chouraqui, *L'Alliance israélite universelle et la renaissance juive contemporaine, 1860-1960*, Paris, Presses universitaires de France, 1965; Aron Rodrigue, *De l'instruction à l'émancipation. Les enseignants de l'Alliance israélite universelle et les Juifs d'Orient, 1860-1939*, Paris, Calmann-Lévy, 1989.

3 Moïse Franco, *Histoire des Israélites de l'Empire ottoman*, Paris, Librairie Duracher, 1897.

man da vardır. Bunlar İbranice harflerle yazılmıştır. Kimi zaman bunları karıştırır. Ayrıca Selânik'ten gelen birkaç gazete ile bir Smyrna gazetesi de vardır: *La Buena Esperanza*. Bunlar İspanyolca'dır ve özel olarak İbranice harflerle, *raşi* karakterleriyle basılmışlardır. Birkaç yıl sonra, Jön Türk Devrimi'nden sonra başka gazeteler de çıkacaktır. Behor Mizrahi bunları oldukça güç çözer. Sinagogda, ünlü harfleri belirten noktalarla birlikte haham karakterleriyle basılmış dua kitabından ayin takip etmesi biraz daha kolay olur.

Anne, Reyna, hiç okula gitmemiştir. İbranice'yi yalnızca aile içinde okunan dualardan bilmektedir. Cuma akşamlarının *Kidduş* duaları ile Paskalya akşamındaki *Seder* duaları. İbranice okumayı öğrenmemiştir ve yalnızca Yahudi-İspanyol dili konuşmaktadır.

Kızların durumu da aşağı yukarı aynıdır. Onlar da neredeyse hiç okuma yazma bilmezler. Ergenlikte, servet peşinde koşarak Fransa'ya giden âşıklarıyla yazışabilmek için Yahudi-İspanyol dilinin İbranice harflerini okumayı ve işlek yazıyla *-solitreo-* yazmayı öğrenirler.

Oğlan çocukları Birlik'in okulunda öğrencidir. Orada Fransızca öğrenirler ve gayet iyi, hatta oldukça zarif konuşurlar. Anne babalarıyla İspanyolca konuşurlar, ama kardeşler kendi aralarında özellikle Fransızca konuşur. Yolculuk ettiklerinde kardeşlerine Fransızca yazılmış kartpostallar gönderirler. Gerçekten de oldukça sık yer değiştirirler. Kumaş ticaretinde babasının yerine geçen büyük oğlan Londra'ya ve Manchester'a gider. Küçükler Paris'teki İsrailoğulları yüksek okulunda okuyacaklar, Birlikte öğretmenlik yapacaklar ve sonra da ticarete atılmak üzere öğretmenliği bırakacaklardır.

Demek ki, bizim Mizrahi ailemizde, aynı dönemde Smyrna'daki çok sayıda Yahudi ailesinde olduğu gibi, anne baba ile çocuklar arasında ve oğlan çocuklarla kız çocuklar ara-

sında belirgin bir ayrım gözlemlenir: Birileri eğitimli ve girişimciyken, diğerleri özellikle İspanyol-Yahudi dili konuşur ve neredeyse hiç okuma yazma bilmez.

Aile içindeki bu bölünme, aynı zamanda, Smyrna'daki Yahudi cemaatinin bütününe etkileyen cemaat içi bir bölünmedir. Yüzyıl başında Smyrna Yahudileri, toplam yaklaşık iki yüz bin kişilik nüfusun yirmi beş bini kadardır. Mizrahi ailesi hali vakti yerinde bir ailedir, ama Smyrna'daki Yahudi nüfusun bütünü çok daha istikrarsız koşullarda yaşar. 1900 yılında bu koşullar otuz yıl önceki koşullara göre, Birlik'in Smyrna'ya öğretmenlerinden birini gönderip cemaatin halini tarif etmesini istediği koşullara göre iyileşmiştir elbette.⁴ Öğretmenin Paris'e gönderdiği raporda çok büyük bir sefalet belirtilir: üç bin beş yüz aileden bini kamu yardımıyla yaşamaktadır; orta denilen sınıf bin beş yüz ilâ iki bin aileyi kapsamaktadır. Bu ailelerin reisleri simsar, kunduracı, hamal ya da seyyar satıcıdır; yüz kadar aile bir tür burjuvazi oluşturmaktadır. 1900 yılında ilk kuşaklar –Mizrahilerin oğulları gibi– Birlik'in okulundan mezun olurlar; genç erkekler bankalarda ve ticarethanelerde işe girer. Bu gençler ile geçici işlerde çalışmaya mahkûm yarı eğitimli kitle arasındaki ayrım açıkça görülür. Bu yeni-burjuvazinin geleneksel Yahudi mahallesi olan “Cuderia'dakiler” karşısında sergiledikleri belli bir küçümseme de buna eşlik eder. Bu toplumsal bölünmenin ölçütlerinden biri gerçekten de yerleşimdir.

Smyrna'da, tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda da olduğu gibi, topografik ayrım tam olmamakla birlikte mahalleler etnik-dinsel aidiyetlerine göre ayrılırlar: Smyrna'nın Yahudi mahallelerinden birindeki sekili bir sokağın adı “Ermeni merdiveni”dir. Geleneksel Yahudi mahallesi pazarın ya-

4 D. Cazès, *Rapport sur les écoles et les institutions de la communauté juive de Smyrne*, bulletin semestriel de l'Alliance israélite universelle, 2. dönem 1873, s. 141-147.

kınındadır. Semt sakinleri burada, mimari tarzı İspanya'dan getirilmiş evler olan *kortijolar* içinde yaşarlar: odalar bir orta avlu etrafında düzenlenmiştir. On altıncı yüzyılda konforlu bu düzenleme üç yüzyıl sonra demografik büyümeye uygun gelmemeye başlar. Aileler çok kalabalıktır; çocukların her biri kendi ailesiyle birlikte iç avluyu çevreleyen odalardan birinde yaşamaktadır. Aşırı kalabalık bu Yahudi mahallesini terk eden hali vakti yerinde aileler, Mizrahiler gibi, Çeşme yolu üzerinde, körfez boyunca kurulmuş konutlardan oluşan mahallelerde –Karataş, Karantina ve Göztepe– modern evler yaptırdılar. Bunlar ahşap balkonlu ve avluları doğrudan doğruya denize bakan güzel konutlardır; kıyıdaki küçük bir kulübe akşam serinliğinden yararlanmayı sağlar-ken gençleri de denize girmeye teşvik eder.

Biz fotoğraflarımıza geri dönelim. Baba, uzun beyaz sakallarına rağmen ellisindedir. Bu resimde görülmeyen büyük kız 1875'te doğmuştur. Demek ki baba ilk doğum sırasında yirmi beş, yirmi altı yaşlarındadır. Avrupalı gözlemcilerin belirttiği ve karşı çıktığı erken evlilik alışkanlığı demek ki bu ailede ve bu çevrede yok olmuştur; aşırı nüfusun ve ekonomik yoksulluğun nedeni buydu. Buna karşılık, doğumun iradi olarak sınırlandırılması bilinmemektedir. Behor ve Reyna Mizrahi'nin on çocukları olacak ve bunların yalnızca yedisi otuzuna varacaktır. Diğer üçü ya küçük yaşta ya da şehri düzenli olarak kıran salgınlardan birinde –tifüs, tifo ve kolera– ölecektir. Ailelerin daha az kalabalık hale gelmesi ancak ileriki yıllarda olacaktır; fotoğrafta görünen gençlerin iki ilâ beş arasında çocukları olacaktır.

Fotoğrafı çekilen kişilerin verdikleri pozlar ve resimdeki yerleri açıkça ortadadır. Ön sırada ortaya oturmuş olan baba gayet saygındır. Otoritesi tartışılmaz. Çocuklar ona *senyor* (efendi) diye hitap ederler ve İspanyolca'da siz hitabına denk düşen üçüncü şahsı kullanarak, onunla *mi senyor*

(efendim) diyerek konuşurlar. Bu otoriteyi Behor Mizrahi tartışmasızca kullanır. Mizrahi kardeşler kız kardeşlerinden birini dostlarından birinin evindeki kadril dansına götürdüklerinde, baba elinde âsasıyla belirir ve yırtık kızı baba evine geri getirir. Bir sonraki kuşakta durum değişecektir: Anne baba ile çocuklar birbirlerine sen diye hitap edecekler, ilişkiler daha uyumlu olacaktır.

Behor Mizrahi kumaş taciridir. Pazarda, Konak yakınlarında bir dükkânı vardır. Smyrna'da, genellikle ticarete ve deri ve giysi imalatına egemen olanlar Yahudilerdir. Behor Mizrahi kumaşlarını yalnızca çoğunluğu Yahudi olan terzilere değil, aynı zamanda Yahudi oldukları kadar Müslüman ve Hristiyan da olan şahıslara satmaktadır. At arabasıyla, sık sık Smyrna'nın çeşitli semtlerine, Karşıyaka, Buca ya da Bornova mahallelerine gider. Mallarını, köyleri dolaşan seyyar satıcıya da emanet eder. Behor Mizrahi ile gezilerinde ona sık sık eşlik eden büyük oğlu, Yunan, Müslüman ve Ermeni müşterileriyle kusursuz kişisel ilişkiler sürdürürler. Ama tüccarlar ile müşteriler arasındaki ilişkiler bireysel olarak sıcak olsa da, ender olarak dostçadır. Ne Behor Mizrahi'nin ne oğullarının Hristiyan dostu vardır. Yahudiler, Yunanlar ve Müslümanlar yan yana yaşarlar, birbirleriyle konuşurlar, rıhtımdaki kahvelerden birinde komşu masalarda limonata içerler, ama birbirleriyle pek görüşmezler. Bu durum pek yakında değişecektir. Behor Mizrahi'nin çoğu torunu körfezin öte tarafındaki Karşıyaka'da bulunan Hristiyan okullarına gidecektir.

Smyrna yakınlarındaki küçük şehirlerde, Manisa (ya da Avrupalıların deyişiyle Magnezya), Aydın ve Çeşme'de durum oldukça farklıdır: Cemaatler daha az sayıdadır ve üyeleri birbirlerine daha yakındır.

Smyrna'da cemaatler arası ilişkiler sürekli çatışma halindedir. Örneğin Paskalya yaklaşırken, Yahudi cemaati bir

Hristiyan çocuğu, kanını mayasız ekmeğe katmak için öldürmekle suçlanmıştır. Yunan isyancılar Yahudi mahallesine baskın yapıp yoldan geçenleri rahatsız ederler, mağazaların camlarını kırarlar ve malları yağmalarlar. Kaçmış olan kayıp çocuğun birkaç gün sonra bulunmasının da bir yararı olmaz; metropolit isyancıları kınamaya ve olaydan üzüntü duymaya boş yere çalışmıştır, vali haksızlık yapanları cezalandırmaya boş yere çabalamıştır, nafile: Ritüel cinayet iftirası her yıl tekrarlanır. Bu tür olaylar 1888, 1890, 1896'da cereyan etmiştir. Hristiyan Paskalyası ile Yahudi Paskalyası arasında hüküm süren nahoş ortamdan söz bile etmiyoruz: taş atmalar, kaynar su dökmeler, hakaretler. Mizrahi ailesinin fotoğraf çekirtmesinden bir süre sonra, Mart 1901'de genç bir Yunanlı kaybolur. Kalabalık Yahudi mahallesini basar, isyancıları yatıştırmaya çalışan Ortodoks Başpiskoposu yuhalar, kilisenin çan kulesine çıkar ve alarm çanı çalarlar. Kayıp oğlan bulunur. Ana babasının azarlarından kurtulmak için birkaç gününü Çeşme'deki dostlarının yanında geçirmiştir. İsyancılar adalete çıkarılır. Avukatları cehaleti ve önyargıları savunur ve ritüel cinayet iftirasını mahkûm eder. Mizrahilerin kızlarından birinin nişanlısı davaya doğrudan karışmıştır. Tutanak kâtihi olarak görevliydi.⁵

* * *

Yunan ruhban yetkililerin, Smyrna metropoliti kadar Konstantinopolis Patriğinin de ritüel cinayet suçlamasına sertçe karşı çıktıklarını, Yunan ve Yahudi cemaatleri arasında kardeşliği savunduklarını belirtmek önemlidir.

* * *

5 Evrensel İsrailoğulları Birliği arşivleri, Türkiye, II C 8-14, R. Pontremoli, 27 Ağustos 1901.

Mizrahiler bu fotoğrafta mali bakımdan rahat ve gayet yerinde bir burjuva aile izlenimi vermektedirler. Çünkü artık Yahudi cemaati, en azından en aktif kesimi şehrin ticari gelişimine katılmaktadır. Lüks mallar satan mağazalar çoğalmaktadır. Kamu sağlığında gelişmeler olmuştur: Seyyar satıcıların tezgâhları örtülür, köpeklerin sokaklarda koşturmasına izin verilmez, insanların sokağa işemeleri engellenir. Modern tıp ortaya çıkar: Yahudi hekimler öğrenimlerini İstanbul'da yapmışlar ve Paris'te geliştirmişlerdir; ayrıca Viyana'dan, Berlin'den ya da Orta Avrupa'dan gelenler de olmuştur. Yahudi dişçiler, Yahudi gözlükçüler, dükkânı rıhtımda bulunan Yahudi bir eczacı vardır.

* * *

Artık boş vakit uygarlığındayız. Ama Behor Mizrahi'nin boş vakti pek yok. Çok çalışıyor. Yine de, iki müşteri arasında bir arkadaşıyla bir el tavla oynamaktan, hatta gün batımında deniz kıyısındaki küçük kahvelerden birine oturup nargileden duman çekerken rakı içmekten de hoşlanır. Reyna Mizrahi ise, büyük kızlarının ve bir hizmetçinin yardımına rağmen, ev işlerine tamamen dalmıştır. Sokağın ucundaki bakkaldan dayanıklı erzak satın alır. Seyyar satıcı her gün geçer ve ona meyve, sebze satar. Behor eve gelirken pazardan yağ, şeker ve unla Yahudi kasaptan satın aldığı eti getirir. Reyna kız kardeşlerini haftada bir ya da iki ziyaret etme fırsatı bulur. Evlerine gittiğinde ona gümüş bir tepside geleneksel kahve, bir bardak su ve marmelat sunarlar. At arabasıyla saatlerce gittikten sonra Çeşme yakınlarında Ilıca'da denize girdiği de olur. Gençlerin ise çok faal bir sosyal yaşamları vardır. Karşıyaka'ya kadar kayıkla gezinti yapmaktan hoşlanırlar. Arkadaşlarıyla birlikte civardaki kırık alanlarda; Diana banyolarında, ünlü Kervan Köprüsü'nün yakınlarındaki Meles nehrinin kenarında piknik yaparlar. Genç

Mizrahiler Smyrna'daki çok sayıda kulübün ve hayır cemiyetinin üyesidir. Özel şahısların kurduğu ve üye aidatları sayesinde yaşayan bu cemiyetlerin hedefi öksüzlere giyecek bulmak, cemaat içi uyumu geliştirmek ve İmparatorluğun farklı "millet"lerinin birliğine yardımcı olmaktır.⁶ Eski Birlik Öğrencileri Derneği'nin lokalinde genç Mizrahiler hem Fransızca gazetelerin hem de Yahudi-İspanyol dilinde Selânik ve İstanbul'da çıkan çok sayıda gazetenin bulunduğu bir kütüphaneden yararlanırlar. Lumière Kardeşler'in icadından kısa süre sonra Smyrna'ya gelmiş olan sinemaya da giderler. Birkaç yıl sonra Smyrna'da Fransa Büyük Şark Locası ile Amerika kökenli ve mason esinli Bene Berith Locası kurulacaktır. Genç Mizrahiler her ikisine de katılacaklardır; Bene Berith'te Yahudi yeni burjuvazisinin üyelerine ve Büyük Şark'ın Homeros locasında Müslümanlara, Yunanlara, Ermenilere ve "Frenk"lere rastlayacaklardır.

Gençler ve orta yaşa yakın olanlar *Purim* karnavalında buluşurlar. Bu, MÖ beşinci yüzyılda Pers İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin kurtuluşunun kutlandığı bir bayramdır. Yahudi mahallesindeki kahvehaneler çiçeklerden taçlarla ve lambalarla süslenerek gece boyu açık tutulur. Keman ve mandolin eşliğinde şarkılar söylenip dans edilir. Kılık değiştirmiş gruplar sokaklara dolar. Araba kortejleri Hristiyan ve Müslümanları Yahudi bayramına katılmaya getirir.

Daha aktif bir toplumsal yaşamın ve dış dünyaya açılışın sonucu olarak dinin kurallarına uyma konusunda esneklikler getirilmiştir. Museviliğe bağlılık elbette tartışma konusu edilmez; sünnet, sayvan altında bir arada duran eşleri hahamın kutsadığı evlilik, atalardan kalma usullerle gömme, cuma akşamları ailecek okunan *kidduş*, *kippur* orucu, Paskalya *seder*'i sırasında sofra seremonisi gibi temel din-

6 Abraham Galanté, *Les Juifs d'Izmir (Smyrne)*, İstanbul, Imprimerie M. Babok, 1937.

sel yükümlölüklerden kaçmak diye bir şey yoktur. Ama Büyük Şark'ın şöleni sırasında genç Mizrahiler jambona aldırma- mazlık etmezler ve Marsilya ya da Paris'e gittiklerinde ille de Yahudi restoranında yemek yemek zorunda hissetmezler kendilerini.

Evlilik "stratejisi" gereği genç Mizrahiler Smyrna'da "aydın" sınıf olarak adlandırılan bu hali vakti yerinde, Avrupalılaştırmış yeni burjuvazinin içine iyice dahil olacaklardır. Kızlar ya zengin tüccarlarla ya da "entelektüeller"le, yani orta okula gitmiş, elbette Fransızca bilen, aynı zamanda Türkçe de okuyup yazan gençlerle evlenmişlerdi. Büyük oğul hahambaşının kızıyla evlenecektir. Hahambaşı ise, 1911 yılında Smyrna Yahudi Cemaati İdari Tüzüğü benimsendiğinde resmî olarak cemaatin manevi lideri olacak ve aynı zamanda adli ve idari alanda dünyevi bir yetkiyle de donanacaktır.

Mizrahi ailesinin fotoğrafında, onların burjuvaziye mensup olduklarını ve modernliklerini en iyi simgeleyen şey kıyafetleridir. Anne baba ve çocuklar Avrupalı tarzda giyinmişlerdir. Hatta belli bir yapmacıklık bile görülür: Oğlan çocuklarda papyon kravat ve kıvrık yaka, kızlarda dantelli korsaj. 1900 yılında Osmanlı Yahudilerinin geleneksel giysisi –uzun elbise, yani entari, kaftan yani cüppe– yalnızca yaşlılarca, o da dinî bayramlarda giyiliyordu. Redingotunu giymiş olan Behor Mizrahi, ailesinin Avrupalılaşmasının çok eskiye dayandığını göstermek istemiştir: küçük çocuğun elinde tuttuğu çerçevede gösterilen kişilerin giyim kuşamı ve saç tuvaletleri Avrupalı tarzda, III. Napoléon modasındadır. Bununla birlikte birkaç ayrıntıyı belirtmek gerekir: Reyna Mizrahi sade, uzun bir giysi giymiştir ve başında, tek mücevherle süslü geleneksel bir *tokado* bulunmaktadır. Kızların en büyüğünün saç şeklinde Paris gravürlerinden geri kalır bir yan yoktur. Babanın, büyük oğlun ve oğlanların en küçüğünün

başındaki fes ise o dönemde hem modernliğin hem de Osmanlılığın sembolüdür. 1900'e doğru Smyrna Yahudileri kalpak denen geleneksel kürk takkeyi terk etmeye başladılar; en Batılılaşmışları şapkayı tercih ettiler. Fes ile şapkanın savaşı bütün 20. yüzyıl başını kırıp geçirecektir. Smyrna valisi, Birliğin okulunu ziyareti sırasında şunu diyecektir: "Şapka giymek gerekmiyor. Siz Fransa'da ya da Almanya'da değilsiniz, Türkiye'desiniz, Sultan Efendimizin tebaasısınız, dolayısıyla bir anlamda sultan tebaasının üniforması olan baş takkesini giymeniz gerekir."⁷ Dolayısıyla bu politik bir tavidir ve belki de Mizrahi ailesi belirtmek istediği şeyin bilincinde değildir: Bunun modernlik olduğu kesindir, ama aynı zamanda Osmanlı vatanına sadakattir de.

Bu Osmanlılık Yahudi gazetelerinde defalarca güçlü biçimde vurgulanmıştır. Birkaç yıl sonraki Jön-Türk devrimi sırasında, kortejler –genç Mizrahilerin katılacağı kortejler– başta bayraklar olmak üzere şehrin sokaklarından ve özellikle Yahudi mahallesinin sokaklarından geçerken bu vurgu daha da artacaktır. 1900 yılında Smyrna kaynamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası durumu kaygı vericidir. 1897 Yunan-Türk savaşından sonra Girit özerkliğini elde etmiştir. Smyrna'da Yunanlarla Müslümanlar arasındaki olaylar sıklaşmıştır; Müslümanlar Yunan mağaza ve ürünlerini boykot etmekte ve Yahudilerin boykota katılmalarını istemektedirler.

Siyonizme gelince,⁸ 1900 yılında Smyrna'da henüz emeklemektedir. Cemaat içinde polemiklere ve ciddi anlaşmazlıklara yol açmakta ise gecikmeyecektir. Kimileri Yahudilerin atalarını kabul etmiş, kendi dil ve geleneklerini rahat-

7 Evrensel İsrailoğulları Arşivleri, Türkiye, İmir, LXXIV, E. Arié, 10 Mayıs 1894.

8 Esther Benbassa, Aron Rodrigue, *Juifs des Balkans. Espaces judéo-ibériques, XIe-XXe siècles*, Paris, La Découverte, 1993; Henri Nahum, *Juifs de Smyrne, XIXe-XXe siècle*, Paris, Aubier, 1997.

lıkla korumalarını sağlamış olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı minnet duymak zorunda olduğunu ileri sürecektir. Onlar özellikle İttihatçı devrim bütün Osmanlıların eşitliğini ilan ettiğinde bütün haklara sahip Osmanlı yurttaşları olmak isterler. Diğerleri ise, tersine, Filistin'de kurulacak bir Yahudi odağını savunacaklardır. Bu belki de Hertzl'in hayal etmiş olduğu Yahudi devletinin hazırlığıdır. Mizrahilerin oğullarının en küçüğü, fotoğrafta babasının dizleri üzerinde oturana bu ateşli subaylardan biri olacaktır.

Başlamakta olan ve Smyrna Yahudi cemaati için sayısız altüst oluşla eş anlamlı olan bu 20. yüzyılda Mizrahiler ne olacaktır? Coşkuyla karşılanan İttihatçı devrim ciddi düş kırıklıklarına yol açacaktır. Mecburi askerlik hizmeti Yahudi cemaatinin istikrarını derinden bozacaktır: Askere gitmek zorunda olan gençler çoğu zaman kalabalık ailelerinin tek dayanağıdır; Mısır'a, Avrupa'ya ve Amerika'ya göç edecekler ve aile ihtiyaçlarını uzaktan karşılayacaklar, sonra da yakınlarının yanlarına gelmesini isteyeceklerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı bitmek bilmez savaşlar ciddi bir ekonomik krize yol açacaktır. Birinci Dünya Savaşı'ndan ve Sèvres Anlaşması'ndan sonra Smyrna ve bölgesi Yunan idaresine geçtiğinde, Yahudilerin büyük çoğunluğu Kemalist isyandan yana tavır alacaktır. Eylül 1922 yangını Yahudi mahallesine uğramayacaktır, ama Yunan, Ermeni ve Frenk mahallelerinin imhası ile Hristiyan cemaatlerin yok olması şehri ve özellikle Yahudi cemaatini ekonomik olarak iflas ettirecektir. Çok cemaatli Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Türk ulus-devletine dönüşmesi Yahudilerin kültürel ve dilsel özerkliklerini yitirmelerine yol açacaktır. Bunun sonucunda birçok göç dalgası başlar. İkinci Dünya Savaşı sırasında özellikle "azınlıklar"a yönelik bir verginin konmasının yarattığı karışmanın, sonra da İsrail devletinin kurulmasının ardından başka göçler de bunları izleyecektir.

Günümüzde Smyrna'da yaklaşık bin beş yüz Yahudi bulunmaktadır. Pazara yakın geleneksel mahalleyi de Batı tar-zındaki konutların bulunduğu mahalleleri de terk etmişlerdir. Çoğunlukla vaktiyle Frenk mahallesi olan yerin ucunda, günümüzde Alsancak denen bölgede oturmaktadırlar. En yaşlıları Türkçe'den başka Yahudi-İspanyol dilini ve Fransızca'yı hâlâ konuşmaktadır. En gençleri büyük anne babalarının ağzından çıkan birkaç Yahudi-İspanyol kelimeyi anlamakta ama yalnızca Türkçe konuşmaktadırlar. Smyrna'da Behor ile Reyna'nın soyundan gelen hiç kimse yoktur. Art arda göçler onları İstanbul'a, Atina'ya, Fransa'ya, İsrail'e ve Güney Amerika'ya dağıtmıştır.

LEVANTENLER, AVRUPALILAR VE KİMLİK OYUNLARI

OLIVER JENS SCHMITT

Levantenler kimlerdir? Kûçümseyici yananamlarla dolu bu muğlak terimi hemen tanımlamak yerine, Norveç kökenli Smyrnalı Bonaventure Slaars'a sözü verelim. 1893 yılında şunu yazar:

Smyrna'da tek bir ırk değil, bir ırklar karışımı vardır. Üç yüzyıldan bu yana Fransız, Hollandalı, İngiliz, İtalyan, Hellen, Alman, İsviçreli vs. bekârlar ülkelerin çeşitli bölgelerinden Smyrna'ya gelip ya yerli kızlarla evleniyorlar ya da bu Avrupalıların yerli kızlarla evliliklerinin meyvesi olan kızlarla evleniyorlar. Bütün bu çeşitliliklerin evlatları arasındaki evlilikleri de ekleyin, [...] bu çok sayıdaki karışımın sonucu özel bir tür olamaz, bu tanımlanamayacak ve egemen ve kavranabilir bir çoğunluk oluşturamayacak kadar değişik bir şeydir.¹

1 Bonaventure F. Slaars, *Réponse à M. Gaston Deschamps, relevant ses appréciations ineptes sur Smyrne, ses calomnies contre les habitants de cette ville, ses erreurs historiques, archéologiques, etc.*, Brüksel, E. Vandera, 1893, s. 61.

Bunları diyen Slaars Smyrna Levantenlerini, zevksizlikleriyle ve karaktersizlikleriyle alay eden Fransız bir yolcunun sövgülerine karşı böyle savunur. Onun cevabı, Müslüman, Yunan, Ermeni, Yahudi komşularından net bir şekilde ayırt edilen bir topluluğun tüm karmaşıklığını ve muğlaklığını birkaç satırda ortaya koymaktadır. Gerçekte Levantenler ortak bir etnik kökene sahip olmakla övünemezler; tam tersine, her aile özel bir soyağacının, İtalyan, Fransız, İngiliz kökenli ataların, Katolik Yunan, Ermeni, Katolik Arap ana babanın hatırasını korumaktadır. Karışım, bu “etnik düğüm”ü çözmeyi ve basit bir tanımını vermeyi imkânsızlaştıracak şekildedir.

Tarihyazımının gerçekten kavrayamadığı bir cemaat mi vardır Smyrna’da? Levanten olgusunun modern bir açıklamasının çok sayıda engelle karşılaşacağı açıktır. Levantenler yazı yazmaktan hoşlanmadıklarından edebiyat ve gazetecilik dünyasında pek az iz bırakmışlardır; içinde yaşadıkları toplum üzerine düşüncelerini asla ifade etmezler. Diğer yandan, Ege metropolünü giderek artan sayıda ziyaret eden ve 1830’lu yıllardan itibaren yazılarıyla olumsuz bir Levanten imajı çizen, Avrupalı’nın kültürel üstünlüğünün, hatta kimi zaman Avrupa kökenli Smyrnalılara karşı ırkçılığın damgasını taşıyan bir klişe yaratan Avrupalı seyyah ve gazeteciler tarafından kötü gözle görüldüler.

Bu olumsuz stereotiplerin tuzağına düşmemek için tarihinin arşiv kaynaklarına başvurması gerekir. Avrupa konsoloslarının arşivleri ya da Smyrna’daki farklı Katolik kilise çevrelerinin kayıtları kısmî bir yaklaşıma imkân tanımaktadır: Bunlar, Levantenler grubunun merkezini oluşturan aileleri, yani Katolik Roma kilisesini savunan ve uzaktan da olsa Avrupalı bir kökeni olanları daha iyi tanımaya yardım ederler. Bu iki ölçüt asgari bir tanımda bulunmaya, bir taban grubu tanımlamaya hizmet edebilir.

Ama bunun sınırlarını nasıl belirlemeli? Avrupalı gözlemciler (gazeteciler ya da seyyahlar) tarafından genellikle Levanten olarak kabul edilen Farslıların (Katolik olmuş bu Ermenilerin)² ya da Haleplilerin (Halep kökenli ve Arapça konuşan Katolik Araplar) durumu nedir?

Kullanılan dil ya da hukuksal statüler ilave birer tanım ölçütü olarak kabul edilebilir mi? Birinci ölçüt zor gözüküyor çünkü Smyrna Katolikleri çokdillidir ve çeşitli diller konuşurlar: Büyük bölümü Yunanca ve Kırım Savaşı'na dek İtalyanca konuşurken, küçük bir azınlık Fransızca, Türkçe ve Arapça konuşmaktadır. İkinci ölçüt için de durum aynıdır, çünkü her birinin hukuksal statüsü çok farklıdır: Bu kişiler bir Avrupa ülkesinin uyruğudur, bir Avrupa konsolosunun korumaları ya da Osmanlı tebaasıdır.

Kurumsal örgütlenme açısından Levantenler ne Avrupa'nın "kolonileri"yle karşılaştırılabilirler ne de Osmanlı inanç cemaatleriyle (*millet*). Bu durumda tarihçinin fazlasıyla ihtiyatlı olması gerekir. Levanten olgusunu karşılaştırmak için, inancı ve -gerçek ya da hayali- Avrupalı kökeniyle diğerlerinden ayırt edilen toplumsal bir grup kavrayışından yola çıkmak gerekir. Bu iki öge, 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda önemli bir simgesel sermaye oluşturur. Ayrıca Levantenler kapitülasyonların 16. yüzyıldan itibaren Avrupa güçlerinin İmparatorluk'taki uyruklarına verdikleri ayrıcalıklardan ve özellikle bazılarına tanınan koruma statüsünden yararlanırlar. Onlar açısından, kendi ulusal konsoloslukları, gündelik hayatta birlikte yaşadıkları Büyük Efendi'nin tebaasından kendilerini ayırt eden Avrupalı dünyaya mensubiyetlerini gösterdikleri bir sosyal merkez işlevi görür.

Levantenlerin yalnızca bir azınlığı bu ayrıcalıklara erişememiştir: Latinlerin *reaya* (sultanın Katolik uyruğu) olarak

2 Farslılar üzerine daha fazla bilgi için bkz. bu kitaptaki Anahid Ter Minassian'ın "Ermeniler: Küçük Bir Cemaatin Dinamizmi" makalesi.

adlandırdığı bu kişiler ancak 1840 civarında İmparatorluğun kurumsal sistemi içinde kendilerine özgü bir idare elde edebildiler.³ Toplumsal açıdan bu *reaya* aileleri Smyrna'daki diğer Katoliklere sıkı sıkıya bağlıdırlar ve Levanten gruptan dışlanmasalar da marjinal bir alt-grup oluştururlar.

Hukuksal ve dilsel tanım getiremeyince, Levantenleri artık sınırları flu bir grup olarak görmek kalır geriye. Levanten bir kimliği açıkça kabul etmezler. Kendilerini Avrupalı olarak kabul etmeleri ve Tanzimat döneminde Batılı modeli taklit eden bir Osmanlı toplumunda sosyo-ekonomik üstünlükler aramaları nedeniyle, yakın dönemde göç etmiş “gerçek” Avrupalılar Smyrna geleneklerine uyum sağlamış ve genellikle Yunanlaşmış bu vatandaşlarına küçümseyerek bakarlar. Levantenler’le Avrupalılar arasındaki sosyo-kültürel rekabet, grup tarihinin ayırt edici özelliğidir. Bu konuya tekrar döneceğiz. Yeterince kaynak olmaması Avrupalıların asimilasyon sürecini yakından izlememizi engellemektedir: Kilise kayıtlarında görülen akrabalık bağları, yeni gelenlerin entegrasyonlarını ve “Levantenleşme”lerini açıklamaktadır.

Karmaşık Bir Cemaat: *19. Yüzyıl Başında Levantenler*

Tanımla ilgili bu sorunlar karşısında, Smyrna Katoliklerini oluşturan 19. yüzyıl başı Saint-Polycarpe ile Sainte-Marie ruhani çevrelerinin 1804'te hazırlanan listesi, Levantenlerin etnik ve toplumsal yapısını karşılaştırmamızı sağlar.⁴ Avrupalı ve Batılı olarak bölünen Levantenler yaklaşık 3 bin ki-

3 1839-1845 arasında Babıâli Latin *reaya* topluluğunun varlığını kabul etti – bunlar 1831'de kurulan Katolik *millet*'in parçası olmak istemezler.

4 Archivio storico della Sacra Congregazione di Propaganda fide, Roma, fonds Scritture riferite nei congressi. Smyrna, dosya 2, lasikül 389r-396r: Stato dele due parocchie di Smirne, 1804.

şidir: İçlerinden 2375'i kayıtlara geçmiş olsa da diğerleri bir liman şehrinin flu ögesi –denizciler, Katolik olmayanların hizmetindeki Katolik hizmetçiler– içindedir. Saint-Polycarpe Fransız ruhani çevresi (744 kişi), tüm diğer Avrupa ülkelerinin uyruklarını/himayelerini kapsayan Sainte-Marie Kilisesi'nden (1631 kişi) net bir şekilde ayrılır.

Konsolosluklarının ve Marsilya Ticaret Odası'nın⁵ katı denetimi altındaki Fransızlar, Smyrna ile Fransa arasındaki ticarete neredeyse tek başına hâkim olan bütünsel bir “koloni” oluştururlar. Zengin “koloni” (Abel, Bonfort, Cousinéry, Coutier, Escalon, Fonton, Giraud ve Guys gibi...) büyük tacirlerin egemenliğindedir. Bunların kimileri bir kuşaktan fazladır Smyrna'ya yerleşmişti: Örneğin, yirmi beş büyük tacir ailelerinin on yedisi Levanten olarak kabul edilir. Gerçekten de ne adları (“koloni”nin en şerefli adları) ne de yerel toplumdaki işlevleri bu topluma asimilasyonun en ufak izini açığa vurmaya da, bir yandan, tıpkı önde gelen Yunan ya da Ermeniler gibi, Smyrna Hristiyan toplumu içinde kökleşmişlerdir (İmparatorluk içinde ikamet süreleri nedeniyle bu böyledir.) ve diğer yandan kapitülasyonların yabancı uyruklulara verdikleri ayrıcalıklardan yararlanırlar.

Başka Levanten aileleriyle yapılan evlilikler –Avusturya, İngiliz, İskandinav ve daha sonra da Sard/İtalyan ve Helen konsolos kayıtlarında yer alır– bu Katolik seçkinler arasında son derece güçlü bağlar kurulmasına yol açar. Bu akrabalık bağları –günah çıkarmanın ve kökenin ardından– grubun temel bağlarını oluşturur.

5 Marsilya Ticaret Odası 1652-1835 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız ticaretinin merkezileşmesi ve denetimiyle görevlidir. Levant'taki Fransız konsolosları kendi ortaekçileriyle, Osmanlı başşehirindeki büyükelçileriyle olduğu gibi, Marsilya Ticaret Odası'yla da yazışırlar. Bu ticaret odası (koloninin bütçe sorunları ya da 1807'ye kadar Levant'a gidecek adayların seçimi hariç) kuralları saptayamasa da, politik yetkililerin koloni yaşamının diğer alanları için beklenen yönde davranmaları için bu yetkililer üzerinde baskı yapabilir.

Ama gayet örgütlü ve konsolosunun denetiminde olan Fransız “kolonisi”, son derece çeşitlilik gösteren Smyrna’daki diğer Avrupa “koloni”leriyle karşılaştırılmaz. Örneğin Avusturya “kolonisi” Habsburgların yarımada vilayetlerinden gelen İtalyanlardan, –1797’da Venedik’in düşüşünden sonra Avusturya uyruğu olmuş– Dalmaçyalı denizcilerden ve sonuçta çok kalabalık olmayan Almanca konuşanlardan oluşur.

Avrupalıların yanında çok kalabalık bir Şarklı grubu da ortaya çıkar (Saint-Polycarpe’ta 141 kişi, Sainte-Marie’de 961 kişi).

İçlerinden çoğu 13. ve 14. yüzyıllarda Ege Denizi’ne (özellikle Sakız Adası ve Kiklad Adaları’nda) yerleşmiş Cenovalı ve Venedikli ailelerden gelmedir. Takımadanın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra sultanın uyruğu olmuş ve yüzyıllar içerisinde Yunanlaşmış bu İtalyanlar, ya bir Avrupa kimliği talep ederler ya da Katolik olduklarından Avrupa himayesi statüsü isterler. Onların İtalyan adları kimi zaman Cenevre ve Venedik’in denizci cumhuriyetlerinin eski zaferini hatırlatır, Yunanca konuşan ve genellikle oldukça yoksul olan bu Katolikler yaşamlarını denizci, küçük esnaf, çiftçi ve hizmetçi olarak kazanırlar.

Smyrnalı bu Şarklılar arasında, hepsi tüccar olan Halepliler ve Farşlılar da yer alır. Farşlı birkaç aile 19. yüzyıl boyunca Levanten toplumu içinde önemli bir konum elde etmiştir: Balladurlar, Issaverdenler ve Mirzanlar Levanten seçkinlerine katılırlar ve böylece, dönemin önemli bazı adlarını rasgele sayarsak, Armao, Castelli, Corpi, D’Andria, Guidici, Giustiniani, Mainetti, De Portu gibi Egeli büyük ailelerin örneğini izlerler.

Avrupalı olmak ya da bir pasaporta veya bir Avrupa konsolosunun koruma belgesine sahip olmak, ille de toplumsal seçkinler arasına katılmak anlamına gelmez. Sainte-Marie ruhani çevresindeki Avrupalıların incelenmesi bunu ka-

nitlamaktadır: 670 kişinin dokuzu toptancı, dördü ise perakendeci tacirdir. Ayrıca, Sainte-Marie ruhani çevresi yoksul Şarklıların önemli miktarda oluşuyla (toplam 961 kişiden 246) ve bu çevrenin esasen işçiler, gündelikçiler, küçük esnaf ya da yazılı kaynaklarda yalnızca “yoksul” olarak nitelenen kişilerden oluşmasıyla ayırt edilir.

Bir Ticaret Burjuvazisinin Doğuşu

20. yüzyıl başında Levantenlerin sayısı yirmi binden fazladır, yani yaklaşık Smyrna nüfusunun % 10'u. Kamusal hayata etkileri iyice artmıştır ve Smyrnalılara Avrupai yaşam tarzını taşımaktadırlar. Grubun büyümesi, İstanbul'daki durum gibi, yalnızca Tanzimat'ın teşvik ettiği bir Avrupa göçünün sonucu değildir. 1865 yılında bir Avrupa konsolosluğu şunu saptamıştı: “Bu şehirde yaklaşık otuz bin Frenk yaşıyor,⁶ bunların yalnızca beş ya da altı bini gerçekten Avrupalı olup, Avrupai geleneklere sahiptir, geri kalanları ise yalnızca Avrupalıların himayesinden yararlanan Avrupa kökenli Levantendir.”⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında Levantenler Yunan ve Ermeni Osmanlı Hristiyanlarının ekonomik rekabetiyle karşı karşıya kaldıklarını görürler ve bu durum Smyrna'nın ticaret yaşamındaki hegemonyalarını güçleştirir. Egemen konumlarını yitirseler de, Smyrna ticaretinde daima anahtar mevki-ler işgal ederler. 1890'lı yıllarda yayımlanan *Tacir Yıllıkları* buna kanıttır. Braggiotti'lerin ve D'Andria'ların değirmenlerinin ya da Cousinéry ve Fontrier'lerin tekstil fabrikalarının varlığından da anlaşıldığı üzere, (ön)sanayi üretim yöntemlerinin girişinde Levantenlerin rolünü unutamayız. Böylece, Smyrna'da bir ticaret ve daha az düzeyde de sanayi burjuva-

6 Muhtemelen abartılı bir rakam.

7 Archivio storico-diplomatico delgi affari esteri, Roma (AER), Moscati elyazmaları VI 907, *Storia dell'epidemia del cholera alle Smirne nel 1865*, s. 3.

zisinden söz edilebilir. Bu burjuvazi Fransız toplumsal modelini taklit etmekte ve Avrupalı bir yaşam tarzı geliştirmektedir (özellikle maddi kültürde: moda, beslenme, mobilyalar...). Smyrna'nın sanayileşmesi, aynı zamanda, şehrin kuzeyinde, Alsancak'taki yeni mahallede yaşayan binlerce İtalyan göçmenden oluşan bir işçi tabakası yaratmaktadır. Levanten grubun tabakalaşması demek ki toplumun tüm düzeylerinin bir kopyası olmaktadır.

Bir Ege Kimliği mi?

19. yüzyıl Osmanlı reformları Levantenleri imparatorluğun davasına bağlamayı başaramaz; bununla birlikte, içlerinden bazılarında tamamen başka bir fikir uyanır: Katolik ve Yunanca konuşan unsurun denetimi altında bir şehir cumhuriyeti kurmak.

Bu grubun düşüncesi için geçici ama anlamlı bir olgu olan özerklik yanlısı Levanten hareketi anlamak için, Smyrnalı Levantenlerin çoğu çok dilli olsa da büyük bölümünün Yunanca konuştuğunu hatırlamak gerekir.

Onların Katolik Yunan kültürleri ve zihniyetleri bu Levantenleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks Yunanlarıyla, aynı zamanda da Smyrna'nın çok sıkı insani ve ekonomik ilişkiler sürdürdüğü yeni Yunan krallığının uyruklarıyla yakınlaştırır. Bu yakınlaşma yine de inanç farklılıklarının unutulması anlamına gelmez. 1860'a doğru Smyrna Levantenleri ve özellikle içlerinden Yunanca konuşanlar, geleneksel olarak bağlı bulundukları yetkililer olan –en üstün koruyucu devlet– Fransa ile Vatikan'a sırt çevirirler. 1862 yılında politik hedeflerini açıkça ilan ederler: Yunan devletleri birliği içinde Yunan ve Katolik bir şehrin kuruluşu. Bunun anlamı ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi, Avrupa güçlerinin tamamen özgürleşmesi, Smyrnalı zengin Levanten-

lerin birinci planda rol oynamak istedikleri bir Ege konfederasyonunun kurulmasıdır. Dönemin bir Fransız raporunda belirtildiği üzere, Avrupa konsolosları alarına geçmiştir: “Smyrna’nın yabancı sakinlerinin kendilerini yöneten eski kurallardan kurtulma ve burada ne yerel otoriteye ne de yabancı hükümetlere bağımlı olacak bir tür cumhuriyet kurma eğilimi olduğunu belirtmişim.”⁸

Levantenlerin özerklik isteği, Avrupalı ve Osmanlı güçlerin birleşik eylemiyle hızla bastırıldı. Bu istek gayet tanımlı bir programdan çok bir düştü. Bu düş, kapitülasyonlar sistemiyle tamamen özdeşleşme görünümünü altında gizlenmiş duyguları ortaya çıkarıyordu.

Katolik Bir Ortam

Smyrna’daki Hristiyan ve Yahudi cemaatlerinkiyle kıyaslanabilir bir toplumsal altyapıdan güç bulan bu grup politik yenilgiden hiç zayıf düşmez. Katolik altyapı 20. yüzyıl başında dokuz ruhani çevreden, okullar, hastaneler, öksüzler yurdu ve hayır kurumlarından oluşmuştu... 19. yüzyıl sonunda bu çevre eski Frenk mahallesinden başka, Buca, Bornova, Göztepe ve Bayraklı mahallelerini de kapsamaktadır.

19. yüzyıl Smyrna Katolikliğinin doruğudur. Smyrna’nın tüm diğer sakinleri gibi kendilerini inanç ölçütleriyle tanımlayan Levantenlerin çoğunun ateşli Katolikliğinden kuşku duyamayız. Kendi cemaatleri içindeki Yunan ve Ermeni büyük aileleri misali, Levanten seçkinler de Katolik yaşamda önemli mevkilerde bulunmaktadır. 1890’lı yıllarda düzenlenen Saint-Vincent-de-Paul Konferansı’nda⁹ Apack’lar, Bi-

8 Centre des archives diplomatiques, Nantes (CADN), fonds ambassade de France à Constantinople (AFC), correspondance avec les Échelles (CE.). Smyrna, dosya 7, Pichon’un Walewski’ye mektubu, 18 Nisan 1857.

9 Ortaya çıkışı 17. yüzyıla uzanan hayır cemiyeti.

liotti'ler, Dracopoli'ler, Fidao'lar, Pagy'ler, Timoni'ler, Topuz'lar bir araya geldi. Osmanlı başşehrinin tersine Smyrna'da başpiskoposların neredeyse hepsi Levanten'dir. Bunlar, büyük Levanten ailelerin (Balladur'lar, Mussabini'ler, Timoni'ler, Varthaliti'ler) egemenliğindeki tarikata bağlı olmayan ruhbanlardan destek alarak, genellikle yakın dönemde göç etmiş Avrupalılardan oluşan tarikat dışı ruhbanın gözlemlerini sınırlandırmayı başarırlar. Laik toplumda gözlemlenen Levantenler'le Avrupalılar arasındaki gizli rekabet böylece ruhban yaşamını da belirler.

Katolik tekellilik ve Levantenlerin besledikleri inanca dayalı önyargılar –aslında bütün cemaatlerde görüldüğü gibi– papalığa bağlı Ermeni ve Ortodoks Yunan Smyrnalılarla ve daha az ölçüde de olsa Hristiyan olmayanlarla gündelik ilişkileri engellemez. Bu ilişkiler esasen kamusal alanda, mesleki faaliyetler ya da sosyal ilişkiler çerçevesinde kurulur. Özel alan (ev, aile) ise dış etkilere daha fazla korunur.

Ancak 20. yüzyılda ve özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında karma evlilikler –özellikle Ortodoks Yunanlarla yapılanlar– tam anlamıyla Levanten kimliği tehlikeye atmaya başlar. 19. yüzyılda Levantenler bu tür evliliği yalnızca kendilerine toplumsal ve ekonomik üstünlük vaat ettiğinde kabul ederler. İngiliz ya da Norveç kökenli zengin bir Protestan tacirin serveti sayısız Levanten babayı ikna eder ve onlar da, kızlarının mutluluğunu garanti etmek için, Katolik kilisesinin yasalarının üzerine çıkarlar ve hatta Protestan bir papazın karşısında kutlanan evliliklere bile rıza gösterirler. Bu durumda, başpiskoposun itirazları, Katolik inanç ile “kazançlı iş” tercihinin karışmasını istemeyen Levanten kamuoyuyla çatışır; 1840'lı yılların ünlü bir olayında, kendisi de önemli bir Levanten aileden gelen Monsenyör Mussabini, zengin bir Protestanla evlenen genç bir Ka-

tolik kızı aforoz etmek istediğinde küçük düşürücü bir yenilgiye uğrar. Yorumu açık pragmatik bir Katoliklik söz konusudur...

Kimlik Oyunları

19. yüzyıl boyunca, Avrupa ülkelerinin modern ulus-devletlere dönüşümü ve milliyetçiliğin gelişimiyle birlikte, bireysel ve kolektif kimlikler yeni kurallarla tanımlanır. Bundan böyle, Osmanlı tarzı bir inanç kimliği ulus-devlete sadakatle nasıl birleşir? Bir ulusal kimlikle nasıl birleşir? Politik ve toplumsal iki sistemde yaşayan Levantenler, ya Osmanlı tebaası statüsü anlamına gelecek –bütün yabancı uyrukluların ve himaye altındakilerin kabusu– ya da vatanlarına –yani uzaktaki anavatanları olmasa da Smyrna şehrine– elveda anlamına gelecek kesin bir karardan kaçınmak amacıyla kendi kimlikleriyle oynama sanatını geliştirirler.

Bu kimlik oyunları, hem Osmanlı hem de Avrupalı otoriteler karşısında kimliğin tanımlanmasında açıklıktan kaçınma, bireyler ve tarihleri bir yana bırakılırsa, bütün karmaşıklığı içinde kavranamaz. Bay Bornet örneğini ele alalım. Adına bakılırsa tamamen Fransız bir kimliktir. Ama biz sözü, onun gerçek kimliğini tanımlayan Fransa Konsolosu'na bırakalım: “Bay Bornet, kendi ana dillerinden tek kelime bilmeyen, yalnızca Türkçe ve Yunanca konuşan ve yalnızca yerel yetkililerle anlaşmazlık durumunda Fransız olduğunu söyleyen sayısız Fransız oğullarından biridir: Onların görevlerine, askerlik hizmeti ve saireye gelince, bizim büyükelçilikle bu türden karşılaşmalardan çok çekinirler. Onları genel olarak bizim anlaşmalarımızın ve yasalarımızın korumasından çıkarmak iyi olur.”¹⁰

10 CADN, AFC, CE, Smyrna, 1880-1889, 1 Eylül 1887 tarihinde Bornet olayıyla ilgili rapor.

19. yüzyılın son çeyreğinde, kimlik oyunlarının zorunlu koşulu olan hukuksal alan giderek daralır. Avrupa güçlerinin ve Osmanlı yetkililerinin kapitülasyonlar sisteminin sü-iistimallerine son vermek için aldıkları önlemler altında – yakın işbirliğinin ender örneği– Osmanlı İmparatorluğu sakinleri ezilirler.¹¹ Levantenler, iki politik ve toplumsal sisteme de katılan ve yararlanan bu en yetkin inanç grubu, 19. yüzyılın ikinci yarısında kendi kimliklerini ve hatta Osmanlı toplumunun bağrında toplumsal kendilik olarak varlıklarını ciddi olarak tehdit eden iki meydan okumayla karşı karşıya kaldıklarını görürler: Avrupa’dan ithal edilen ve en fazla sayıda Levantenı koruyan güçler tarafından, özellikle kuruluşundan itibaren ruhban-karşıtı olan genç İtalya krallığının ve –Levant’ta, III. Cumhuriyet’in laikliğini belirginleştiren– Fransa’nın giderek artan saldırganlıklarıyla yaydıkları milliyetçilik ve sekülerleşme.

Levantenlerin durumu Avrupa güçlerinin Doğu Akdeniz’deki rekabetiyle şiddetlenmiştir. Bu rekabet 19. yüzyıl sonunda, özellikle Fransız-İtalyan antagonizmasıyla (ki bu iki ülke uyruklarını da kapsama tehdidi gösterir) hissedilir biçimde belirginleşmiştir. Smyrna, önceki on yıllara kıyasla, Avrupa politikasının tam bir aynası olmuştur. Büyük Batı politikasının şimşekleri bu aynada yansır.

“Kolonilerin “Ulusallaşması” ve Sınırları

Levanten cemaatinde milliyetçiliğin ortaya çıkışı kuşkusuz ki inanç yapılarını sarsar, ama bu ideoloji bireylerin kimlik-

11 1863 ve himaye altına girmeyi sınırlayan yabancı konsolosluklar üzerine Osmanlı kararnamesi; yine 1863 ve Levant’a yerleşmiş Fransızları da kapsayan askerlik hizmeti üzerine Fransız yasası; son olarak, 1869 ve Osmanlı milliyeti üzerine yasa. Osmanlı İmparatorluğu o dönemde Avrupa ülkelerini model alarak kendine bir milliyet icat eder ve bir Osmanlı yurttaşlığı kavramı geliştirmeye çalışır.

lerini yüzeysel olarak etkiler. Levantenliğin temeli olan aile ağı dokunulmadan kalır. Konsolosluk yetkilileri kendi uyruklarının “ulusal kimlik edinme”lerinin sonuçlarını araştırdıklarında, soruşturma Levanten gerçeklerini ortaya koyar. Örneğin, İtalya genel konsolosu, 20. yüzyıl başında, “koloni” üyelerinin yaklaşık % 33’ünün tek bir kelime İtalyanca anlamadıklarını, % 42,5’inin Dante’nin dilinde kendilerini şöyle böyle ifade edebildiklerini ve İtalyan pasaportuna sahip Smyrnalıların yalnızca bir çeyreğinin ulusal dillerine hâkim olduklarını saptar.¹²

Levantenler anavatanlarına yalnızca kapitülasyonların sürmesini ve savunulmasını, keza kendi gruplarının varlığını garanti ettiği için bağlı kalırlar. Yalnızca yakın dönemde göç etmiş Avrupalılar ulus-devlet ve laiklik fikrine gerçekten katılırlar.

Levantenler ikili bir kimlik geliştirir: Dışsal olan kimlik Avrupalı yetkililere yöneliktir ve ulus-devlete sadakatin gereklerini yerine getirir; içsel olan diğer kimlik ise, ki hatta “gerçek” Levanten kimliği de denebilir buna, ulusal bir cilanın altında gizli kalır. İnanca bağlı ve ulus-aşırı olan bu kimlik, uyruklarını inanç ölçütlerine göre sınıflandıran Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal sistemine dahildir. Bu anlamda, Levantenler Osmanlı toplumuna ve politik düşüncesine kusursuzca dahil olurlar. İmparatorluğun modernleşmesi ve “ulusallaşması” karşısında, keza kurumlarının ve yaşayanların sekülerleşmesi karşısında, Levantenler ikili bir stratejiyle tepki gösterirler: Avrupa’daki yeni ulusal kimliğe gayet esnek bir uyum gösterirler ve grup içinde ilişkileri güçlendirirler. Avrupalı gözlemciler, diplomatlar, yolcular ve gazeteciler bu ikili kimliği çok geçmeden fark edecekler ve bunu ulusal davaya ihanet olarak değerlendirecekler ve şiddet-

12 AER, ambasciata d’Italia in Turchia, dosya 234, fasikül 2 forma 2: *Propaganda diffusione della italiana in Oriente, 1913-1914*, 9 Nisan 1914 tarihli rapor.

le eleştireceklerdir; ama güçlü devletlerin Levantenlere, Osmanlı yapılarının taban tabana zıddı olan ulus-devlet ideolojisini dayatarak kurdukları tuzağa düştüklerini fark etmeyeceklerdir.

Milliyetçilik Çağında Ulus-Aşırı Bir Grubun Trajedisini

Osmanlı toplumunun modernleşmesi, “uluslaşması” ve sekülerleşmesi, tıpkı inanç yapılarının çözülmesi gibi, Birinci Dünya Savaşı arifesinde doruk noktasına erişir. Levantenler iki ateş arasında kalırlar: Bir yanda, hiç olmadığı kadar milliyetçi olan Avrupa güçleri ulus-devlete koşulsuz bir sadakat talep etmektedirler; diğer yandaysa, Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 1908 yılındaki Jön-Türk hükümet darbesinden sonra, “kapitülasyondan yararlananlar” gözüyle baktıkları “yabancılar”a karşı baskıyı artırır.

İtalyan pasaportuna sahip olan Levantenler, iki politik sisteme ait bir grubun trajedisini ilk yaşayanlardır. İtalyan-Osmanlı Savaşı 1911 yılında patlak verdiğinde, Osmanlı İmparatorluğu düşman devletin tüm yurttaşlarını kovar. Bu “İtalyanlar” –kendi ulusal dillerini hiç anlamamaktadırlar– asıl vatanları olan Smyrna’yı terk etmek ve uzaktaki kökenlerinin ülkesi olan İtalya’ya sığınmak zorunda kalırlar. Örneğin Napoli limanında halk onları, “İşte Türkler geliyor!” çığlıklarıyla karşılar. Umutsuzluğa kapılan Smyrnalı diğer “İtalyanlar” kendi milliyetlerini inkâr edip Osmanlı kimliği alırlar. Ateşkesten sonra bu “dönek”ler, savaş sırasında kimliklerini niçin “kaybettiklerini” İtalyan Konsolosluğu’ndaki yetkililere açıklamakta güçlük çekerler. İtalyan devleti Smyrnalı İtalyan göçmenlerin sefaletiyle pek ilgilenmediğinden, Levanten seçkinler, Datodi’ler, Reggio ve Mainetti’ler ve yakın dönemde göç etmiş birkaç İtalyan bir “*comitato delgi es-*

pulsi" örgütleyerek grubun hayatta kalma gücünü ve iradesini gösterirler.

Bu savaşın şoku henüz geçmişken 1915 yılında İtalya'daki genel seferberlik, Smyrna'ya vatan olarak sadık kalmayı tercih edenler arasında yeni bir göç dalgasına ve sefalete yol açar. Durum 1918 silah bırakışması sonrasında da pek düzelmez. 1919 yılında Smyrna'ya yerleşen Yunan birlikleri Levantenler tarafından belli belirsiz bir düşmanlıkla karşılanır. Yunan ve Ortodoks bir idarenin Katolikleri, hatta Yunanca konuşanları bile ezeceği kaygısından beslenen bir düşmanlıktır bu. Smyrna'nın tüm Levantenleri durumun ciddiyetinin farkındadırlar. Katolik Başpiskopos, Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un verdiği garantilere güvenmez.

1920 yılında Fransa Konsolosu durumu gayet açık seçik analiz eder:

Bu Levanten koloni çok uzun süredir ülkede büyük bir ticari gücü temsil etti. Hatta yaklaşık otuz-kırk yıl önce, bir ara bu ülkedeki ticari hareketin başında bulundu. Adım adım ve burada belirtilmesi gerekmeyen nedenlerle Yunanlara ve Ermenilere öncülüğü bıraktı; savaş kendini 1913-1914'e doğru hissettirmeye başlayan bir ronesansı engelledi ve tersine, büyük ölçüde yıkıma uğrayan bu kesim ortadan kalktı. Silah bırakışması, onu, ticari faaliyetlerin tamamen tasfiyesi ile çalışmaya cesurca yeniden başlama arasında mütereddit bir vaziyette buldu. Smyrna vilayetinin yeni politik statüsü, yalnızca tasfiyeden yana karar vermekle kalmamış aynı zamanda Smyrna'dan kesin olarak ayrılmaya da karar vermiş olan çoğunluğun cesaretini kırdı. Kimilerinin varlıkları 19. yüzyıl başına dek uzanan bu firmaların mücadeleden vazgeçtikleri ve eşyalarını topladıkları günbegün görüldü. Ailelerin çoğu Fransa'ya, İtalya'ya dönüp ellerin-

de kalan gelirle yaşamaya çalışırken gençler yeni imkânlar peşinde aşağı yukarı her yere dağıldılar. Bu konuda, Fransız nüfuzunun bu göçle birlikte çok şey yitirdiğini belirtmek önemlidir, çünkü bu çeşitli unsurların bütünü, Türk unsurla birlikte, bizim nüfuzumuzun temeliydi. İtalyanlar, propagandaya ve bu son yıllardaki çabalarına rağmen, Tıpkı Fransız himayesini her zaman kabul ederek kendilerini gerçek Fransızlar olarak gören Osmanlı-Latinler gibi, bizim okullarımızın en iyi müşterileri arasındaydılar. Levanten unsurun yok olması bizim için büyük bir kayıp olur; tabii eğer modernleşmiş bir çalışma tarzı üzerinden düşünülen yeni ticari bileşimler onların yerini almazsa...¹³

Demek ki, Smyrna toplumunun oluşturuocu ögesi olan Levantenlerin göçüne ve yok olmasına yol açan şey yalnızca 1922 yangını ve genç Türk cumhuriyetinin milliyetçi yasaları değildir. Levantenler Yunan ve Ortodoks bir Smyrna'da da yaşayamazlardı. 20. yüzyılın aşırılıklarının kurbanı olmuş sayısız başka Avrupalının yazgısını paylaşırlar ve vatan elveda demeyi, toplumsal sınıf konumunu yitirmeyi, etnik ayrımcılığı, gerçek "kimlik belgeleri" için mücadele etmeyi onlar da öğrenir.

13 Dışişleri Bakanlığı arşivleri, Paris, Levant, 1918-1940. Türkiye, c. XXI, Smyrna başkonsolosluğu, bilgilendirme bülteni, Smyrna bölgesi halkını oluşturan çeşitli unsurların mevcut durumu üzerine notlar.

© PIERRE DE GIGORD KOLEKSİYONU

Türk kahvehanesi.

© PIERRE DE GIGORD KOLEKSİYONU

Cher kökenli genç bir kız ailesine Smyrna'dan gönderdiği bir kartpostalda, "Kendimizi büyük bir Avrupa şehrinde sanmaz mıyız?" diye yazar 1915 yılında. Smyrna, 19. yüzyılın ikinci yarısından ve 20. yüzyıl başından beri burayı keşfeden Avrupalıların çoğu için "Şark'ın küçük Paris'i" olsa da, aynı zamanda zıtlıklardan oluşan bir şehirdir, çift yüzlü bir şehirdir, ne sadece Şark'tır, ne tamamen Avrupa.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**“ŞARK’IN KÜÇÜK PARIS’İ”:
MODERNLİKLER VE KOZMOPOLİTİZM**

MODERN BİR AKDENİZ METROPOLÜNE DOĞRU CÂNÂ BİLSEL¹

Günün erken vaktinde Smyrna körfezine girdik. Bu nefis kıvrımın dibinde şehir uzanıyor. Bu mesafeden öncelikle benim gözüme çarpan şey, evlerin üzerinde yükselen ve siyah uçları minarelerin beyaz uçlarıyla karışan servilerden oluşan büyük bir örtü; hâlâ gölgeler içinde yüzen ve üzerinde harabe halinde eski bir kalenin bulunduğu bir tepe oldu. Kalenin yıkık duvarlarından aydınlık gökyüzü görülüyordu, bir amfiteatr gibi binaların arkasında yusuvarlak bir haldeydi.

Théophile Gautier'nin 1852 yılında Smyrna hakkında yaptığı bu tarif² bir Osmanlı limanının pitoresk manzarasını hayal meyal göstermektedir; ama uyuklayan bu şehir imgesinin arkasında gerçekte kaynaşan bir ticari faaliyet gizlidir.

-
- 1 Bu makale doktora tezinden yola çıkarak genişletilmiştir: *Cultures et fonctionnalités: L'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir au XIXe siècle et au début du XXe siècle* (G. Burgel'in yönetiminde), Paris X - Nanterre, 1996.
 - 2 Théophile Gautier, *Constantinople*, Paris, Charpentier, 1853, akt. Jean-Claude Berchet, *Le Voyage en Orient. Anthropologie des voyageurs Français dans le Levant au XIXe siècle*, Paris, Robert Laffont, 1958, s. 366.

Kadifekale yamaçlarına (Antikçağ'ın Pagus Dağı) ve Değirmendağı tepesine yaslanan şehir körfeze doğru sekilenerek iner; batıda denizle sınırlanırken, kuzeyde düzlüğe doğru uzanır. Meles nehri bu düzlükte yılan gibi kıvrıldıktan sonra Bornova körfezine dökülür. 19. yüzyıl ortasında şehir alanı güneyde ve güneydoğuda iki tepeyle, kuzeydoğuda ise Meles'in bir koluyla –Boyacı Deresi– çevrilidir. Bunun ötesinde şehir uzamı sahile paralel dar bir şerit halinde Punto'ya [bugünkü Alsancak – ç.n.] doğru –buraya aynı zamanda Punta ya da Tuzla da denir– uzanır. Buraya Tuzla denmesi, vaktiyle orada bulunan tuzladan dolaydır.

Smyrna'nın ülkenin iç tarafıyla ulaşımı, bir yandan Doğu'dan gelen kervanların temel erişim yeri olan İstanbul yoluyla sağlanır, Kervanlar Köprüsü üzerinden Meles geçilir ve sonra da Kadifekale yamaçlarının altına erişilirken, diğer yandan da Değirmendağı ve Kadifekale tepelerinin birleştiği güneydoğuya açılan Aydın yolundan geçer. Her ikisi de Müslüman mezarlıkların bulunduğu geniş düzlüklerden geçerek ticaret merkezinin ana yollarına ulaşırlar. Üçüncü bir yol merkezden kuzeyde Punto'ya doğru sahil boyunca uzanır. Burası Frenk Sokağı'dır. Burada tacirlerin ve Avrupa ülkeleri konsoloslarının evleri sıra sıra dizilidir. Avrupalıların mahallesinin merkezini burası oluşturur.

Smyrna'nın şehir yapısı uzun mesafeli ticaret mantığına göre düzenlenmiştir. Gerçekten de belli başlı sokakları yalnızca ticaret binalarının yoğunlaştığı merkeze yönelmekle kalmaz, malların konulup değiş tokuş edildiği büyük hanlara da ulaşır.

Şehir kendi gelişimini özellikle limanına borçludur. Liman faaliyetleri, çoğunlukla Avrupalılara ait ticari firmaların çok sayıdaki iskelesinde dağınık biçimde gerçekleşir. Avrupalıların ticaret gemileri Avrupa mahallesinin açıklarına demir atarlar ve malların rıhtımlar ile gemiler arasında

nakli yine 19. yüzyılda –tıpkı 17. yüzyılda olduğu gibi– sandal ve kayıklarla gerçekleşir. Derme çatma, genellikle ahşaptan imal edilmiş bu küçük iskelelerin donanımlı bir limanla alâkası yoktur.

Smyrna toplumunun çoğul bileşeni şehir uzamının örgütlenmesine de yansır. Müslüman, Yunan, Ermeni ve Yahudi cemaatleri ve şehir oluşturan Avrupa “milletleri”, belli başlı faaliyetlerine ve kendi aralarında sürdürdükleri ilişkilere bağlı olarak farklı mahallelerde otururlar. Bununla birlikte, cemaatlerin bu görünür ayrılığına rağmen, karma mahalleler de vardır. Buralarda Avrupalılar ve Yunanlılar, Müslümanlar ve Ermeniler ya da Müslümanlar ve Yahudiler yan yana yaşarlar. Çoğunluğu zanaatkârlık ve küçük ticaretle uğraşan Müslüman nüfus Kadifekale ve Değirmendağı yamaçlarına uzanan ve geleneksel ticaret merkezleri etrafına yayılan güney mahallelerinde yaşamaktadır. Önde gelen Müslüman ailelerin evleri çoğunlukla idari merkeze bitişik bu mahallelerin güneybatısında bulunur. Geleneksel ticarete aracılık işlevi gören Yahudi cemaati Müslüman mahallelerle ticaret merkezi arasında bulunmaktadır. Müslüman ve Yahudi nüfusun konutları merkezin ve şehrin belli başlı sokaklarının etrafında iç içe geçer. Uzun mesafeli ticarete önemli bir rol oynayan Ermeniler esasen ticaret merkezinin yakınlarında, Kervan yolunun iki kolu arasında yaşarlar. Smyrna’da bulunmalarının temel nedeni dış ticaret olan ve uzun mesafe deniz ulaşımını da denetleyen Avrupa “milletleri” şehrin denize bakan yüzünde bulunurlar. Şehrin iki önemli bileşeninden birini oluşturan Yunanlar Avrupa mahallesinin doğusunda otururlar. Kimi zaman Avrupalı nüfusla karışık bir haldedirler. Dış ve iç ticaretteki aracılık görevleri ile Avrupalılarla sürdürdükleri ticari ilişkiler bu yakınlığı açıklamaktadır. Düzlükte kurulan yeni mahallelerin çoğu kuzeydoğudaki arazilerde oluşan Yunan mahalleleriyle kuzeye doğru sahil boyunca uzanan Avrupa

mahalleleridir. Önceki iki yüzyıl boyunca adım adım kurulmuş olan ve sürekli devingenlik gösteren, cemaatlerin şehir uzamına dahil oluşuna dair bu şema toplumsal tarihi ve şehrin tarihsel evrimini yansıtır.

Tanzimat ve Batılı Bir Şehirciliğin Öncülleri

Şehirlerin fiziksel uzamının ve yönetimlerinin yeniden yapılanması Osmanlı reformcularının global yeniden örgütlenme projelerinin parçasıdır. Tanzimat daha baştan itibaren şehir uzamını yeniden yapılandırmaya ve kurala bağlamaya yönelik düzenleme, hüküm ve kararnameler çıkartmıştır.³ Sağlıkla ilgili ve yararçı kaygılar, şehirleri kırıp geçiren yangınlara karşı durmaya yönelik kararnamelere dayalı düzenlemele-
rin yerleşmesinde önemli bir rol oynar. Bu perspektif içinde hazırlanmış yasa metinleri şehrin Batılı bir imgesini öne çıkararak, Osmanlı şehir uzamını Avrupa'da yürürlükte olan ilke ve pratiklerle uyum içinde dönüştürmeyi hedeflerler. "Kamu malı" ve "kamu yararı" kavramları Osmanlı yasamasına girmiştir. Bu koşullarda ilk kez 1851'de İtalyan mühendis Luigi Storari⁴ Smyrnalı yetkililer tarafından Smyrna planını hazırlamakla ve kadaströsunu saptamakla görevlendirildi.

3 Stéphane Yerasimos, "À propos des réformes urbaines des Tanzimat", Paul Dumont ve François Georgeon (Der.), *Villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris, L'Harmattan, 1992, s. 17-32.

4 Padova kökenli cumhuriyetçi Luigi Storari Smyrna'ya Mart 1850'de gelir ve sürgün olarak yaşar, CADN, série Chancellerie, Smyrna; L. Storari'nin 29 Kasım 1859 tarihli mektubu. "La Pianta della città di Smirne", 1854-1856 tarihli olup, o dönem şehrinin kesin bir ölçümünü verir. Aynı zamanda, *Guide du voyageur à Smyrne ou Aperçu historique, topographique et archéologique, accompagné du plan de cette ville, levé en 1854*, İtalyanca'dan tercüme eden M. G., Paris, Librairie de Castel, 1857. Aynı zamanda 1856 yılında yangın geçiren İstanbul'daki Aksaray mahallesinin parsellenme planlarını da o gerçekleştirir. Ayrıca bkz. Stéphanos Yerasimos, "Quelques éléments sur l'ingénieur Luigi Storari" *Atti del Convegno. Architettura e architetti ad Istanbul tra il XIX° il XX° secolo*, İstanbul, 1996, s. 117-123.

Tanzimat'ın tanımladığı şehirleşme düzenlemeleri adım adım uygulamaya konmuştur. Öncelikle yangınların yakıp yıktığı bölgelerde, sonra da yeni kurulan yerlerde uygulanır. Smyrna bir şehir düzenlemesi işleminin doğrudan doğruya Osmanlı yetkililerin inisiyatifiyle gerçekleştirildiği ilk şehirlerden biridir. Ermeni mahallesinin, burayı viraneye çeviren korkunç 1845 yangınından sonra yeniden yapılması bunun örneklerinden biridir. Facia haberi büyük bir heyecana yol açtığından, bizzat sultan kurbanların ihtiyaçlarıyla ilgilenir ve hükümetin iki mimarını yangının yakıp yıktığı mahallelerin yeniden yapımını incelemek ve düzenli bir plan devreye sokmakla görevlendirerek yollar.⁵ Dar ve engebeli yollardan oluşan eski yapının tersine, Ermeni mahallesi sekizgen bir plana göre yeniden inşa edilir: yollar genişletilir, dümdüz olur ve kendi aralarında bir hiyerarşi kurarlar. İmparatorluğun ikinci büyük şehri ve önemli ticaret merkezi olan Smyrna Osmanlı yetkililerin gözünde Batı karşısında bir “vitrin” oluşturur. Bu proje karşısında gösterdikleri enerji de kısmen bununla açıklanır. Bununla birlikte, bu örnek olayın tek etkin gücü elbette merkezî otorite değildir. Ermeni cemaatinin önde gelen kişileri projenin gerçekleştirilmesinde tartışmasız önemde bir rol oynadılar. Bu ilk örneğe göre, yasal düzenlemelerden destek alan Batı tarzı ideal bir şehirleşme Smyrna'da yerleşir. Bu durum özellikle Avrupalı müteşebbislerin getirdiği parselleme uygulamasının sonucudur.

Dönüşümün Başlangıcı: Büyük Çaplı Çalışmalar

19. yüzyılın ikinci yarısında gerçek bir şehircilik dönüşümü başlar. Yepyeni tarzdaki ekonomik ve politik amaçlardan kaynaklanan bir dizi büyük çaplı kamu faaliyeti şehrin

5 *The Times*, 1 ve 18 Ağustos 1845, s. 4.

yalnızca görünümünü değil ekonomik işlevini de radikal biçimde değiştirir. Bu değişimlerin Smyrna'nın sonraki şehirleşmesi üzerinde çok önemli bir etkisi olacaktır.

Demiryolu ve Garların Kuruluşu

İlk kez dört İngiliz müteşebbis⁶ 23 Eylül 1856'da Smyrna ile Aydın arasında bir demiryolu inşaatı için Osmanlı İmparatorluğu'ndan imtiyaz elde ederler. O dönemde kurulan Smyrna & Aidin Railway İşletmesi Londra'daki merkezinden işlemi yürütür. Smyrna-Aydın bölümü 1866'da tamamlandığında, demiryolu şirketi faaliyetlerine devam ederken, yeni imtiyazlar çerçevesinde Anadolu platosunun içine doğru hattı adım adım uzatır.

Aydın hattının ana garı 1858 yılında mevcut şehrin dışında, Punto'da kurulur. Bir merkez garının bütün işlevleriyle donatılmış bu bina yontma taşlardan inşa edilmiştir ve bir “şehir süsü” olarak kabul edilir. İstasyonu ve mimarisi bakımından çok daha mütevazı olan ikinci gar şehrin merkezindeki ve güneyindeki mahallelerin bağlantısını sağlamak amacıyla Kervan köprüsü yakınlarında inşa edilmiştir.

Merkez garının yerinin seçimi bile Smyrna'nın gelecekteki fiziksel uzamının gelişimini belirleyen bir karardır ve şehrin kuzeye doğru yayılması yönündeki beklentileri ortaya koymaktadır. Gerçekten de, Ocak 1861'de *Levant Quarterly Review*'da İngiltere'nin Smyrna Konsolosu Hyde Clarke'ın yayımladığı rapor⁷ buna kanıttır. İşlemin bedelini azaltmak düşüncesiyle hattın şehrin göbeğine erişmesinden kasıtlı

6 Bu İngiliz müteşebbisler Sir Joseph Paxton, Whytes, W. Jackson ve A. W. Rixon'dur.

7 Hyde Clarke, “Smyrna & Aidin Railway, its position and prospects”, *The Levant Quarterly Review*, Konstantinopolis, Smyrna, 1861, s. 3.

Aydın Garı'nın genel görünümü.

olarak vazgeçildiğini ve Punto'da muhtemel yeni bir limanın yapılmasının merkez garının yerinin belirlenmesinde de dikkate alındığını açıklamaktadır. Demiryolunun uzantısı olacak bir yük limanı gerçekten de inşa edilmiştir. Böylece mallar buharlı gemilere doğrudan yüklenebilecek, kömür transiti mümkün olacaktı. Bununla birlikte bu proje Osmanlı yetkilileri arasında ve özellikle tüccarlar, esasen de Frenk sokağının her iki yanında mülkleri olan Avrupalılar arasında ciddi çekincelere yol açar; çünkü garın uzaklığının ve özellikle Punto'da bir liman yapımının ticari faaliyeti şehrin kuzey ucuna çekmesinden ve mevcut merkezin önemini azaltmasından çekinirler.

Gerçekte merkez garının yerinin Punto olarak saptanmasının ardında demiryolu şirketindeki imtiyaz sahiplerinin spekülatif beklentileri yatmaktadır. Demiryolu ve gar inşaatından önce gerçekleştirilen parselleme 1854-1856 Smyrna planıyla 1876'daki planda mevcut olsa da, bu parseller birkaç sanayi kurumu ve inşaatı dışında daima boş bırakılmış-

tı. Bunların çoğunlukla Avrupalı olan mülk sahipleri (Punto'daki kimi sokak adları da bunun göstergesidir: Aliotti Bulvarı ya da Mölhausen Meydanı) kendi arazilerinin değer kazanmasını beklerlerken, fiyatlar da o dönemde Smyrna'da son derece hızla artmaktadır. Punto, 19. yüzyılın ikinci yarısında Smyrna'nın gözde semtlerinden biri olur.

Smyrna'daki Avrupalı iki tacir, biri İngiliz A. Edwards (*Tarafsız* gazetesinin de sahibi) ve diğeri Hollandalı M. Keun, 1859 yılında ikinci bir demiryolu hattının inşası için Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni bir imtiyaz elde ederler. Bu inşaat 1863 yılında kurulmuş Smyrna-Cassaba Railway Company adlı İngiliz şirketinin kurulmasıyla başlar. Çalışmalar hızla ilerler ve bir kolu Smyrna'daki Avrupalı tüccarların en hali vakti yerinde ailelerinin yaşadığı banliyö olan Bornova'ya varan hat 1866 yılında Kasaba'ya kadar ve 1888'de de Manisa'ya dek tamamlanır. İngiliz şirketlerinin elde ettiği yetkiyi kısıtlama kaygısı içindeki Osmanlı hükümetinin müdahalesinin ardından, bu hattın işletilme imtiyazı 1894 yılında bu kez esasen Fransız sermayeli olan ve Osmanlı Bankası'nın denetimindeki yeni bir şirkete geçer.⁸ Bu şirket hattın Afyonkarahisar'a kadar uzatılmasını sağlar.

Smyrna-Cassaba Railway şirketi merkez garını şehir merkezine en yakın hatta, Basmahane'deki eski kumaş basımhanesinin bulunduğu yere kurmayı seçer. Burası ticaret merkezine ve limana götüren çok sayıda yola ve Kervan yolunu merkeze bağlayan yola bakmaktadır. Bununla birlikte, gar, ticaret merkezi ve liman arasında her türden mal trafiğinin artmasıyla birlikte şehrin tarihi merkezinin eski sokakları hızla tıkanır. Garı doğrudan doğruya limana bağlayacak bir bulvar açma projesi Smyrna'da uzun süre güncelliğini koru-

8 Jacques Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire otoman (1895-1914)*, Paris, publications de la Sorbonne, 1977, s. 193-197.

yacaktır. Demiryolu şirketinin hükümet nezdindeki çok sayıda teşebbüsüne rağmen bu operasyon asla gerçekleşmeyecektir. Bunun gerektirdiği kamulaştırmalar aşılması güç sorunlara yol açar.

Smyrna'yı Batı Anadolu'nun verimli vadilerine bağlayan bu demiryolu ulaşım sisteminin gelişimi burayı bütün bölgenin ürünlerini ve zenginliklerini kendine çeken bir merkez haline getirmiştir. Aynı zamanda, Buca, Bornova gibi Smyrna'ya yakın eski eğlence köyleri de Smyrna'nın banliyöleri olurken, daha önceleri yalnızca birkaç çiftlik bulunan Karşıyaka ve Bayraklı gibi yerler şehirleşmekteydi. Şehir ile bu yerleşim yerleri arasındaki gündelik hareketlilik bundan böyle yerleşimin yeni çevresini belirler.

Liman ve Rıhtımların İnşası (1867-1875)

Smyrna'nın ayrı bir rıhtıma sahip olması için girişilen çeşitli teşebbüsler, kendi küçük ahşap iskelelerinden denize doğrudan ulaşımı korumayı tercih eden tüccarların bireyci tavırlarıyla karşılaşır daima. 18. yüzyıl sonunda, esasen İngiliz "milleti"nden tacirlerin ortak kullanımına ayrılmış İngiliz rıhtımının yapılmasıyla bu teşebbüsler kısmen sonuçlansa da, deniz ulaşım kapasitesini artırmayı sağlayan modern bir limanın yapımı, 1830'lu yıllardan itibaren buharlı gemilerin ortaya çıkmasıyla ve yüzyılın ikinci yarısındaki atılımlarıyla birlikte Smyrna için giderek daha fazla bir gereklilik olur. 1866 yılında Smyrna valiliği daimi bir rıhtım inşaatına ve Konak'la liman arasındaki ulaşımı kolaylaştırmak için deniz kenarı surları olan Ok Kalesi'nin⁹ yıkımı gibi diğer şehirçilik girişimlerine karar verir.¹⁰

9 Ortaçağ'da Saint-Jean şövalyeleri tarafından inşa edilen eski Saint-Pierre kalesi.

10 Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye, 1868-1945*, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1998, s. 53.

Yine Smyrnalı üç İngiliz tacir, J. Charnau, A. Baker ve G. Guerranico bir limanın inşa edilmesi için Osmanlı hükümetinden imtiyaz talep ederler. Anlaşma 27 Kasım 1867'de imzalanır: Yapılacak işler karşılığında imtiyaz sahipleri yirmi beş yıllığına limana indirilen ve limandan bindirilen bütün mallar üzerinden vergi alma ve deniz üzerinde kazanılan toprakların mülkiyet hakkını elde ederler.¹¹ Smyrna'daki Fransa Konsolosu'nun müdahalesinin ardından liman ve rıhtımlar inşaatı, imtiyaz sahipleri tarafından, Dussaud Kardeşler'in Marsilya'daki işletmesine emanet edilir. Kardeşler Akdeniz'de yaptıkları çok sayıda iş dolayısıyla nam salmışlardı (Marsilya'daki Napoléon limanı, Trieste'deki Sudbahn rıhtımı, Ceza-yir limanı, vs.).¹² Çalışmalar Smyrna Rıhtımlar Kumpanyası'nın kurulmasıyla başlar; kumpanyanın idari meclisinin bileşimi o dönemde Smyrna'da ekonomik faaliyete egemen olan müteşebbis çevrenin kozmopolit karakterini yansıtmaktadır.¹³

1869 Mayıs'ından itibaren Smyrna Rıhtımlar Kumpanyası deniz kıyısındaki arazi sahiplerinin sayısız direnişine ve önemli güçlülere göğüs gerdikten sonra,¹⁴ çalışmaların devamı için gereken parayı ödeyemez duruma düşünce Dussaud Kardeşler Smyrna Rıhtım Kumpanyası'nın imtiyaz sahipliğini elde etmeyi kabul ederler.¹⁵ Rıhtımların ve mendi-

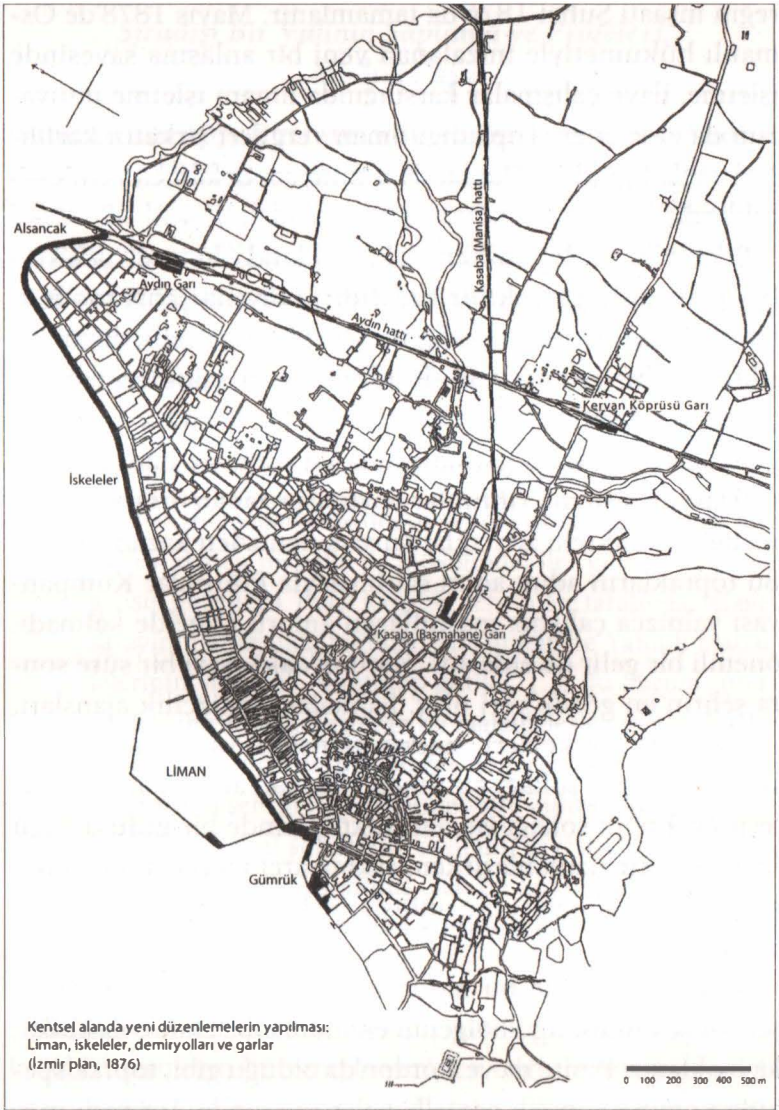
11 François Rougon, *Smyrne, situation commerciale et économique*, Paris, Berger-Levrault et Cie, 1892, s. 446.

12 Jacques Thobie, a.g.e., s. 132-133.

13 Kumpanyanın idari meclisi İtalyan Ange Aliotty ile Baron Aliotty, İngiliz J. Charnaud, Avusturyalı E. De Cramer, Ermeniler K. Abro ve A. Spartali'den oluşmuştur; meclis başkanı Ange Cousinéry adlı bir Fransızdır. Krş. Jacques Thobie, a.g.e.

14 Sibel Zandi-Sayek, "Struggles over the shore: building the quay of Izmir, 1867-1875", *City and Society*, XII (1), 2000, s. 55-78.

15 Jacques Thobie, a.g.e., s. 134; Mübahat Kütükoğlu, "İzmir rıhtımı inşaatı ve işletme imtiyazatı", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir, 2000, s. 201-207.

İzmir kentsel alandaki yeni düzenlemeler (1876).

reğin inşaatı Şubat 1876'da tamamlanır. Mayıs 1878'de Osmanlı hükümetiyle imzalanan yeni bir anlaşma sayesinde işletme, ilave çalışmalar karşılığında limanı işletme imtiyazını da elde eder. Topladığı liman vergileri şirketin kârlılığını sağladığından, Dussaud'lar imtiyazı defalarca yenileyeceklerdir.

Rıhtımlar ve liman hem teknik planda hem de şehircilik düzeyinde gerçek bir başarıdır. Smyrna şehri modern bir cephe ve donanımına sahiptir. Dört kilometrelik daimi bir rıhtım ve bir gezinti yeri –Kordon–, şehir sakinleri için bir çekim merkezi, bin iki yüz metrelik bir koruma mendireği, Konak ile Punto garı arasında iki tramvay hattı, bir kanalizasyon sistemi; rıhtımlar boyunca uzanan ortalama kırk metre derinlikteki adacıklar sürüsü denizden kazanılmıştır. Bu toprakların adım adım satılmasıyla Rıhtımlar Kumpanyası yalnızca çalışma masraflarını amorti etmekle kalmadı, önemli bir gelir de elde etti. Kordon'daki arazi bir süre sonra şehrin en gözde yeri olur. Bankalar, denizcilik ajansları, ticarethane merkezleri, sigorta ajansları, vs. limanın arkasında ve Frenk sokağı etrafında bulunan ara sokaklara yerleşirler. Frenk sokağı ise hali vakti yerinde bir nüfusa özgü lüks ticarete uzmanlaşırken, eski ticaret merkezinin hanlarında daha mütevazı bir nüfusla ilişkili tacir ve zanaatkârlar barınır.

Bununla birlikte bu modernleşme Batı sermayelerinin şehrin ve bulunduğu bölgenin ekonomisine el koymasından kaynaklanır. Punto'da ve Kordon'da olduğu gibi, toprak spekülasyonuna yönelik parsellemeler sayesinde Avrupalı müteşebbislerin getirdiği uzamın yeni üretim tarzı verimli bir yatırım biçimidir. Ekonominin yeni işleyişi sonucu marjinalleşmiş gruplarla bu yeni işleyiştten yararlananlar arasında toplumsal bir bölünmeye yol açar.

Sıradışı Bir Valinin Saptama ve Projeleri: Midhat Paşa

Osmanlı'nın büyük reformcusu ve eski başbakanı Midhat Paşa 1880-1881 arasında Smyrna'da Aydın valiliğinde bulunur. Bu kısa dönemde şehrin idari sorunuyla ilgilenir ve özellikle Smyrna'nın şehirleşmesini dert edinir. Hükümete gönderdiği raporlarda şehirdeki durumu rapor ederken, yakın dönemdeki gelişmesinden kaynaklanan dengesizliği de belirtir:

Rıhtımların inşaatından sonra şehrin deniz tarafındaki kısmı öyle bir görünüme büründü ki ticaret ve tüm refah tamamen bu mahallelere doğru yer değiştirdi. [...] Frenk mahallesi denen mahalle ile bitişiğindeki giderek daha da gelişip güzelleşti. Buna karşılık, şehrin öte tarafında, vilayet sarayının arkasında bulunan Müslüman ve Yahudi mahallelerinin yolu yok, unutulup gittiler. [...] Bu durum sürerse, şehrin yarısını oluşturan bu mahalleler ve civarındakiler tüm değerlerini yitirip harabeye dönecekler. [...] Büyük bir hızla süren şehrin kuzey bölümünün atılımı, limandan kuzeye doğru yeni sokakların açılması sayesinde. Ulaşımı ve dolaşımı kolaylaştırılmış olan bu bölüm gelişip güzelleşiyor. Diğer tarafın refahını korumak için benzer önlemler almaktan başka çare yok.¹⁶

Midhat Paşa o dönemde yeni caddelerin açılması yoluyla şehir uzamının bütünüyle yeniden örgütlenmesini hedefleyen radikal önlemler önerir. Kasaba garını vilayet sarayının ve imparatorluk kışlasının bulunduğu Konak Meydanı'na bağlamak için "geniş, düz bir cadde" açılmasını öngö-

16 Midhat Paşa'nın Başbakana yazdığı 26 Eylül 1880 tarihli mektubu, akt. Zeki Arıkan, "Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Edirne, TTK, 1984, s. 127-164.

rür. Yolun diğer kolları bu caddenin her iki tarafında, Müslüman ve Yahudi mahallelerinin içine doğru uzanacaktır. Ayrıca Yunan ve Ermeni mahallelerinden geçerek iki garın bağlanmasını sağlamak için ikinci bir tramvay hattının inşasını da önerir. Ona göre, yalnızca etkili bir bağlantı sistemi ekonomik faaliyeti yoksul bölgeye çekmeyi ve böylece toplumsal ayrımları ortadan kaldırmayı sağlayacaktır. Ayrıca Konak ile eğlence köyü Göztepe arasında bir tramvay hattıyla birlikte yeni bir yolun açılmasını da öngörür. Böylece güneybatı istikameti gelecekteki şehirleşmeye açılmış olacaktır. Planı gerçekleştirirken yabancı şirketlerin haklarının genişlemesinden özellikle kuşku duyan Midhat Paşa yerel sermaye aracılığıyla Osmanlı Tramvay Kumpanyasını kurmaya girişir.¹⁷ Bununla birlikte, valilik görevinden kısa sürede ayrılan Midhat Paşa projelerini gerçekleştiremez. Ardından gelenler şehrin yoksul mahallelerinin gelişimiyle ilgilenmeye devam edeceklerdir.

Balkanlardan ve Girit'ten gelen Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesi de Osmanlı yetkilileri meşgul eden önemli bir sorun oluşturur. Devlet onları şehrin güneyindeki Değirmendağı tepelerine yerleştirmeye karar verir. Balkan mültecilerinin yerleştiği Mecidiye denen bu mahallenin kurulması, yürürlükteki yönetmeliklere uygun olarak bir parselleme planı çerçevesinde gerçekleştirilir. Devlet aynı zamanda göçmen evlerinin inşaatını da üstlenir.¹⁸ Valiler Halil Rıfat Paşa (1889-1891) ile Hasan Fehmi Paşa (1893-1896) bu göçmen mahallelerini merkeze bağlamak ve şehrin güneyi ile güney-

17 Zeki Arıkan, *a.g.e.*, s. 147-148.

18 Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1978 ve Arzu Termizsoy, "Resettlement of Balkan Refugee in İzmir during the Late Ottoman Period: a survey of architectural properties of the planned district Değirmendağı" (C. Bilsel yönetiminde master tezi; Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, ODTÜ, 2002.

batisına doğru genişlemeyi sağlamak amacıyla yeni yolların inşaatına girişirler.¹⁹

Tramvay ve Şehrin Genişlemesi

Atların çektiği ilk tramvay rıhtımların tamamlanmasından sonra Konak ile Punto arasında hizmete girer. Bu hattı yönetmek amacıyla Smyrna Tramvay Kumpanyası, Rıhtımlar Kumpanyası'na paralel olarak Fransız sermayesiyle kurulmuştur. Liman ile Punto arasında malların geceleyin nakliyesine yarayan hat 1903 yılında bir sanayi bölgesinin geliştiği garın doğusundaki Halkapınar'a kadar uzatılır. Bu kez belediyenin finanse ettiği inşaatı Smyrna Rıhtımlar Kumpanyası gerçekleştirir.²⁰

Konak ile Göztepe arasındaki tramvay hattı projesi Midhat Paşa tarafından tasarlanmış ve bu amaçla yerel girişimciler tarafından yabancı sermaye katkısıyla kurulmuş olan Göztepe Tramvay Kumpanyası tarafından sürdürülmüştür. 1905 yılında üçüncü bir tramvay hattı da Karşıyaka'da kurulur.²¹ Bu iki hattı işletme hakları Fransız-Belçika şirketlerince satın alınır. Demiryolu ulaşım sistemini tamamlayan bu hatlar Smyrna'nın şehirleşmesine katkıda bulunur.

Aynı şekilde, 20. yüzyılın başında, (İngiliz sermayesinin katkıda bulunduğu Türk-Ermeni teşebbüsü olan) Hamidiye Kumpanyası, güneybatıdaki yeni mahalleler, şehir merkezi ve Karşıyaka arasındaki bağlantıyı sağlayan bir deniz hattı kurar.

19 Mehmet Okurer, *İzmir, Kuruluştan Kurtuluşa*, İzmir, 1970, s. 125.

20 Erkan Serçe, a.g.e., s. 68.

21 Erkan Serçe, a.g.e., s. 83.

Smyrna Belediyesi'nin Kuruluşu ve Şehircilik Hizmetleri

Smyrna'da bir belediyenin kurulması yönündeki ilk teşebbüs 1867 tarihlidir. İnisiyatif Avrupalı tacirlerden ve özellikle kamu işleri kumpanyaları imtiyaz sahiplerinden gelir. Benimsenen model İstanbul'daki VI. bölge belediyesi modelidir: Başkan, mülk sahiplerinin ve ister Osmanlı (Müslüman ya da gayrimüslim) ister Avrupalı olsun, şehir nüfusunun tüm bileşenlerini temsil eden önde gelen kişilerin katıldığı bir belediye meclisini yönetir. 1868 yılında kurulan bu ilk Smyrna belediyesi yalnızca birkaç ay işler.²²

1871 yılında Osmanlı eyaletlerindeki şehirlerde belediyelerin kurulmasını öngören yasanın yürürlüğe girmesinin ardından belediye 1874 yılında yeniden şekillenir. Batı modelini örnek alarak, bir tür özyönetim modelini temsil eder. Bu sistemde merkezden gönderilen valiler şehir idaresiyle ilgili kararlarda her zaman yetkilidirler.

Belediye kuzeyde ve güneyde olmak üzere iki bölgeden oluşmuştur.²³ Bunların her birinin bir belediye meclisi ve görevlileri –bir doktor, bir mühendis, bir mimar, bir müfettiş, bir pazar müfettişi ve bir tercüman– vardır. İki bölgenin belediye başkanları şehrin önde gelen Müslümanlarından seçilse de, belediye meclisleri farklı yerel cemaatlerin temsilcilerinden oluşur. Artık Avrupalılar mecliste yer almamaktadır. 1891 yılında harcamalardan tasarrufta bulunmak amacıyla iki bölge birleştirilir.²⁴ 20. yüzyıl başında belediye başkanı ve belediye meclis üyeleri birçok mahalleyi kapsayan bölgelerce seçilir.

Şehrin gündelik idaresinin dışında, kimi belediye başkan-

22 Erkan Serçe, *a.g.e.*, s. 54-55.

23 Adnan Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri*, İzmir, Meshet Basımevi, 1949.

24 *A.g.e.*

ları şehir mekânını düzenleme ve güzelleştirme çalışmalarına da girerler. Midhat Paşa'nın valiliği sırasında II. bölgenin belediye başkanı olan Ragıp Bey Frenk mahallesinin rıhtım ve sokaklarını Napoli'den getirtilen taşlarla döşer.²⁵ 1895-1907 arasında Smyrna'nın en ünlü belediye başkanlarından biri olan Eşref Paşa özellikle sağlık sorunlarına eğilir;²⁶ güneydeki yeni göçmen mahallelerinin ulaşımını sağlamak için sokak açmaya ve şehrin çoğu sokağına taş dösemeye girer.

Bazı şehircilik hizmetlerinin yerleşmesi belediyelerin kurulmasından önce gelir.²⁷ 1862 yılında Antoine Edwards (Smyrna-Kasaba demiryolu hattı inşaat imtiyazını elde etmiş olan kişi) Osmanlı yönetiminden Avrupa mahallesinin gazla aydınlatılması imtiyazını kırk yıllığına elde eder. Bunun üzerine, merkezi Londra'da bulunan Osmanlı Gaz Kumpanyası'nı kurar. İkinci bir gaz fabrikası da Punto'nun doğusunda 1902 yılında bir başka İngiliz şirketince, aydınlatmayı bütün şehre yaymak amacıyla kurulur. 1908 yılında Smyrna üç bin gaz lambasıyla aydınlatılmaktadır.²⁸

Smyrna'da içme suyu ağı inşaatı için imtiyaz 1893 yılında (kırk yedi yıl süreliğine) bir Belçika şirketi olan Osmanlı Su Şirketi'ne verilir. 1895 yılında bir su işleme fabrikasının inşasının ardından, imtiyaz seksen yedi yıllığına uzatılmıştır. Bir elektrik santrali de 1892 yılında Punto'nun doğusunda bir Belçika şirketi tarafından kurulur. Yine de elektrik sisteminin yerleşmesi için 1905 beklenecektir. Bu tarihte Sultan II. Abdülhamid üç Osmanlı şehrinde –Smyrna, Selânik ve

25 *İzmir Şehri Rehberi*, İzmir, 1942, s. 185-186.

26 Erkan Serçe, *a.g.e.*, s. 77-79.

27 Rauf Beyru, "İzmir'de Belediye'den Önce Belediyecilik", *Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi*, Ankara, ODTÜ, 1982, s. 133-144.

28 Krş. 1908 tarihli Aydın valiliği Salnamesi.

Şam– istisnai bir izin verir.²⁹ 19. yüzyıl sonunda Belçika şirketleri Smyrna'daki şehircilik hizmetleriyle giderek daha yakından ilgilenmeye başlarlar.

20. yüzyıla doğru Smyrna modern bir metropolün şehircilik hizmetlerine sahiptir. Şehir yüzölçümü ve nüfus bakımından iki misline çıkar ve periferik yerleşim bölgeleriyle donanır. Bu görkemli gelişme elbette ki Smyrna'nın bir demir ve deniz yolu ulaşım ağı olması sayesinde. Bölgenin tüm zenginliği bu merkezde birikmektedir ve bu da kendi aralarında rekabet halinde olan Batı kapitalizminin farklı ağlarının elkoyması sayesinde olur. Bununla birlikte, bu süreç özellikle politik, ekonomik ve toplumsal bakımdan hem iç hem dış dinamiklerin ve karmaşık kozların rekabetiyle tanımlanır.

Bu tür projelerin uygulanmasına yönelik ilk teşebbüsler neredeyse her zaman –Avrupa kökenli ya da yerel cemaatlerin üyesi– yerel girişimcilerden gelir ve uluslararası sermayeli inşaat şirketlerinin işbirliği sayesinde gerçekleştirilir: Smyrna nüfusunun farklı bileşenleri, böylelikle, herkesin yaşayabileceği bir şehrin yaratılmasına şu ya da bu biçimde katılırlar. Osmanlı hükümeti, işverenlere sağladığı garanti ve imtiyazlarla bu inisiyatifleri destekler. Kendi toprakları üzerinde Batılı sermayelerin eylemine ve kârına imkân tanırken, Batı'nın sermayesinden ve özellikle bilgi ve becerisinden yararlanan bir gelişme stratejisi benimser. Smyrna, hiç tartışmasız, 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin öncü merkezlerinden biridir.

29 M. J. Duckerts, *Turquie d'Asie*, Brüksel, P. Weissenbruch, 1904, s. 147-148. Smyrna'daki Belçika Konsolosu Duckerts buradaki şehir hizmetleriyle yakından ilgilenir.

SANAT VE EĞLENCE KAVŞAĞI

BASMA ZEROUALI

Karşıyaka, 22 Nisan 2002, 12.10

Punto semtini, yani bugünkü Alsancak'ı eski Cordelio'ya bağlayan gemi henüz yanaşmıştı. Gezinti boyunca birkaç adım atmıştım ki önümde neredeyse el sürülmemiş bir halde eski Helen Kulübü'nün cephesi belirdi."Kozmopolit" Smyrna'nın bu önde gelen sosyal mekânlarından biriyle karşılaşacağımı hiç ummazdım. Aniden, şehri "önceden" tanımış olanların anlatılarında mitleştirilmiş bu geçmişe elle dokunma imkânım ortaya çıkmıştı. Ama öncelikle eşikten adımımı atabilmek için hazine bekçisini ikna etmem gerekecekti. Buranın özel kulüp niteliğini koruduğunu, artık Türk kamu eğitimi görevlilerine ayrılmış olduğunu sonradan öğrenecektim, içeri girebilmemi de *yabancı* niteliğime borçlu oldum. Vaktiyle birahanenin bulunduğu terasa dizilmiş masa ve iskemlelerin o meşum 1922 tarihinden sonraya ait olduğuna kuşku yok. Buna karşılık, binanın içine uzanan birkaç basamak ziyaretçiyi geçmiş zamana götürüyor: Yüksek tavanlı geniş salonlar, Bohemya kristali avize-

ler, yılların kirinin pasının yaldızlı ahşap çerçevelerine gelip konma ayrıcalığına sahip olmuş geniş aynalar. Yeşil kadife kanepeler üzerinde 19. yüzyıl Smyrnalıları bir fincan çay ya da kahve içerken gazete ve dergileri karıştırırlarmış. Biraz ötedeki bir salon sigara içenlere ayrılmış gözüküyor. Binanın arka avlusuna bakan bir pencereden, göçmenlerin nostaljik tanıklıklarında anılan paten alanı olması gereken alanı fark ediyorum.

Cordelio'daki Helen Kulübü, kurtulan son şey gibi görünse de, 19. yüzyılın ve 20. yüzyıl başı Smyrna'sını "Doğu'nun küçük Paris'i" yapmaya, yani dönemin Avrupa başşehirlerinin küçük bir tür modelini oluşturmak için Batılıların gözünde yeterince aşına âdetleri ve atmosferi olan bir şehir yaratmaya katkıda bulunan çok sayıdaki toplantı yerlerinden biriydi.

"Doğu'nun Tek Sosyal Şehri"

19. yüzyıldaki Batılı yolcunun Smyrna'ya ayak bastığında hissettiği ilk izlenimler, Raguse dükü, Bonaparte orduları generali ve müstakbel Fransa mareşali Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont'un (1774-1852) şehre verdiği "Avrupalılık" sertifikasını doğrular gözükmemektedir: "Smyrna hiç tartışmasız Doğu'nun tek sosyal şehridir. Bir Avrupalının kendi vatanından ve ülkesini hatırlatan âdet ve alışkanlıklardan bir yansı bulabileceği tek yerdir." Gerçekten de, başlarında şapkaları ve köstek saatleriyle Paris'teki son modaya göre giyinmiş yoldan geçen kişilerin ortasında, bu yolcunun gözü Frenk mahallesinin sokaklarını süsleyen büyük Avrupa mağazalarının şubelerinin aşına tabelalarını tanımakta hiç zorlanmaz. Hatta Kraemer'in önünde Viyana birasını yudumlayabilir, *Paradis des Dames*'da eklerlerin, milföylerin tadına bakabilir ya da Elhamra'da bir opera temsili izleyebilir...

© PIERRE DE GIGORD KOLEKSİYONU

Elhamra'nın önünde rıhtım eğlencesi.

Yüksek Sosyetenin Sosyal Yaşamı

Selânik, Beyrut ya da İskenderiye gibi Doğu Akdeniz'in diğer büyük limanları 19. yüzyıl boyunca Batılılaşmış bir çehreyle donanırken, Smyrna Batı Avrupa'yla sıkı bağlar kurmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun son saatlerini beklemedi. Batı'da meydana gelen toplumsal ve kültürel dönüşümlerin şehirde yankı bulmasının hızının en belirgin işareti, Avrupa'da burjuva sınıfların yükselişine eşlik etmiş sosyal çevrelerden¹ esinlenen Smyrna'daki ilk buluşma yerleri kapılarını 1770'li yıllarda açtılar. Tacirlerin kendileri için açtığı bu yerlerde Avrupa basını incelenebilir, iskambil ya da bilardo oynanabilir, dünya işleri ve kısaca ticaret tartışılabilir. Buralar genellikle ticari ilişkilerin sürdürüldüğü yerlerdi: Frenk mahallesinin içi ile 1875'ten sonra yenilenmiş ve büyütülmüş rıhtımlarda. 19. yüzyıl sonunda bu kulüpler, sosyete balo ve konserlerinden tenis ya da krikete dek uza-

1 Avrupa'daki devrimci hareketlere katkısı kanıtı ihtiyaç duymayan ve Smyrna'ya özellikle gayet iyi nüfuz etmiş bulunan Mason localarına paralel olarak.

nan Avrupa'dan ithal edilmiş kültürel pratikler bütününü tek başlarına özetler durumdadır.

İngiliz seyyah J. L. Stephens bu mekânların seçkinci ve kapalı karakterini hemen vurgulamıştır. 1835 yılında şehri ziyaret ettiğinde, Avrupai Casin'i şöyle tarif eder: "Smyrna'ya varan her yabancı Casino'ya gider. Ben balo salonunda verilen bir konsere katıldım. Sokaklarda gördüklerime bakılırsa olağanüstü bir güzellik defilesi bekliyordum ama tam bir hayal kırıklığı yaşadım. Seyirciler yalnızca 'aristokrasi'den, büyük tacirler sınıfından ve kulübü oluşturan centilmenlerin ailelerinden ibaretti. Yörenin güzelliklerinin önemli bir bölümünü oluşturan Yunan kadınlar ortada yoktu." 19. yüzyılın son çeyreğine dek, gerçekten de yalnızca toplumsal-mesleki ölçütler değil, etnik ölçütler de Smyrna çevrelerinin işleyişine yön vermişti: Avrupai Casin, Yunan kulübü, Ermeni Okuma Odası... "Sömürgeci" tarzda bir ayrımcılıktan öte, bu olgu daha ziyade Osmanlıların *millet* sistemine uyarlanmayı ifade ediyor gibidir.

Reformların etkisi altında bu sistem gevşedikçe kulüplere etnik katılım da çeşitlenir. Buna karşılık, bu kulüplere hâlâ büyük oranda yalnızca Smyrnalıların en zengin toplumsal tabakaları girebilmektedir. Örneğin 1900'lu yıllarda Yunanlı ya da Ermeni genç kızlar, büyük annelerinin tersine, artık Sporcular Kulübü'nün ya da Avcılar Kulübü'nün sosyetik balolarına gelen Avrupalılarla ve Levantenlerle görüşebiliyorlardı. Tıpkı Buca ya da Bornova'daki lüks villalarda düzenlenen garden-parti'lere katılanlar gibi, Smyrna "yüksek sosyete"sine katılmayı görev biliyorlardı. Çünkü "Avrupai" sosyetik ilişkiler sosyallik çevrelerinin çerçevesini aşarak, hem özel konutların alanını hem de genellikle sosyetik toplantılardan dışlanan Smyrnalıların bakışlarına da kendilerini sunma imkânı bulabildikleri sokak denen o en yetkin kamusal alanı istila edebiliyorlardı.

Ama Avrupa'nın etkisi yalnızca sosyetik eğlencelerle sınırlı kalmaz. Aynı zamanda Smyrna'nın edebi ve sanatsal yaşamına da önemli bir damga vurur.

Smyrnalılar Ne Okur?

19. yüzyıl boyunca Smyrna'da önem taşıyan eğitim alanındaki gelişmeler Avrupa'dan gelen yazılara giderek genişleyen bir okur kitlesi sağlar. Matbaa atölyeleri şehirde daha 17. yüzyıldan beri mevcuttu, ama sayılarındaki dikkate değer artış özellikle 19. yüzyılda görülür. İçlerinden bazıları Yunanca, Fransızca, İngilizce gibi özel bir dilde uzmanlaşmışlardı. Diğerleri ise, örneğin Ermeni matbaası, Smyrna'da konuşulan bütün dillerde baskı yaparlar.

Sosyal kulüplerde Avrupa basınının okunması, yerel bir basının doğuşunu teşvik etmiş benzerdir. Bu basın Batılı düşünce akımlarının Smyrnalılar arasında yayılmasına geniş ölçüde katkıda bulunur. 19. yüzyılda yine Avrupalı tacirlerin ihtiyaçlarına cevap vermek için doğmuş olan Smyrna basını, bir yüzyıldan az bir süre içinde şehirde bulunan etnik, dinsel ve dilsel bütün cemaatler yelpazesi ile şehirde dolaşan fikir ve kanaatlerin çoğulluğunu yansıtmakla övünebilir.

Buna paralel olarak Montesquieu'nün, Goethe ya da Dostoyevski'nin sayısız tercümeleri Avrupa'nın edebiyat eserlerine giderek artan sayıda Smyrnalının erişmesini sağlar. Basın için olduğu gibi, bu eserlerin dağıtımı da Avrupalı modellerden esinlenmiş yerel bir edebiyatın ortaya çıkmasına yol açar. Bu yazarlar esasen Yunanca yazmaktadır. Örneğin S. Xenos (1821-1894), G. K. Yperidis (1859-????), I. I. Skylitsis (1819-1890) ve M. Hamudopulos (1843-1908) bunlar arasındadır. Gerçekten de, 19. yüzyıl başına dek Batı edebiyatından esinlenmiş Türkçe eser üretimi neredeyse yalnızca İs-

tanbullu yazarların elindedir. Osmanlı'nın başşehirinde doğmuş olan, ancak çocukluğunu ve gençliğini İzmir'de geçiren, Mekhitaristler okuluna giden Halid Ziya (1866-1945) önemli bir istisna oluşturur. Edebiyat tarihçisi A. Bombacı'ya göre Osmanlı dilinin "ilk modern nesircisi"nin eserleri Balzac, Zola ve Stendhal'ın etkisini inkâr edilemez biçimde taşımaktadır. Smyrna'daki Yahudi cemaatinde Avrupalı edebiyatın en belirgin şahsiyeti, *La Esperanza* gazetesinin kurucusu, Yahudi-İspanyol dilinde oyun ve roman yazarı, Diderot'nun *Rahibe*'sinin bir uyarlamasını yapmış olan A. de Joseph Hazan'dır.

Alafranga Tiyatro...

18. yüzyılın ortasında Carlo Goldoni Smyrna'da tiyatro sanatının gelecekteki zaferini öngördü: "... Bu ticaret limanında kalabalık sayıda İngiliz, Fransız, İtalyan ve İspanyol vardır. Ama halk eğlencesi yoktur. Bu yenilik istisnai bir şey olur." Goldoni "halk eğlencesi" biçimlerinin Smyrna'da gerçekte var olduğunu bilmemektedir.² Ama Batı tarzı tiyatroyla ilgili olarak İtalyan oyun yazarının sözünün kâhince olduğu ortaya çıkar. Aslında Smyrna'ya 17. yüzyıl ortasında Fransız konsolosluk görevlilerince getirilen bu tür tiyatro 19. yüzyıl başında Yunan ve Levanten yüksek burjuvazisinin gözde eğlencesi olur, sonra da etnik ve dinsel bütün kimliklerin iç içe geçtiği orta sınıfları ve halkı cezbeder. Şehirde ve civarında 1840'lı yıllardan itibaren kurulan çok sayıda salon bu evrime tanıklık etmektedir: Güller Sokağı'ndaki Euterpe Tiyatrosu ya da rıhtımlarda bulunan ve Châtelet'deki Paris Tiyatrosu'nun planına göre inşa edilmiş lüks Smyrna Tiyatrosu gibi prestijli tiyatrolara, Tsai yakınlarındaki Melis Tiyatrosu gibi halk mahallelerinin daha mütevazı salonları eklenir.

2 Örneğin açık havada gösterilen "orta oyunu".

Ama bu tiyatrolarda kim neyi seyreder? Öncelikle Fransa ve İtalya'dan gelen birlikler Avrupa repertuarının çok geniş bir bölümünü oynarlar: Molière, Shakespeare, Goldini, Schiller, Victor Hugo, Alexandre Dumas, Eugène Sue, Octave Feuillet... Yerel yazarların ve profesyonel aktörlerin yokluğunda Smyrna'nın her cemaati kendi ihtiyaçlarını karşılamayı başarır. Yunanlılar 1840'lu yıllardan itibaren Atinalı aktörleri davet ederler ve 1870'li yıllarda ilk yerel amatör gruplar oluşur. 1876'dan itibaren kendi tiyatrolarına sahip olan Ermeniler İstanbul'daki G. A. Vartonyan'ın (1840-1902), A. H. Benliyan'ın (1865-1923) ve M. Minakyan'ın (1837-1920) prestijli Ermeni gruplarına çağrı yaparlar ve bu gruplar 19. yüzyılın ikinci yarısında Smyrna'da düzenli olarak temsil verirler. Yahudiler 19. yüzyıl sonuna doğru esasen hayırsever amaçlı amatör temsiller düzenlerler. Böylece, A. de Joseph Hazan'ın *Musa, Esther ve Paskalya Haftası* adlı oyunlarının, Koromilas'ın *Çoban Kızın Sevgilisi* (Yahudi-İspanyol diline tercüme edilmiş Yunanca piyes) oyunlarının sağladığı fonlardan biri bir kız okulunu finanse etmek, diğeri ise cemaatin yoksullarına yardım amacıyla kullanılır. Smyrnalı Türk oyun yazarlarının ilk eserleri Jön-Türk devrimi tarihlidir. Fuad Bey, Rıfat Bey, Reşad Bey ve Sırrı Bey'in imzaladığı bu oyunların başlıkları dönemin "vatansever" iklimi açısından son derece anlamlıdır: *Tripoli'de Osmanlı-İtalya Savaşı ya da Osmanlı Zaferi, Şükrü Paşa ya da Edirne Savunması, Osmanlı Bağımsızlığı, Türk Kanı*. Türk seyirci yine de 19. yüzyıl boyunca Smyrna salonlarından eksik olmaz, İstanbullu Ermeni ve Türk bestecilerin eseri olan Türkçe operet temsillerini severek izlerler. Ermeni D. Çuhacıyan'ın (1840-1898) *Leblebici Horhor Ağa* adlı ve Haziran 1894'te tek bir gecede bin yüz kişinin kaydetmeyi başardığı eserinin olağanüstü başarısını çok geniş bir dinleyici kitlesi açıklıyor!

Çünkü kitlenin ilgisini yüksek sesle oynanan tiyatrodan çok, özellikle “melodramlar” (şarkılı tiyatro) çeker. Lirik repertuarın önemli parçalarından başka Smyrnalılar Paris, Viyana ve Atina’da coşku uyandıran bütün operetleri de heyecanla karşıladılar. Özellikle Fransız operetleri öyle bir başarı kazandı ki, müzik kutularına kaydedilerek şehir sokaklarına yayıldılar ve böylelikle Smyrna toplumunun tüm katmanlarına ulaştılar.

Müzik Alanında...

“Batı” müziğinin Smyrna’da yerine getirdiği toplumsal işlev gösteri ve eğlence yanı sıra sınırlı değildir. Örneğin 19. yüzyılda Smyrnalılar, 18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’daki müzikal yaşamda evrim yaratan şeyi benimserler: Vaktiyle aristokratların elinde olan bilgiye dayalı müziğin burjuva sınıflardan gelme heveslilerce dinlenir olması. Bu durum yalnızca evde müzik dinleme toplantılarının düzenlenmesini teşvik etmekle kalmaz, aynı zamanda koro topluluklarının, belediye bando müzika takımlarının ortaya çıkmasına da vesile olur ve bu arada müzik aletleri satışı hızlanır ve nota basımının gelişimine katkıda bulunur. 1894 baskısında *Smyrna ve Anadolu Tacirleri Yıllığı*’ndan öğrendiğimize göre her dinsel cemaat (ya da hemen hemen hepsi) kendi müzik kurumuna sahiptir: Dame de Sion Koro Cemiyeti, Katedral Bandosu ya da Katolikler Propaganda Koleji çocuk korusu; Homereion okul korusu, Ortodok Yunanlılar için Orpheus ve Apollon Cemiyeti; İsrailoğulları Musiki Cemiyeti; Konak Bandosu ve Müslüman Türkler için Meslek Sanat Cemiyeti.

Bununla birlikte, bir tür müzikal “apartheid”in varlığı sonucuna varmamak gerekir. Genç bir yeteneği teşvik etmek gerektiğinde Smyrna’nın sanat hamileri hem toplum-

sal engelleri hem de cemaat hudutlarını aşarlar: Bornovalı bir kömür tacirinin oğlu olan Yunanlı tenor I. Kokkinis'e (1870-1925) parlak bir uluslararası kariyerin başlangıcı olarak sağlam bir müzikal formasyon edinme imkânı sunan kişi R. Whittall adlı önde gelen bir İngiliz şahsiyetidir.

Amatörlükle profesyonellik arasında zaten tek bir adım vardır ve başka Smyrnalılar da bunu aşmıştır. Çoğu Levanten olan yerel öğretmenlerden aldıkları derslerle öğrendikleri Batı müziğini, Dresde, Viyana ya da Paris'tekiler kadar ünlü Avrupa konservatuarlarının dersleriyle tamamladılar. Bu Smyrnalıların en ünlüsü besteci M. Kalomiris'ti (1883-1962). Yunanistan Ulusal Müzik Okulu ile Ulusal Konservatuarı onun sayesinde kurulmuştur. Ayrıca çok sayıda ve çeşitli eserleri de vardır. Daha az tanınan yine de bir o kadar önemli bir diğer şahsiyet ise besteci ve müzikolog A. Hemsî'dir (1897-1975). Hemsî, Milano Kraliyet Konservatuarındaki öğreniminden sonra 1920 yılında Smyrna'dan başlamak üzere tüm Doğu Akdeniz'de Yahudi-İspanyol şarkılarını büyük oranda derlemeye kalkışır.

Son olarak, Avrupalı kültürel modellerin benimsenmesinde şehrin öncü ruhunu bir kez daha belirtme konusunda önem taşıyan bir ayrıntı ise, Batılı nota sistemiyle müzikal transkripsiyon içeren Yunanca ilk eserin Atina ya da İstanbul'da değil, 1850 yılında Smyrna'da basılmış olmasıdır.

“Küçük Paris”in Doğusu

Smyrna'nın Avrupalı çehresi bazı Batılı seyyahları baştan çıkartırken, Chateaubriand gibi egzotizm peşinde koşarak hayal kırıklıklarını itiraf eden kimilerinin ise cesaretini kırar: “... Ben Doğu'ya toplum denilen şeyi aramaya gelmedim: Bir

an önce deveyi görmek ve kılavuzun sesini işitmek için sabırsızlanıyordum.”

Smyrna’da develerin varlığı kuşkusuz ki gayet elle tutulur bir gerçekliktir ve kimi zaman Avrupalıların eğlencelerini bozar. 1895 yazının rutubetli sıcaklığında Rıhtım Tiyatrosu’nda gösterilen *Kamelyalı Kadın* temsili sırasında aktris E. Paraskevopulu’nun son sahnesi bu “egzotik” hayvanlar tarafından sabote edilir. İncir yüklü geçen develer Smyrna’nın kervan yolunun ağzında bulunduğunu, pazarların uzak olmadığını, kısacası Smyrna’nın aynı zamanda Avrupalıların hayal ettikleri Doğu da olduğunu hatırlatmaktadır. Bununla birlikte, develer Doğu manzarasının parçası olsalar da, Doğu deveyle sınırlanamaz. Tek kelimeyle, Doğu Batı’nın hayalgücüyle sınırlanamaz. Dolayısıyla Smyrnalıların kendi şehirlerine bakışını ve Batı’yla bağlarını sorgulamanın vakti gelmiştir.

Kültür Çatışması mı?

İlk saptama: Smyrna nüfusunun giderek daha geniş tabakalarının Avrupalı tarzı benimsemesi diğer yandan nasıl direnişler gösterdiğini unutturmamalıdır; ki bu direnişler akla ilk gelen kişilerle de sınırlı değildir.

Buca’da, Eylül 1910’da, Pathé Sinematografi Cemiyeti’nin ilk çekim denemesi ciddi bir yenilgiyle sonuçlanır. Eski Osmanlı kostümleri giymiş aktörlere Türk köylüler taş atar, tüfekle ateş eder, mesleki malzemeleri kırılıp parçalanan aktörler kızgın bir halde Smyrna’ya varırlar. Bu düşmanca tepki Müslüman Türk nüfusun en mütevazı sınıflarının Batı’dan ithal edilmiş sanatsal ve teknolojik yeniliklere en az aşına olmasıyla kolayca açıklanır. Ama Avrupalı eğlence türlerinin yayılması Müslüman cemaatin daha varlıklı ve Batılı geleneklere daha az yabancı tabakalarında da rahatsızlıklara yol açar. 1908’de, “İttihat ve Terakki” komitesinin kadınlara tanıdığı hakka bağ-

lı olarak Türk Kadınlar Spor Kulübü'nün tiyatro gösterilerini seyretme hakkı talep ettiğinde ciddi olaylar kıl payı önlenir. Bambaşka bir görüşte olan Türk erkek seyirci, tiyatroya gelecek kadınları ölümle tehdit ederek protesto eder.

Çok şiddetli direnişler Yahudi, Ermeni ve Ortodoks Yunan cemaatlerinde de kendini gösterir. Yine de Ortodoks Yunanlar şehirde Batı'ya ilk yakınlaşanlardır. Bu direniş özellikle uzun süredir yerleşik cemaat yapılarının temsilcilerinden, en başta da dinsel makamlardan gelir. Avrupalı devrimci filozofların ruhban-karşıtlığından çekinirler ve millet'in lideri olarak ayrıcalıklarının Osmanlı'nın işlerine Batılı güçlerin müdahalesinin tehdidi altında olduğunu görürler. Toplumsal yelpazenin öteki ucunda, Avrupalı tarzların reddi genellikle mizahi bir üslupla ifade bulur. Hicivli şarkılarda "Frenkler" in giyim tarzı alaya alınarak, kıl kumaş eteklik, iskarpin, redingot ve takma yaka giyen kadın ve erkekler gülünç düşürülür.

Bu durumdan, 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başı Smyrna toplumunun iki çehresi olduğu, birincisi dışarıya açık ve ilerici bir çehreyken ikincisinin kendi içine kapanmış ve gerici bir Doğu çehresi olduğu sonucunu çıkartabilir miyiz?

Şark Usulü Hoşgörü ve Karşılıklı İlişki

Gerçeklik elbette tamamen başka bir karmaşıklıktır. Batı'yı modernlikle ve Doğu'yu gelenekle birleştiren ikici ve indirgemeci bakış açısı tartışma konusudur. Çünkü "ebedi Şark miti"nin tersine, Yakın ve Ortadoğu kültürleri "bir modernlik biçimine yol açmış olan büyük kopuşlara ve altüst oluşlara tanık olmuşlardır..."³ Dahası, Avrupa'ya "yeni"

3 Jean During, "Question de goût, l'enjeu de la modernité dans les arts et les musiques de l'islam", *Cahiers de musiques traditionnelles*, Cenevre, no. 7, 1994, s. 27-49.

kurum modelleri sağlamışlardır. Genellikle Aydınlanma Çağının çocuğu olarak görülen ünlü sosyallik çevrelerine benzer edebi ve sanatsal çevrelere Şark'ta 18. yüzyıldan çok önce rastlanır. Şam'dan Kahire'ye ve Mekke'den İsfahan'a dek ortaya çıkan kahvehanelerin "modern" karakterini D. Desmet-Grégoire ile F. Georgeon vurgulamaktadır.⁴

Ama toplumsal sınıfların bütünleşmesini ve bağlantı kurmasını sağlamaya yönelik olan Avrupai toplantı yerlerinden farklı olarak Şark'ın buluşma mekânları çok daha fazla bir yakınlık, toplumsal ilişkilerde daha fazla esneklik sağlar. Smyrna'yı özellikle verimli bir alışveriş yeri haline getiren şey, daha önce sözünü ettiğimiz coğrafi özelliklerle birlikte, esasen bu akışkanlıktır.

Kervan Köprüsü'nün yakınlarında, bütün sınıf ve milletlerden Smyrnalılar Meles sahillerindeki kahvehanelere şerbet, kavun suyu ve lokum yiyip içmek, nargile tütürmek, meddahları dinlemek ya da karagöz temsillerini seyretmek için doluşurlar. 1845 yılında Yunan yazar Paul Calligas şunu gözlemler: "Buca'da sadeliğe, iyi huyluluğa ve son derece yakın bir sosyal ilişkiye bütün sınıflarda rastlanır [...]. Pazarları orada köylüler ve şehirliler *sirto* [geleneksel Yunan dansı] yaparlar; müzik çeşitlendiğinde şehirliler araya Avrupai danslar da sokar."⁵ Paul Calligas'ın tanımladığı şey, ünlü *ballakia* ya da Smyrna hoşgörüsünün ve yakınlığının kuşkusuz en güzel örneği olan şehrin yakınlarında düzenlenen halk balolarıdır. Bu balolar salonlarda ve kamusal alana dönüştürülerek bu vesileyle bayraklarla, renkli fenerlerle ve mersinlerle dekore edilmiş ev avlularında düzenlenir. Sosyete balolarında olduğu gibi, *ballakia*'ların te-

4 *Cafés d'Orient revisités*, Paris, 1997.

5 Paul Calligas, *Voyage à Syros, Smyrne et Constantinople* (metni tercüme eden, sunan ve notlandıran Marie-Paule Mason-Vincourt), Paris, L'Harmattan, 1997, s. 73.

mel toplumsal işlevi, dans aracılığıyla gençlerin buluşmalarıdır. Ama kapalı sosyal çevrelerdeki baloların tersine, yüksek burjuvazinin üyeleri tarım işçilerinin arasına karışırken, seyyar satıcıların çığıllıkları, havai fişeklerin ve çatapatların gürültüsü cınlar.

Smyrna'nın kozmopolitizminin anahtarı bu açıklık ve bu karma yapıda yatmaktadır.

Kozmopolitlikler

Modernite gibi kozmopolitlik de bir Batı icadı değildir. J. During, Yakın ve Ortadoğu kültürünün yükselişini 15. yüzyıla, “en çeşitli akımları sentezlemesine” borçlu olduğunu haklı olarak hatırlatır.⁶ Yüzyıllar boyunca herhangi bir filozofun Arap, Fars, Kürt ya da Türk olarak nitelenip nitelenmeyeceğini bilmek kimseyi gerçekten ilgilendirmedir. 19. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılı yolcular imparatorluğun “Babil kulesi” niteliğine sürekli şaşıp büyülendiler. Milliyetçilikler ortaya çıkana dek dünyanın bu bölgesindeki kozmopolitlik istisna değil kural oldu. Kozmopolitlik üzerine özel söylem yokluğu kuşkusuz ki buradan kaynaklanır.

Ama “kozmpolit” teriminden tam olarak anladığımız nedir? Etimolojik olarak “dünya yurttaşı” anlamına gelmektedir ve Yunanca *kosmos* –“dünya”– ile *polis*'ten –“yurttaş”– türetilmiştir. “Kozmopolitizm” sözcüğüne atfedilebilecek anlam konusundaki birçok yanlış anlamının kökeninde bu ikinci terim bulunmaktadır. Gerçekten de “site” başlangıçta toprakla ilgili bir kavram olsa da,⁷ hiçbir yönetim tarzı içer-

6 J.s During, *Quelque chose se passe. Le sens de ta tradition dans l'Orient musical*, Paris, 1994, s. 108.

7 *Polis* sözcüğünün tarih-öncesi anlamı “kale, sur” olabilir. Terim “şehir, site” anlamını sonradan almıştır. Krş. Émile Benveniste, *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, c. 1, Paris, Minuit, 1969, s. 367.

mediğinden, “yurttaş”, söz konusu sitenin işleyiş yapısından bağımsız “şehirli” anlamında “site sakini”nden başkası değildir. Ama daha sonra Aristoteles’in savunduğu “site” modeli, yani “özgür ve eşit cemaat”i oluşturan “politik haklara sahip yurttaşlar kümesi” şeklindeki ilk anlamıyla düşünülen “site” ile bugün anlaşıldığı anlamıyla söz konusu durumda “eşitlik” ya da “demokrasi” olarak nitelenebilecek olan site idaresinin belli bir biçimi arasında karışıklığa yol açar. Bu model, yalnızca Aristoteles’in tanımladığı ölçütlere denk düşen siteleri “kozmpolit” olarak kabul eden çok sayıda tarihçi ile sosyoloğun uslamalarının temelinde yer alır, ama etimolojik açıdan doğrulanmaz. Aslında, “insanlar arasında eşitlik” “kozmpolit düşünce ve davranışın koşullarından biri”⁸ olsaydı, kozmpolitizm geçersiz kalırdı.

“Site”nin yaratılması “klan”dan çıkış anlamına geldiğinden, her şehir özünde “kozmpolit”tir; çünkü dışarıya, farklılığa, ötekine bir açılım içerir. Bu bakış açısından, her site sakini dünya “sakini” olmaya yazgılı gözüktür. Ama kozmpolitlik çok yönlüdür. Bu öncelikle bir dünya bilinci olabilir: Kozmpolit insan belirli bir şehirde yaşar, ama asla yolculuk etmemiş olsa bile dünyanın bu sitenin kapılarında sona ermediğini bilir. Kozmpolitizm aynı zamanda hareketlilikle de tanımlanabilir: Dünyayı dolaşan kişi olarak kozmpolit. Sonuçta site, çeşitli nüfusları bir araya getirdiğinden, ister faaliyet düzeyinde olsun, ister etnik, dilbilimsel ya da dinsel aidiyetler düzeyinde olsun, kendi içinde bir dünya oluşturabilir: Bu durumda *kozmpolis* –şehir-dünya– olur.

Smyrna bunun tartışmasız mükemmel bir örneğini oluşturur, ama bu konuda Doğu Akdeniz’in diğer büyük liman şehirlerinden gerçekten ayrılmaz. Osmanlı döneminin so-

8 Peter Coulmans, *Les Citoyens du monde. Histoire du cosmopolitisme*, Paris, Albin Michel, 1995, s. 34.

nunda Smyrna'nın gerçek özgülüğü nüfusunun farklı bileşenleri arasındaki alışverişin kapsam ve yaratıcılığında yatmaktadır. Kozmopolit olmanın da ötesinde Smyrna sonuç itibarıyla “melez” olamaz mı?

Smyrna, Melez Şehir

Kozmopolitizmin tersine melezlik birkaç yıldan beri gerçek bir teorik düşünmenin konusudur. “Kesişme ve mübadelelerden yola çıkarak aracılıklarda, aralıklarda ve fasılalarda etkili olan dolayım düşüncesi [...] diller, türler, kültürler, kıtalar, dönemler, tarihler ve yaşam tarihleri dolayısıyla evrim geçiren, kesinlikle zamansal düşünce...”⁹ olan melezlik, kendisini yaratan tarihsel koşullardan elbette kopartılamaz. Kökeniyle ilgili olarak büyük ölçüde yaygın bir inancın tersine, “melez kavramı biyolojik karışıma değil, politik bir tercihe dayanır: Ortaçağ Avrupası'nda *mistos*'lar ya da “metis” [melez] Kral Rodrigo'ya karşı Müslümanlarla işbirliğini tercih etmiş olan Hristiyanlardır...”¹⁰

Maddiyattan uzak doğasıyla müzik, melezliğe tüm diğer sanatlardan daha fazla uygundur. Zaten Smyrnalıların da tercih ettiği tür budur. Şehirden bize ulaşan ses yankılarına kulak vermek, bir 1922 Eylül ayının külleri altında gizli kalmış sırları bize gösterebilir.

Sesli Bir Balmumu Müzesi

Mayıs 1896'da M. Araştıdis adlı biri New York'ta Berliner plak firması için sekiz şarkı kaydetti. Günümüzde hem Yu-

9 François Laplantine, Alexis Nouss, *Le Métissage*, Paris, Flammarion, 1997, s. 83.

10 Krş. Carmen Bernand'ın çalışmaları, Louise Bénat-Tachot ve Serge Gruzinsky (Der.), *Passeurs culturels, mécanismes de métissage*, Paris, Presses universitaires de Marne-la-Vallée, 2001.

nan müziğinin hem de Smyrna müziğinin en eski belgelerini oluşturan bu şarkılar, 1904-1906 arasında ve 1920’de Smyrna ve İstanbul’da Odeon, Gramofon, Orfeon ve Favorite firmaları tarafından gerçekleştirilen bir dizi kaydın başlangıcıdır. Bu kayıtların korunan örnekleri 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında Smyrna’da uygulanan müzikal üslupların ve repertuarın değerli tanıklıklarıdır.

Kayıt yapılmış bu balmumları ve bunlara eşlik eden kataloglara ilgi gösteren kişi, burada, o dönemde Osmanlı şehir müziğinin belli başlı biçimlerini yorumlayabilen çok sayıda etnik-dinsel kimlikte müzisyenler görünce şaşırılmaz: şarkı ve kanto (ölçülü vokal biçim), gazel ve taksim (vokal ve enstrümantal doğaçlama). Çünkü, Smyrna bu konuda İstanbul’la kıyaslanamasa da, Osmanlı yüksek müzik geleneğine mensup önemli miktarda müzisyeni barındırır. Bunların en ünlüleri, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında Tanburi Ali Efendi (1836-1902), Rakım Erkutlu (1872-1948), Cemal Efendi (1873-1945), İshak Barki, Şemtov Şikar (???-1920) ve İsak Algazi’dir (1882-1964). Bazı cemaatlara özgü geleneksel türlerin varlığı (Ortodoks litürji ilahileri, Sefarad *copla* ve *romance*’leri) da şaşırtıcı değildir; keza lirik Avrupa repertuarından alınma önemli havaların ve anayasa kahramanlarına adanmış askeri marşların varlığı da şaşırtmaz.

Buna karşılık, Yunanlı sanatçıların icra ettiği kimi piyesler her türlü önsel kategorinin dışındadır. Bu piyeslerin başvurduğu ritim çeşitliliği zaten olağanüstüdür. Kıta ve ada Yunanistan’ında kullanılan ezgi türleri –*sirto*, *sirto kalamatianos*, *ballos*– Mikrasiate –*karşılama*, *zeybek*–, Balkan –*hora*, *hassaposervikos*–, “Panoryantal” –*çiftetelli*– ezgileriyle ve Orta ve Doğu Avrupa ritimleriyle –*mazurka*, *polka*, *vals*, *marş*– birlikte görülür. *Habanera* bile eksik değildir.

Daha da şaşırtıcısı teorik olarak uyuşmayan iki melodik sistemin bileşimidir: modal sistem ile tonal sistem.¹¹

Smyrnalı müzisyenler genellikle bütün Ortadoğu'nun yüksek müzik geleneklerinde mevcut makamları –birkaç değişiklikle– kullandıklarından, modal sistem egemen olsa da,¹² vokal kısmın modal tarzda kaldığı ama enstrümantal bölümlerin her iki sistemi de sırayla kullandığı parçalara Batılı tonal gamlar sızmayı başarıyordu. Özellikle Smyrna'ya özgü bir müzikal yaratıya yol açan şey, heterojen görünümü bu öğeler arasındaki bu bileşim tarzıdır.

Minör Makamlı Şafaklar

Çeşitli dans ritimlerini ölçüsüz bir vokal biçime katan ve ünü şehrin çok ötesine uzanan Smyrna *amanés*'i [Yunan Gazeli] bu müzikal melezliğin en iyi örneğini oluşturur. Örneğin –vokal üslubu ünlü *rebetiko* şarkıcısı R. Eskenazi'nin (1883-1980) öncüsü– Bayan Pipina'nın yorumladığı *Tabahaniotikos*, standart Yunanca geleneğine yakışır ikili dizelerden oluşan *habanera* ile *hassaposservikos*'u bir araya getirir ve bütün bunlara da gitar ve mandolin eşlik eder. I. Tsanakas'ın okuduğu *Madzore* majör gamlı enstrümantal bir valsle başlar. Bu, 1900'lü yıllarda *Maxim's*'de dinlenebilen valsler her açıdan benzemektedir ve modal nitelikte bir doğaçlamayla devam edip bir *ballos*'la tamamlanır. Vokal doğaçlama, tıpkı bir dantel gibi, süregelen bir *bal-*

11 (Doğu'da günümüze dek ve Batı'da Ortaçağın sonuna dek kullanılan) modal sistemi niteleyen müzikal bir skala içindeki aralıkları düzenlemenin çok sayıda biçiminden (makamlar) tonal sistem (günümüzde Batı'da egemendir) yalnızca iki makamı korumuştur: majör ve minör. Ayrıca birinci sistem değişik aralıklar kullanır ve bunlara da, tonal sistemin sabit ya da “tempere” aralıklarına karşıt olarak, “tempere-olmayan” denir.

12 1922'den sonra Yunanistan'a göç etmiş kişilerden derlenen şarkılar, Arap-Endülüs müziğinkine benzer melodik yapıların ve diyatonik skalaların kullanıldığını gösterir.

los ritminin üzerine yerleştirilebilir. Papaguika'nın (1885-1941) ve trio'sunun yorumladığı şu mükemmel *Smyrneikos ballos*'ta da bu görülür. *Zeybek* bile bu karışımdan kaçamaz, çünkü Panhellinion firmasının bir kataloğunda 1919 yılında Kula'nın (1880-1954) kaydettiği bir *Zeybeki-ko amanés*'ten söz edilmektedir.

Smyrna'nın en popüler *amanede*'leri [Uzun havalar] olan ve daha adı bile hem Doğu'ya hem Batı'ya aidiyete işaret eden *minore manes* için ne denebilir? Genellikle *habanera* ritminde enstrümantal bir girişle başlar. Sonra, şarkıcının adı V. Sofroniyu ya da K. Nuros ise, ses, Bizans litürjisinin ilahileri tarzında kesik kesik çıkar. Nihayet, keman, *sanduri*'nin (bagetler yardımıyla vurulan masa üstü kitarası) desteğiyle, Orta ve Doğu Avrupa Çingenelerinin ve *klezmorim*'lerinin (Yahudi çalgıcılar) icra ettiklerine yakın melodik-ritmik motifler çıkartır.

Ama melezlik olgusuna müziğin getirdiği açıklama sesle sınırlı değildir. Müziği icra edenlerin ve dinleyenlerin müziğe atfettiği anlama ve kavramlara kadar uzanır. "Ortadoğu'da müziğin mistik gücü"nden söz eden J. During şunu belirtir: "Sufiler her saatin kendi 'ân'ı (vakit), yani kendine özgü kalitesi ve etkisi olduğunu kabul ederler. Bu kerâhat vakitleri gün doğumu (daha ziyade, şafağın sökmeye başladığı an, yani bir saat önce), gün batımı ve gece, özellikle de gece yarısından şafağa kadar olan zamandır. Bu anlar müzik çalmaya en uygun olanlardır."¹³ Ancak bu aynı kerâhat ânlarının *minore*'nin özel bir kategorisini belirtmekte kullanıldıkları da doğrudur. Bu *minore*, *minore/amanes tis kalynihtias/tis avyis* (geceden / şafaktan) adı altında da bilinir ve sufilerinkine neredeyse tıpatıp benzer müzikal (ve şiirsel) bir yaklaşımı ifade eder:

13 J. During, a.g.e.

*Tek bir an sevinirim, şafak sökerken,
Kalbim yatışıp da iç çekmeye son verdiğinde.*

Şafak vaktinin bu *amanedes*'lerinin üstünlüğü, Smyrna ile Mağrip denen bu Doğu'nun Batı'sı arasındaki görünmez bağları ortaya koymasındır. Gerçekten de, gece yarısının *amanes*'ini beklerken yola çıkmak üzere olan Smyrnalı müzisyenler dinleyicilerine seslenirler:

*Yıldızlar son bir defa göz kırparak sönüyorlar ve bizler,
veda ediyoruz,
Size iyi geceler dileyerek ve teşekkür ederek,*

Akdeniz'in doğu ve batı sahillerini birleştirmek için Avrupa'nın –ne kadar parlak olsa da– “aydınlıkları”nı beklememiş bir yaşama sanatına tanıklık eden Konstantinopolis'teki musiki gecelerinin kapanışındaki veda *kadriyat*'larını (dört-lük) nasıl hatırlamayız?

*Hoşçakalın sevgili dostlarım biz gidiyoruz
Bizi gerçekten seven
Yalvarsın bize kalmamız için,
Hoşçakalın sevgili dostlarım.*

Dünya Müzisyenleri

Smyrna *amanés*'i demek ki bölgeler, dönemler ve şaşırtıcı çeşitlilikteki müzikal estetikler arasında bağ oluşturur. Bununla birlikte, bunların her biriyle belli bir miktar ögeyi paylaşıp da hiçbirisiyle özdeşleşemez, çünkü her seferinde “bu” ve başka şeydir. Melezliğin farklılaşma, sıraya dizilme ve sürekli yeniden düzenlenmeler aracılığıyla tamamlanan karmaşık bir süreç olduğu çok doğrudur. Soru varlığını sürdürür: 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başı Doğu Akdeniz'in-

de eşi benzeri olmayan Smyrna müzikal melezliğinin kapsamı nasıl açıklanabilir? Ve niçin bu durumun öncüleri Yunan müzisyenlerdi?

Smyrna'nın ekonomik yaşamında Yunanların oynadığı önemli aracılık rolünü kabul etmekte tarihçiler hemfikir olsa da, bu Yunanlıların oluşturduğu kültürel aracılardan aynı ölçüde belirleyici rolünü inceleyen pek az çalışma olmuştur. Tek icracı elbette ki Yunanlı müzisyenler değildi, ama onlar şehrin profesyonel müzisyenlerinin temelini teşkil ederek, etnik ve toplumsal bakımdan çeşitli bir nüfusun beklentilerini karşılıyorlardı. Bu müzisyenlerin çoğunluğu, yeterli gelir elde edebilmek için, rıhtım kafelerinin “aristokratik” müdavimlerinin karşısına, keza civardaki halk balolarına, Yunan olduğu kadar Levanten, Türk, Ermeni ve Yahudi de olan bir kitlenin önüne de çıkıyorlardı. Böyle bir izleyici kitlesini memnun etme zorunluluğu kuşkusuz ki bu müzisyenlerin repertuarını zenginleştirmeye ve çeşitlendirmeye katkıda bulundu, ama ne onların son derece hareketli yaşamı¹⁴ ne de bu durum, Smyrna *amanés*'i kadar melez bir müzikal türün oluşumunu tek başına açıklayabilir. “Kendi için” çalmak söz konusu olduğunda, “yabancı” olarak kabul edilen “ötekiler”in müzikal özelliklerini dışlayan çok sayıda etnik grup vardır ki bunlar da kozmopolit bir kitle karşısında profesyonel müzisyenlere benzer bir işlev yerine getirirler. Smyrnalı Yunanlar ise her müzikal ufka açılmayı benimsemişlerdi.

Milliyetçi söylemlerin giderek sertleştiği bir bölge ve dönemde bu kasıtlı tercih, günümüze kadar makul kalan son derece politik bir anlam edinir. Gerçekten de, kimilerinin bizi Doğu ile Batı'nın birbirinden tamamen farklı ve içkin olarak antagonist varlıklar olduğuna inandırmak istedikleri yerde

14 Gerçekten de bu gruptakiler Galatsi'den (Valak) Kahire'ye ve Beyrut'tan Ceza-yir'e dek yolları arşınlamaya devam ettiler.

Rıhtımlar ve Pathé Sineması.

bu iki kavramın sonuç itibarıyla gayet somut bir gerçekliğin, dünyanın sürekliliği ve daimi temas gerçekliğinin tersi yönde giden zihinsel yapımlardan başka bir şey olmadığını kanıtlar, ama bu yine de tekbiçimlilik anlamına gelmez.

Smyrna örneği Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli etnik-dinsel, kültürel ve toplumsal bileşenlerinin "aşırı-döllenme"sinin mümkün olduğunu kanıtlar. Smyrna bir "küçük Paris" olmanın ötesinde, yalnızca bazı Batılı kültürel modelleri benimsemekle kalmamış, ama gerçekten sürekli yeniden şekillenen coğrafi ve tarihsel bir uzamın sanat ve zevklerinin iç içe geçtiği bir pota olarak işlev görmüştür.

BAYRAMLAR VE TÖREN ALAYLARI:
19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA
RİTÜEL VE POLİTİKA
SİBEL ZANDI-SAYEK

27 Mayıs 1842'de Smyrna'daki Fransız gazetesi *L'Écho de l'Orient* Yortu alayının istisnai muhteşemliğini anlatan uzun bir makale yayımlar. Genellikle en önemli Katolik kilise olan Saint-Polycarpe'ın içinde düzenlenen kutlama ilk kez Smyrna sokaklarında cereyan etmektedir. Birazdan kortejin geçeceği mahalleler önceki günden itibaren bir bayram havasına bürünmüştür. Evlerin sokağa bakan yüzleri mersinlerle ve çiçeklerle süslenmiştir. Kalabalık da bu muhteşem törene bir an önce tanık olma sabırsızlığıyla hareketlenmeye başlamıştır. Tören sırasında –diye aktarır *L'écho de l'Orient*– Müslüman bir muhafız birliği sokaklarda kutsal alaya eşlik ederek yoldan geçenleri saygı göstermeye davet eder. Tören alayının ortasındaki başpiskoposu herkes tanıyabilir; muhteşem bir gölgeliğin altında, elinde kutsal kabı tutmaktadır. Ardından ruhbanlar ve Katolik okul öğrencileri gelmektedir. Onların da ardında Fransa Başkonsolosu –“Doğu Katoliklerinin koruyucu gücü”– ile Avrupa'nın diğer Katolik devletlerinin konsolosları bulunmaktadır.¹

1 *L'Écho de l'Orient*, 27 Mayıs 1842.183

Yortu, kökeni 13. yüzyıl ortasına uzanan Katolik bir seremonidir. Gelenek Katolik dünyanın her yanında 19. yüzyıla dek korunmuş olsa da, Avrupa'nın seküler çevrelerinde ilerlemenin engeli olarak da görülmüştür. 1842 yılında *L'Écho de l'Orient* yine de olayı, belli bir gururla –hatta bir tür kurumla– Avrupa'da olmayan ilerlemenin ve karşılıklı saygının işareti olarak duyurur. Gerçekten de, muhabirin belirttiği gibi, kortej Frank (ya da Frenk) caddesi boyunca, yalnızca Katoliklerden değil, “görmekli ayini sessizce ve saygıyla izleyen Yunanlılar, Müslümanlar, Ermenilerden”² de oluşan bir seyirci kitlesi arasında ilerlemektedir.

Bugün aramızdaki her türden dinsel öfke yok oldu ve Yunan tüccarların çoğunun, Hristiyanların Tanrı'sını kutlayan kortejin geçeceği sokaklarda bulunan dükkânların cephesini örtülerle ve çiçeklerle daha dünden süslemiş olduklarını Smyrna'nın Katolik nüfusu memnuniyetle gördü. Her şey en kusursuz düzen içinde cereyan etti ve bu görmekli vesile dolayısıyla Ekselansları Salih Paşa'ya şükran borçluyuz.³

Yortunun kitlesel olarak kutlanması, dinsel hoşgörünün basit bir tezahürü olmanın ötesindedir. Güzergâhın seçimi, seyircilerin dinsel çeşitliliğine atfedilen önem, başpiskoposun emrine verilmiş olan bir Müslüman muhafız alayının varlığı ile konsolosluk görevlilerinin katılımı, hem bir Katolik dayanışma sergilemeye hem de Smyrna ile imparatorluğun çoğul toplumu çerçevesinde cemaate değer vermeye yönelik kasıtlı çabalara işaret eder.

Bu olayın gerçek anlamı, Tanzimat adı altında bilinen ve yeni bir Osmanlı politik cemaatini teşvik etmeyi ve imparatorluğu Batılı ulus-devlet modeline dahil etmeyi arzulayan

2 A.g.e.

3 A.g.e.

reform hareketiyle birlikte 19. yüzyıl boyunca imparatorlukta başlayan değişimler dikkate alınmadan kavranamaz. Bireylerin kimlikleri ve aidiyetleri, bu durumda, eşitlikçi bir yurttaşlık yaratmak ve çok sayıda etnik-inanç bağını aşmaya muktedir bir ulusal kimlik oluşturmak amacıyla yeniden tanımlanmalıdır. Tam tersine, Tanzimat ruhu bu farklılıkları daha özgürce ifade etmeyi sağlar ve dinsel bayramlara yeni bir atılım kazandırır.

Ortodoks Yunan, apostolik Ermeni ve Yahudi cemaatlerden farklı olarak Katolik cemaat resmen ancak 1831’de, kısmen de Avrupa’daki Katolik devletlerin ve özellikle de bütün Doğu Akdeniz’de yerleşmiş Lazarist biraderlerin kurumlarını destekleyen Fransa’nın yardımıyla kurulmuştur. Fransız hükümetinin desteği ile Tanzimat’ın uygun ortamı başpiskopos Antonio Moussabini’yi Katoliklerin imparatorluk içinde yararlanmaya başladıkları resmi konumu öne sürüp güçlendirmeye teşvik eder. Yortu gerçekten de tüm anlamını 19. yüzyıl boyunca Smyrna’da cereyan eden cemaatçi ya da milli diğer kutlamalara kıyasla bulur. Çünkü “alışılmamış görkem”ine rağmen, tören yorumcunun bizi inandırmak istediği kadar istisnai değildir. Smyrna’da çok fazla tatil günü ve geniş bir bayram yelpazesi mevcuttur. Bunların her biri her yıl görkemli törenlerle kutlanır: Paskalya haftası, çok sayıda Hristiyan azizin kutlamaları, Müslüman bayramlar, hatta sultanların ve yabancı imparatorların tahta çıkışı. Kuşkusuz ki, bu bayramların her birinin özgül bir anlamı vardır. Ama zaman içinde birbirlerini izleselerde, şehrin farklı mekânlarında çakıştıkları olur. Çoğu aşağı şehirde, Frenk sokağı civarında olur. Dolayısıyla Yortu da, bir yandan cemaatler arası dinamikleri ve diğer yandan şehir örgüsü içinde çeşitli bayramların bu kaçınılmaz iç içe geçmesini dikkate alarak Smyrna’nın şehir çerçevesi içinde analiz edilmeyi hak eder.

17. yüzyıl ortasından itibaren Müslüman, Ortodoks Yunan, Katolik ve Yahudi dinî kural ve törenlerine karşılıklı olarak uyulur. Elbette ki her cemaat kendi bayramlarını ayrı kutlar, ama dinî törenlerin takvimi nüfusun bütünü, en azından çoğunluğu tarafından bilinmektedir. Müslüman, Yahudi ve Hristiyan küçük tüccar sırasıyla cuma, cumartesi ve pazar günü dükkânlarını kaparlar ve bütün şehre yalnızca dört gün çalışırlar. Ayrıca Ramazan ayı kimi zaman olduğu gibi paskalyayla çakıştığında tam bir ay boyunca resmî ve ticari ilişkiler ertelenir.⁴ Ticari ve idari yaşamın örgütlenmesinden başka, ritüel takvim cemaatler arası ilişkileri de etkiler. Hristiyanlar ile Yahudiler arasındaki güçlü önyargılar, uzun bir geleneğin parçası olarak, Paskalya sezonu boyunca özellikle Yunanlılar ile Yahudiler arasındaki bir kaygı, hatta gerilim duygusunu düzenli olarak beslerler; bir çocuk kaybolduğunda Yunanlılar Yahudileri çocuğun kanından mayasız ekmek yapmak için onu öldürmekle suçlarlar.⁵ O dönemde Yunan ve Yahudi mahallelerinde şiddetli ayaklanmalar görülür ve cemaat üyelerinin bile gözünde buralar tehlikeli yerler olarak damgalanır ve sonunda herkes kendi bölgesinin sınırlarını çizer.

Bu gerilimlere rağmen, Paskalya haftası, Ortodoks takvimle Katolik takvim çakıştığında yılın en hareketli dönemi olur. Eğer hava elverişliyse hafta boyunca kırdaki gezintiler yapılır, cemaat hastanelerini ve okulları finanse etmek amacıyla yardım baloları düzenlenir. Her paskalya haftasında sultanın şerefine Buca köyü yakınlarındaki büyük bir arazide düzenlenen yıllık at yarışlarına aynı çeşitlilikte-

4 *Journal de Constantinople*, 14 Mart 1860.

5 Bu ritüel cinayet üzerine daha fazla şey öğrenmek için bu kitaptaki Henri Nahum'un "Bir fotoğrafa bakarken: 1900'lerde Smyrna'da bir Yahudi ailesi" yazısına bakınız.

ki kalabalık izleyici olarak katılır. Paskalya arifesinde bayram geleneksel olarak gün batımında başlayarak şafağa kadar sürer, kimi zaman çıkan kavgalarda atılan silahların sesi seçkinleri kaygılandırır. Genellikle Fransızca ya da İngilizce gazeteler “kulakları sağır eden” bu sesleri Bayram törenlerinin sükûnetiyle karşılaştırırlar. “Müslümanlar [...] kendi bayramlarını huzurlu bir şekilde kutluyorlar, Hristiyanların da özellikle Paskalya sırasında onları taklit etmesi gerekir,” diye belirtiyor –başka şeylerin yanında– *Journal de Constantinople* muhabiri.⁶ Osmanlı polisinin kamu düzenini korumak amacıyla uyanık durduğu bu dönem boyunca yetkililer, mensuplarının bu türden gösterilere girişmesini önlemelerini Ortodoks Yunan cemaati liderlerine hatırlatmak zorunda kalırlar.

Dinsel önyargılar Hristiyanları ve Müslümanları olduğu kadar Yahudileri de etkiler; ancak Hristiyan nüfus bölünür. 1869 yılında Smyrna’daki Katolik din kurulu, uzun süredir gelenekleşmiş olan Katoliklerle Ortodokslar arasındaki evliliklerin yasaklanmasını onaylar ve bu yasağın kapsamını Ortodoks Yunan ailelerinde Katoliklerin kullanımına ve Roma inancından başka okullarda eğitim görmelerine kadar genişletir. İki inancın üyeleri arasındaki güvensiz duygu sürer ancak Katolik ailelerle Ortodoks aileler arasındaki evlilikleri engellemeye yetmez. Bu evlilikler 18. yüzyıl sonundan beri mütevazı çevrelerde olduğu kadar varlıklı sınıflar arasında da son derece gelişmiş ve genelleşmişti. Bununla birlikte, inançlar arasındaki bu gerilim kimi zaman Smyrna’daki ruhban üyeleri arasında güçlü tepkilere yol açar. Din kurulunun toplantısından iki hafta sonra Katolik pederler –örneğin– Smyrna’daki Yunan Başpiskoposu’nun cenaze törenine katılmaktan kaçınırlar. Dinsel cemaat liderlerinin cenaze töreni genellikle çok şatafatlı düzenlenir, ünifor-

6 *Journal de Constantinople*, 23 Mart 1864.

malarını giymiş Osmanlı ve yabancı subaylar hazır bulunur. Ermeni ruhban, Protestan papazlar ve Yahudi delegeler cenaze alayının peşinden giderken, Katolik rahipler “başlarındaki takkelerini bile çıkarmadan” bakmakla yetindiler, diye belirtir *Levant Herald* adlı Fransızca-İngilizce gazetesinin muhabiri ve dinsel dogmatizmin bu belirgin işaretini onaylamadığını ifade eder.⁷

Yortu: Dayanışma Gösterisi ve Toplumsal Ayrım

Bu dinsel rekabet ortamında Yortu temel önemde olduğu kadar eleştirel bir olay olarak da kendini gösterir. Tören alayı 1802 yılında Lazarist Kardeşlerin yaptırdığı ve 1839 yılında büyütülmüş olan Propaganda Koleji'nde başlar. Sabahın erken saatinde, Osmanlı askerlerinden oluşan birçok birlik Frenk sokağı ile Güller sokağı boyunca dizilirler ve vali Salih Paşa bizzat Frenk mahallesini dolaşarak huzuru ve güvenliği sağlar. *L'Écho de l'Orient*'a göre büyük kortej şöyledir: Valinin muhafızları ve konsolosluklar yürüyüşü başlatır, ardından, her biri meşale ve flamalar taşıyan on iki üye tarafından temsil edilen çeşitli hayır cemiyetleri gelir. Propaganda koleji öğrencileri arkadan gelir, yanlarında Hristiyan okulundan rahipler ve hayır cemiyeti rahibeelerinden iki yüzden fazlası bulunur. Hepsi beyazlar giymiştir ve Bakire Meryem'i temsil eden flamalar taşırlar. Bunlar arasında Saint-Vincent-de-Paul'ün kızları da bulunur. Hemen ardında, bir sanatçı korusu çok sayıda enstrümanın sesiyle duruma uygun dinsel ezgiler söylerler. Sonra Katolik ülke konsoloslarının tercümanları ruhbanların ve yirmi koro çocuğunun önünden geçer. Koro çocukları da sırayla çiçek ve buhur saçarlar. Büyük bir gölgeğin altında ayin malzemelerini taşıyan başpiskoposun ardında nihayet Fransız Kon-

7 *Levant Herald*, 27 Eylül 1869.

solosu ve diğer Katolik ülke konsolosları gelir. Salih Paşa'nın başpiskoposun emrine verdiği bir Osmanlı şeref kıtası da arkadaki kitlenin hareketlerini yatıştırmak için en arkada yürür.

Kolejden yola çıkan kortej önce bu vesileyle süslenmiş Güller sokağından geçer. Frenk sokağına vardığında, başpiskopos bir sahinin önünde durur. Bu sahin, onun onayıyla, Levanten Kulübü'nün bulunduğu lokalin girişine, hayırsever rahibelerin ve kulüp üyelerinin yardımlarıyla yerleştirilmiştir. Başpiskopos orada kalabalığı kutsar ve tören alayı Frenk sokağındaki mağazaların süslü cepheleri arasından ilerler. Kortej daha sonra parkurun sağ tarafında bulunan Lazaristler Kilisesi'ne gider, sonra birkaç adım ötede, solda, Hayırsever Rahibeler'in binasına varır, ardından Avusturya Saint-Marie Kilisesi'ne, sonunda da Saint-Polycarpe Kilisesi'nin önünde durur. Bu durakların her birinde, bir kez kutsama yapıldıktan sonra, Fransız korveti *Cornaline*, Avusturya gemisi *Aurora* ve üç yelkenli Toskana ticaret gemisi tarafından körfezden sırayla yirmi bir pare top atılır.⁸

Tören alayının güzergâhı titizlikle saptanmıştır. Tamamen Katolik bir uzam yaratabilmek için yol anlamlı işaretlerle donatılmıştır ve geçici süslemeler yapılmıştır. İşlerine gitmek için bu mahalleden her gün her çeşit insan geçer. 1875 yılında rıhtımların inşaatına kadar, Fassula Meydanı'ndan pazara dek uzanan Smyrna'nın en merkezî ve canlı yolu olan Frenk sokağında şehrin perakende mağazalarının üçte ikisi, Avrupa konsoloslarının çoğunluğu, üç Katolik kilisesi, bir Protestan şapeli ve Ortodoks Yunan katedrali bir aradadır. Bu sokak seyyahların anlatılarında da merkezî bir yer işgal etmektedir. Kimilerine göre Smyrna'da mevcut inanç, dil ve milliyet çokluğunun sembolüdür; Yunanca'nın, Fransızca ve İtal-

yanca'nın günün her saatinde işitildiği ırk ve dillerin bir tür buluşma yeridir. Kimileri ise bu sokağın ticari niteliğini vurgular, orada bulunan ürünlerin çeşitliliğinden dem vururlar. Bunlar yalnızca art-bölgeden değil tüm dünyadan gelen ürünlerdir. Bakkalların, kasapların ve balıkçıların tezgâhları gün boyunca genellikle sokağa taşar. Bu nedenle, belediye meclisi Lazaristler Kilisesi'nin kapısı önündeki tezgâhları oradan uzaklaştırmaya defalarca çalışmıştır. Ancak yola taşma asla tamamen ortadan kaldırılamaz.⁹

Her sınıf ve inançtan kişiler Frenk sokağında her gün iç içe geçer. Ama bayram zamanı bu uzam kökten değişir ve bambaşka bir boyut edinir: Durak yerlerinin seçimi ve bunlar arasındaki dinsel gezinti bu şehir uzamına kesinlikle Katolik, süreğen ve bileşik bir nitelik kazındırır. Güller sokağı ile Frenk sokağı boyunca her durakta gerçekleştirilen teatral eylemler, Propaganda Koleji, Sainte-Marie Kilisesi, Hayırsever Rahibeler binasını ve Saint-Polycarpe Kilisesi'ni birleştirmektedir. Her şey güçlü bir Katolik dayanışması görüntüsü vermektedir. Bununla birlikte, yerel ya da ulusal farklı katkılardan (Fransız, Avusturya ya da İtalyan) destek bulan bu kurumların kendi şubeleri ve kimi zaman onları ayıran özel çıkarları vardır. Aynı şekilde, Smyrna'ya yerleşmiş Katolikler de çeşitli dil, etnik grup ve milliyettendirler. Bu cemaat yalnızca sultanın tebaasını (Yunan, Ermeni ya da Arap) değil, Fransız, İtalyan, Malta ve Avusturya-Macaristan “kolonileri” üyelerini de kapsamaktadır. Tören alayı, bir dayanışma gösterisi sunmak ve Katolik nüfusun farklı mensupları arasında birlik duygusu oluşturmak amacıyla bu farklılıkları silmeye yöneliktir.

Farklı duraklar yalnızca dinsel kurumları içermekle kalmaz. Tuhaf bir şekilde, güzergâh dindışı bir kurum olan Le-

9 *L'Impartial*, 20 Temmuz 1860; tekrarlayan: *Journal de Constantinople*, 27 Temmuz 1860.

vanten Kulübü'nden de geçer. Avrupa Casino'su adıyla da bilinen bu kulüpte –başka şeylerin yanı sıra- bir okuma salonu, iskambil, bilardo ve balo salonları da bulunmaktadır. Bu kulübün önüne bir sahin yerleştiren Katolikler burayı da dinsel güzergâha dahil ederler ve modern dindışı kurumlara açıkça Katolik bir nitelik atfederler. Bununla birlikte, kortej, İngiliz Konsolosluğu'nun ve şapelinin hemen yanındaki Levanten Kulübü önünde dursa da, bu şapel tören alayı boyunca dikkat çekmez. Bazı mihenk noktaları, deyim yerindeyse Katolikliğe kazanıldıysa da, diğerleri Katolik ideale uygun bir yolun açıkça uzağında tutulurlar.

Halk kutlamalarının hazırlıkları günler öncesinden başlar. Propaganda Koleji şapelinden Frenk sokağına dek, Güller sokağı boyunca duvarlara halılar ve bayraklar asılır, yol boyu tablolarla, yapraklarla, fenerlerle ve heykelciklerle süslenir. Köşe başlarına sahinler, çiçekler ve renge renk ışıklarla çevrili Bakire Meryem'ler yerleştirilir. Bir evden diğerine gerilen kumaşlar caddeleri tamamen kaplayarak kalabalıkları öğle güneşinin ışınlarından korur. Ayrıca, kortejin her bir durak noktasına varışı ile körfezdeki savaş gemilerinin top atışının koordinasyonuna büyük özen gösterilir. Sırasıyla Fransız, İtalyan ve Avusturya gemilerinden atılan bu salvolar bu ulusları sembolik olarak Katolik flaması altında birleştirir. İlahiler, ezgiler ve kortej yürürken etrafa saçılan buhur bu uzamları bir kilise gibi şekillendirmek için birleşirler. Çünkü, geçici de olsa bu görsel ve işitsel etkiler gündelik uzamlara yeni bir düzen getirir ve caddenin tamamen Katolik bir yer olarak görülmesini kolaylaştırır.

Yortunun sahnelenmesindeki genel amaç Smyrna'da ve bütün imparatorlukta Katoliklerin durumunu etkin olarak temsil etmektir. Öncelikle Katoliklerin Osmanlı yetkilileri ve Fransız “koloni”si karşısındaki konumlarını yeniden

tanımlar. İki egemen yapıya bağılı olmanın nazik sorunu-
dur bu: Bir yandan başpiskoposun peşinden giden Fransız
Konsolosu ve diğeryandan saflarda yer alan Osmanlı yet-
kililer. Böylece düzenlenen kortej ikili bir özdeşleşme im-
gesi yansıtır. Bunun içinde, sivil ve dinsel görevli olan kon-
solosun muğlak konumu, Osmanlı yetkililere doğrudan
yönelik bir tehdidi uzaklaştırır. Osmanlı desteğı, gerçekten
de, inançlarını yaymakta özgür olan imparatorluğun resmî
yurttaşları olarak Katoliklerin konumunu onaylar ve teş-
vik eder. İkinci olarak, bayram Katoliklerin Hristiyan nü-
fusun çoğunluğunu oluşturan diğeryetnik-inanç cemaatle-
ri karşısındaki, özellikle de Ortodoks Yunanlılar karşısın-
daki konumunu yeniden ele alır. Yunan işbirliğine ve Ka-
tolik-olmayanların coşkusuna devamlı imalar, Katolikle-
rin üstünlük duygusunun ileri sürülmesinde temel önem-
de görülecektir.

İmparatorluk Bayramı: Gösteri Haline Getirilen Birlik

1844 yılında, Yortu'dan bir hafta sonra *L'Écho de l'Orient* sul-
tanın tahta çıkış bayramlarını büyük bir coşkuyla anlatır.
Gazeteciye göre, "Bütün camiler, Yunan ve Ermeni kilisele-
ri, sinagoglar, sultanın ömrünü uzatması için Kadir-i Mut-
lak'a dua ezgileriyle çınlamaktadır."¹⁰ Farklı cemaatlerin de-
legasyonları, kendi tören kurallarına göre olayı kutlamak
için ibadet yerlerinde törenlerle toplanırlar. Ermeni kilise-
sinde, ayinden sonra, piskopos Matteos kısa bir vaaz verir.
Tekrarlanan "Yaşasın sultan!" çığlıklarıyla alkışlanır. Ay-
nı saatte Yahudi mahallesi büyük bir bayram günü görünü-
mündedir ve cemaat tören alayı halinde sinagoga girer. Sere-
moniden önce olduğu gibi sonra da kortej pazar yeri boyun-

¹⁰ *L'Écho de l'Orient*, 15 Haziran 1844.

ca ilerler. Bayramlıklarını giymiş okul öğrencilerinin amin sesleri işitilir.

İlk bakışta Osmanlı birliğinin bu resmî tezahürleri Yortu ya da Paskalya bayramları gibi dinsel bayramlarla uyuşmaz gözükmemektedir. Bu tür dinsel bayramlar inanca dayalı çıkar cemaatini güçlendiriyor olsa da ve imparatorluk ile şehirdeki diğer toplumsal cemaatler karşısında farklılığını vurgulasa da, imparatorluk kutlamaları ulusal bir Osmanlı cemaat duygusunu teşvik etmek amacıyla dinsel bölünmeleri aşmaya çabalar. Gerçekten de, reformlardan sonra, merkezî otorite, devletin gücünü simgeleyen ve “vatanseverliğin içten bağlarıyla”¹¹ çeşitli halkların birliğini amaçlayan Tanzimat ideolojisini taşıyan sultanın tahta çıkışının yıldönümü gibi bayramlara yeni bir itki verir.

Sultanın tahta çıkışı Smyrna’da düzenli olarak ökümenik bir olay şeklinde kutlanır. Yortu için olduğu gibi, şehir uzamlarının yeniden şekillendirilmesi belli bir birlik ve oy birliği ideali oluşturmaya katkıda bulunur. Her yıl, bu yıldönümü kutlaması etrafındaki protokol görsel ve işitsel etkileri ön plana çıkarır. Bayram yaklaşırken genel vali konsolosluk çevresine ve cemaat liderlerine imparatorluk törenlerinin yakında olacağını duyurur. Arife günü, resmî binalar ve her inançtan önde gelen kişilerin ve tüccarların ikâmetleri süslenir ve ışıklandırılır. Gün batımından gece yarısına dek, körfezdeki gemiler kısa aralıklarla selam atışı yaparlar. Bayram günü, şafak vakti, askerî tersaneden ikili salvo atışları yapılır. Buna da kaleden selam atışlarıyla cevap verilir. Böylece tören başlar. Gün boyu tekrarlanan bu top atışları, şehrin birer ucunda bulunan liman ile kaleden başlayarak, artık bayramın tamamen parçası olan şehri iyice kuşatır.

11 Grégoire Aristarchi-Bey, *Législation ottomane: recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'empire otoman*, Constantinople, Imprimerie des frères Nicolaïdes, 1873-1888, c. II, s. 15.

1860'lı yılların sonuna dek Smyrna devlet gücünü simgesel olarak temsil eden bu resmî törenler için hiçbir özel mekâna sahip değildi. Tanzimat dönemini takip eden yıllarda valilik konutu daima pazarın ucunda bulunur. Askerî manevralar için 1820 yılında inşa edilmiş kışlanın güneyinde bulunmaktadır. Bu tür bir uzam ancak 1865 yılında, yeni bir saray –Konak– ve büyük bir meydan eski vilayet binasının yerini aldığı anda düzenlenmiştir. Gün boyunca, çalışma saatleri boyunca vilayet sarayı ile çevresindeki meydan, idari işlemler merkezi olarak işlev görür, çevredeki sokaklar arzuhalcilerle ve dilekçe verenlerle kaynar. Resmî bayramlar sırasında bu alan kelimenin tam anlamıyla bir eğlence yerine dönüşür. Sultanın kutlanması vesilesiyle vilayet sarayı ışıltılı bir ateş topuna dönmüştür.¹² Yeni limanın inşasından sonra Konak Meydanı Kordon'a bağlanır. Ve konsolosluklar da Frenk sokağından prestijli bir semt halini almaya başlayan rıhtıma yavaş yavaş taşınırlar. Bayram boyunca Kordon gerçek bir tören alanına dönüşür. Bir yandan bayraklarını diken konsolosluklarla, diğer yandan farklı ulusların ordularının körfezdeki gemileriyle çevrilidir.

Sınırlı sayıdaki sokağa yayılmış cemaat bayramlarından farklı olarak, sultanın bayramı bütün şehirde kutlanır ve böylece farklı cemaatleri törene katmak ve gündelik ayrımları aşmak amaçlanmıştır. Her yıl, Türkçe yerel gazete olan *Hizmet* bu törenin anlatımına özel bir baskı ayırır ve çok sayıda binanın aydınlatılmış olduğunu vurgular. Vilayet sarayı, kışla, gümrük, Yunan başpiskoposunun ikâmetgâhı, Ermeni piskoposun ve hahambaşının ikâmetgâhı gibi resmî binalar ile önde gelen Müslümanların evleri, Osmanlı Bankası, oteller, tiyatrolar, kafe-restoranlar, mağazalar ve tavernalar cephelerini çiçek ve yaprak bezeklerle süslerken,

12 *La Turquie*, 12 Temmuz 1866.

Fransa, İtalya, Rusya, Avusturya, Belçika ve diğer yabancı ülke konsoloslukları kendi bayraklarını çekerler. Gün boyu flamalarla süslenen koydaki gemiler, gece olunca binlerce rengârenk fenerden ibaret olurlar. Frenk sokağı ya da (pazarın çevresindeki) Kemeraltı Caddesi gibi belli başlı yollardaki bina çevrelerinin mersin ve başka bitkilerle süslendiği, sultan portrelerinin çiçeklerle süslendiği görülür. Şehir uzamının süslerle, ışıklarla havai fişeklerle donatılması, yüzeysel olmanın ötesinde, bu mekânlara gerçekten yeni bir anlam katar: En azından görünüşte birleşmiş bir halk görünümünü verir.

Ayrıca, inanca ve milliyete bağlı cemaat delegeleri gösteriyi izlemekle yetinmez, fiilen de katılırlar. Üniformalı konsoloslar, yanlarında da tercümanlarıyla birlikte, sabahtan itibaren vilayet sarayına gelip saygılarını belirtirler. Arkalarından sivil ve askeri yetkililer, çeşitli dinsel cemaat liderleri ve kamusal idare liderleri gelir. Vali onları sırayla kabul eder ve bu vesileyle ifade edilen söylevlere duruma uygun birkaç sözcükle karşılık verir. Sonunda, Osmanlı, Yunanlı, Ermeni ve Yahudi öğrenciler sırayla saraya gelip sultana saygılarını bildirirler. Tamamen sınıflandırılmış ve kusursuz olarak düzenlenmiş bu tavırlar bütününe yerine getirerek, uyumlu bir birlik imgesini düzenli olarak oluşturmaya hepsi katkıda bulunur.

Sokaklardaki canlılık ve hareketlilik gece boyunca iyice büyür. Kalabalık rıhtımlara doğru koşturarak ışıklandırılmış gemileri seyre gider. Her sınıf ve inançtan izleyiciler sokakları ve meydanları doldurur. Meydanlarda valinin emriyle müzisyenler şarkılar söylemektedir. Vilayet sarayı ile kışladan aralıksız havai fişekler atılmaktadır. 1866'daki bayramı anlatan *La Turquie* gazetesi, vilayet sarayı önünde, körfezdeki gemiler, "Müslüman, Yunan, Ermeni, Yahudi ve her milletten yabancı" izleyicilerin bakışlarını cezbeder, demektedir. Bu öküme-

nik katılım, Tazminat'ın düşündüğü şekliyle, Osmanlı politik cemaatiyle uyum içinde ve ahenkli bir birlikte yaşam görüntüsü verir. Bu görüntü yalnızca Osmanlı topraklarının bütününe değil, yabancı ulusların gözünde Osmanlı birliğini simgeleyen imparatorluk sınırları dışına da yayılır.

19. yüzyıl boyunca bayramlar ve törenler barışçıl bir eğlence döneminden daha fazlasını sunarlar. Kimlik ve özdeşleşme oyunlarına açık bir politik arena sağlarlar. Çoğul bir şehir çerçevesinde, geçici toprak sınırları yaratarak ve böylelikle şehirde çeşitli uzamlar talep ederek Smyrna'daki cemaatlere inanç bağları yaratmalarını; bir cemaat ruhunu korumalarını mümkün kılacak özel bir uzam hayal etmelerini sağlarlar.

Bu farklı bayram ve törenler, Osmanlı birlikte yaşam tarzlarını kavramamıza ve imparatorluğun etnik-inanç cemaatlerinin tarihini, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki basitleştirici bir kutupsallığın ve antagonizmanın ötesinde, kendine özgü nüansları içinde daha iyi anlamayı sağlar. Aynı zamanda gelenek ile modernliğin Smyrnalıların gündelik yaşamında hangi noktada bir arada bulunduğunu bize gösterir; 19. yüzyılda ortaya çıkan ulusal, Osmanlı ya da cemaatçi dayanışmanın yeni biçimleri, geleneksel uygulamaları ortadan kaldırmanın ötesinde, bunları modernliğin ve ilerlemenin işareti olarak yeniden biçimlendirmişlerdir. Son olarak da şehrin karmaşıklığını, gündelik uzamların iç içe geçişini, farklı bireyleri, onların özlemlerini ve güç ilişkilerini özümseyip dönüştürebilen uzamları daha iyi kavramamızı sağlarlar.

DEKORUN ARKA YÜZÜ

MARIE-CARMEN SMYRNELIS

Dekorun arka yüzünü, 19. yüzyıl Avrupalı seyyahlarının “Doğu’nun küçük Paris’i”nden uzak bir Smyrna’yı, güzel evleri ve çok sayıdaki çeşitli sosyal mekânlarıyla, bu yüzyılın ikinci yarısında sahip olduğu modern altyapılar ve büyütülmüş, yenilenmiş rıhtımlarıyla birlikte en kolay bir şekilde gösterdiği cephesinden uzak olan arka yüzünü kavramak kolay değildir. Batı’yla pek az ilişki içinde olan ya da yalnızca ikincil dereceden ilişkiler sürdüren bir Smyrna’dır bu. Mevcut yetkililerin denetiminden kaçmaya çalışan bir Smyrna. Gelişimi karşısında Aydın valisi Midhat Paşa’nın 1880’li yıllarda endişelendiği ve şehrin bir bölümü kalkınıp güzelleşirken diğer bölümünün çöktüğü ve giderek tecrit olduğu izlenimine kapıldığı bir Smyrna.¹ Midhat Paşa bu bölünmeden açıkça söz eder ve şehir uzamı içindeki sınırlarını belirtirken, buna imada bulunanlar ve dikkat gösterenler, hatta varlığını fark edenler bile pek azdır. Bu Smyrna her zaman var olmakla birlikte, yalnızca 19. yüzyılın ikinci yarısında şehrin dönüşümünden ve bunun yol açtığı şehir

1 Bkz. bu kitapta Cânâ Bilsel’in “Modern Bir Akdeniz Motropolüne Doğru” yazısı.

denge-sizliğinden sonra daha görünür bir hal almıştır. Yine de, genellikle övülen ve hayranlık gösterilen kısmın yanında dikkate alınmayı da hak eder, çünkü Smyrnalıların çoğunun gündelik yaşamının referansı burasıdır ve özellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında Smyrna'yı bir bütün olarak düşünemeyiz.

Avrupalı seyyahlar bu kesime ille de rastlamazlar, çoğu zaman görmek istedikleri şehri, özellikle belli bir “Doğu şehri” imgesini keşfetmeyi tercih ederler. Merakları bu şekilde yönlendirilmiş olduğundan, Smyrna ziyaretinin alışıldık gezintiler içinde kalmakla yetinirler. Bu, Frenk sokağını (19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Punto'dan Konak Meydanı'na kadar uzanan rıhtımlar), Pazar mahallesini, Pagus Tepesi kalesini, Kervan köprüsü ve Meles nehri-ni içeren bir Smyrna'dır. Kimi zaman, alışıldık yollardan çıkarak, şehrin içine attıkları “her adımda”,² hatta “güzel konutları, kulübü, konsoloslukları ile birlikte Avrupalı yaşamın sergilendiği rıhtımları geçer geçmez”³ bu arka yüzün parçalarını fark ederler. Keşfettikleri Smyrna'nın Paris'le kıyaslanabilir yanı olmadığını saptamak onları hayal kırıklığına uğratar. Dahası, “Doğu şehri” diye yaptıkları imgeye de benzediğini gördüklerinde iyice şaşırırlar. Bize sağladıkları bilgi kırıntıları yine de bizi bu diğer Smyrna'ya yöneltir. Şehirde görev yapan Avrupa konsolosları üstleriyle yazışmalarında kamu güvenliği, temizlik ve hijyen sorunlarını ele aldıklarında ya da şehrin değişik mahalleleriyle ilgilendiklerinde buradan söz ederler.

1880'li yıllarda, Midhat Paşa'ya göre, dekorun arka yüzündeki bu Smyrna Müslüman ve Yahudi mahallelerini

2 Joseph Michaud, *Correspondance d'Orient*, Paris, Ducollet, 1833-1835, c. III, Mektup LXXII.

3 Emmanuel Pontremoli, *Propos d'un solitaire*, öğrencileri ve kızı tarafından yayımlandı, Paris, 1959. Akt. Laurence Abensur-Hazan, *Smyrne. Évocation d'une Échelle du Levant XIXe-XXe siècle*, Saint-Cyr-sur-Loire, Alain Sutton, 2004, s. 29.

(şehrin yukarı bölümünde) ve onların yanındaki mahalleleri (Avrupa konsoloslarının tanımıyla, “şehir merkezinin kalabalık mahalleleri”, yani Ermeni mahallesinin bir bölümü ile Yunan mahalleleri) kapsar. 19. yüzyıl başında coğrafi olarak çok daha yaygın olmalıdır. Midhat Paşa’nın on yirmi yıl sonra sözünü edeceği mahalleleri olduğu kadar, aralarında Fassula’nın da bulunduğu aşağı şehrin birkaç mahallesini de kapsar. Avrupa mahallesinden uzak olmayan ama 18. yüzyılda şehrin hâlâ dışında kalan Fassula 19. yüzyıl boyunca kelimenin tam anlamıyla şehir uzamına dahil olarak değişir: Burada inşa edilmiş olan çok sayıda ahşap ev burarlarda bulunan fasulye bahçelerini adım adım yok eder ve zanaatkar, dükkân sahibi, gündelikçi işçi gibi nispeten mütevazı bir kesim buraya yerleşir.

Çok Çehreli Sokaklar

Smyrna’yı ve onun çoklu çehresini bütün 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk yılları boyunca hemen –ve hem de daha görünür biçimde– niteleyen şey, sokakları, bütün sokaklarıdır: Dinsel ya da sivil bayram günlerinde en güzel süslerle süslenmiş sokaklar,⁴ ama özellikle bütün yıl boyunca şehrin tüm sakinlerinin yaşam uzamı olan sokaklar. İnsanların da hayvanlar gibi oradan oraya giderken her gün kullandıkları bir yaşam alanı, ama aynı zamanda dilencilerin, hırsız çetelerinin ve gezgin köpek sürülerinin paylaştığı yollar. Bu sokaklar seyyar fısıtık ya da karides satıcılarının, ayakkabı boyacılarının ya da sakaların; pazarın dar sokaklarının labirentlerinde dükkân olarak kullanılan bir tür yüklükte yere çömelen ya da yatan tacirlerin; sırtlarında ağır yüklerle gün boyu sokakları arşınlayan hamalların çalıştığı yerler-

4 Bkz. bu kitaptaki Sibel Zandi-Sayek’in “Bayramlar ve Törenler: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ritüel ve Politik” yazısı.

dir. Smyrna sakinleri sokaklarda gezerken ya da mesleki faaliyetlerini yerine getirirken birbirleriyle karşılaştığında kelimenin tam anlamıyla sokaklarda sosyallik bağları kurulur; küçük tavernalarla bütün mahallelerde ve pazar yakınlarında rastlanan, masaları kaldırımlara taşan kahvelerde de bu bağlar kurulur.

19. yüzyılda bu eğri büğrü ve dar sokaklar çok ender olarak taş döşelidir. Taş döşenmiş olduğunda da sokaklarda rahat yürüyecek kadar bakımlı hiç değildir. Smyrna'dan geçmekte olan Avrupalı yolcuların dediklerine bakılırsa, 18. yüzyıldan beri en donanımlı ve en modern mahalle olarak kabul edilen Avrupa mahallesi de dahil olmak üzere, bu sokakların her birinin ortasından akan ve açık kanalizasyon olarak kullanılan çirkef suyu sızıntılarından iğrenç kokular yayılmaktadır. Özellikle bu sokakları temizleyecek bir hizmet olmadığından, buraların pisliği dillere destandır. Üstelik de buraların her gün temizlenmesi için önlem alınması yönünde Avrupa konsoloslarının 19. yüzyıl ortasından beri tekrarlanan teşebbüslerine rağmen bu böyledir. Fareler cirit atmaktadır, hatta sokaklarda ölü kedi ya da köpeklere rastlanır.⁵ Sıcak günlerde hava solunmaz haldedir.

Dolayısıyla salgınların şehirde bunca kısa sürede yayılmasında şaşırtıcı hiçbir şey yoktur: veba, kolera, tifüs, sonra, 20. yüzyıl başında çiçek, kızıl, vs. Salgınlar bazı mahalleleri kuşkusuz ki diğerlerinden daha fazla etkiler. Zaten, “çok kalabalık ailelerin dar ve yeterince havalandırılmayan evlere tıktığı”,⁶ çeşme suyunun ve kanalizasyonun olma-

5 “Smyrna in 1854 by ‘the roving Englishman’”, Robert Shepherd, *The Oriental Year Book and Smyrna Guide for 1857*, Smyrna, 1857, s. 66.

6 Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (AMAE), “Correspondance consulaire et commerciale (CCC)” dizisi, Smyrna, no. 54, Fransa Konsolosu'nun Dışişleri Bakanlığı'na mektubu, 15 Şubat 1881.

dığı⁷ bu evlerin bulunduğu iç bölgelerde ya da yukarı şehirde başka nasıl olabilirdi ki? Hep ahşaptan olan bu evler “zemin katlı küçük kulübe türleri”dir. Kimileri Yahudi mahallesinde, “kimilerinin ön cephesi dükkân, arka cephesi evdir”⁸ ve buralara genellikle on, on iki kişilik aileler tıkmıştır. Smyrna sakinlerinin bir bölümünün bu içler acısı yaşam koşulları Yahudi ve Müslüman mahallelerinde tüm 19. yüzyıl boyunca sürer. Buna karşılık diğer mahallelerdeki koşullar iyileşir.

Smyrna sokakları 19. yüzyılın büyük bölümünde aydınlatılmamıştır ve gece olduğunda buralarda dolaşmak için elde fener şarttır. O dönemde sokaklar çok güven vermez, çünkü ufak tefek hırsızlıklardan en kötü zararlara dek her şeyi yapmaya hazır hırsız ursuz çeteleri ve serseriler buralarda cirit atar. Örneğin 1859 yılında ticari işleri nedeniyle Smyrna’dan birkaç günlüğüne geçmekte olan zengin bir Fransız Yahudisi, “Smyrna’nın uzak bir mahallesi”nde aynı ursuz çetesine mensup bir Yunan ile bir Yahudi tarafından soyulup öldürülür. Çete, “yolcuları konsolosluğa kendilerini tanıtmadan önce öldürmektedir.”⁹ Kışın uzun gecelerden yararlanan bu çeteler çok faal olduğundan, Osmanlı yetkililer, kimi zaman Avrupa konsoloslarının da yardımını alarak, şehir sakinlerinin gece olmadan evlerine çekilmelerini, fenersiz asla dolaşmamalarını, şer peşinde koşanların genelde toplandıkları küçük kahveleri daha iyi gözetlemelerini defalarca talep etmek zorunda kalmışlardır. En tehlikeli olanlar elbette şehir merkezinin en uzağındaki mahallelerdir. Bu durum diğer mahallelerin tehli-

7 Henri Nahum, *Juifs de Smyrne. XIXe-XXe siècle*, Paris, Aubier, 1997, s. 32.

8 Louis Rémy Aubert-Roche, *De la peste ou thypus d'Orient*, Paris, Librairie des sciences médicales de Just Rouvier, 1843. Akt. Laurence Abensur-Hazan, *a.g.e.*, s. 36-37.

9 Nantes Diplomatik Arşivler Merkezi (CADN), Konstantinopolis arşivleri, konaklarla yazışmalar, Smyrna, no 45, Fransız Konsolosu’nun Büyükelçi’ye mektubu, 23 Nisan 1859.

kesiz olduğu anlamına gelmez. 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Fassula mahallesi, içki içilen tavernaları ve çok sayıda buluşma ve kumar yeriyle genellikle bir kargaşa sahnesidir. Özellikle sarhoş dalaşları ölümlere bile yol açar. Bu kargaşa, (Müslümanlar da dahil) Osmanlı tebaayı ve Avrupalıları ilgilendirdiğinde özellikle dramatik bir hal alabilir ve cemaatler arası ilişkilerin bozulmasına yol açar.

Smyrna sokakları aynı zamanda her inançtan ve karmakarışık cemaatlere mensup çok sayıda dilencinin de yatağıdır. Dilencilik burada öyle gelişmiştir ki 19. yüzyıl boyunca Avrupa konsolosları Osmanlı yetkililerin ve gayrimüslim cemaat sorumlularının yardımıyla bu durumu engellemek için defalarca yardım cemaatleri kurdular,¹⁰ yoksullara yiyecek ve giyecek sağladılar, hasta olduklarında ilaç verdiler ve yabancıysalar yurtlarına geri dönmelerine yardımcı oldular.

Dilencilerin ve ursuzların çok sayıda olması Smyrna gibi büyük bir şehirde şaşırtıcı değildir. Doğu Akdeniz'deki birçok liman gibi, kendilerine yeni bir şans vermek isteyen ve vaatlerle dolu meçhul topraklarda servet peşinde koşan, başka bir yerdeki pek de başarılı olmayan bir geçmişi unutmaya çabalayan, iş bulmaya gelmiş olan ve bulamadıklarında bile orada kalan ya da kendilerini farklı göstermeye çabalayan herkes için ideal bir yer olarak görülür. Smyrna Avrupa'dan ya da Ege adalarından gelen gündelikçileri, muhabbet tellallarını, hizmetçileri, sakaları, esasen Avrupalı olan (ve meslek icra ederek bu topraklarda kalmak için ille de diploma istemeyen Osmanlı yetkililerin katı kurallar koymamasından yararlanan) sahte avukat ve hekimleri ve "Avrupa'nın bütün limanlarından gelme yığınla serseri"yi¹¹ çeker.

10 AMAE, CCC, Smyrna, no 43, kançılar Tancoigne'nin bakana mektubu, 4 Ocak 1831.

11 AMAE, CCC, Smyrna, n o 35, Fransız Konsolosu'nun bakanlığa mektubu, 28 Aralık 1819.

Smyrna modernleştğinde ve yeni donanım ve hizmetlere sahip olduğunda şehrin iki bölümü arasındaki farklılık, Midhat Paşa'nın telaşa kapılmasını haklı çıkaracak şekilde gidererek belirginleşti: çünkü, 1880 yılında, aşağı şehrin bir kesimi (aslında Avrupa mahallesi ile deniz kıyısıyla sınırlı olan kesim) sekiz yük gaz lambasıyla aydınlanmış olsa da, fener kullanımı geceleri bir yerden bir yere giderken hâlâ kuraldır. O dönemde hemen hemen her yerdeki sokaklar taş döşelidir, ama şehrin neredeyse bütününde sokaklar dar ve engebeli. Bu durum 1845 yangını sonrasında yeniden inşa edilen Ermeni mahallesindeki düz ve geniş yollarla ve özellikle rıhtım tamamlandığında Avrupa mahallesindeki (Avrupa konsoloslarının terimini kullanırsak) "modern yollar"la tezat oluşturur. Kanalizasyon sisteminin durumu da aynıdır: Ermeni mahallesinin yeniden inşa edilmiş kısmında ve Avrupa mahallesinde etkin olan bu sistem, şehrin iç kesiminde hâlâ arzulanır bir durumdur. Burada eğimin düşük olması nedeniyle kanalizasyon akmakta güçlük çeker ve çer çöple dolu kalır.¹² Smyrna'nın bu bölümünde sokakların pisliği ortadan kalkmamış ve yazın hava daima soluk alınamaz durumda olsa da, buna karşılık, rıhtımların inşaatı eski ahşap rıhtımlar arasına biriken çirkef toplanma yerini ortadan kaldırarak, aynı şekilde, eski sahil boyunca görülen sıtmayı azaltarak deniz kıyısı mahallelerini temizlemeyi sağlamıştır. Yahudi ve Müslüman mahallelerinin düzayak ahşap evlerine gelince, bunların 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle Avrupa mahallesinde yeni rıhtımların düzenlenmesinden sonra inşa edilen konutlarla pek alâkası yoktur: Bu evler artık taş-tandır, bir ya da iki katlıdır, genellikle 19. yüzyıl Avrupa mi-

12 AMAE, CCC, Smyrna, no 51, şehir kanalizasyonlarının mevcut durumu üzerine rapor, 25 Mart 1868.

marisinden etkilenmişlerdir. O dönemde Müslüman ve Yahudi ailelerin en zenginlerinin bu mahalleleri terk edip Avrupa mahallesinin modern, güzel binalarına ya da 19. yüzyılın sonuna doğru gerçek “banliyöler” şeklinde gelişen Smyrna yakınlarındaki köylere (Karşıyaka, Göztepe, vs.) yerleşmeleri şaşırtıcı değildir.

19. yüzyıl sonunda merkezdeki mahallelerde ve özellikle Avrupa mahallesinde dilencilerin varlığı eldeki kaynaklarda belirtilmemiştir. Bunun nedeni kuşkusuz ki daha az sayıda olmalarıdır, çünkü artık şehirdeki çeşitli otoritelerce daha sıkı denetlenmektedirler. Şehir merkezini artık kasıp kavurduğu söylenemeyen haydut çetelerinin durumu da aynıdır. Gerçekte, istisnalar hariç, bu çeteler artık Smyrna’nın çevre mahallelerinde ve özellikle şehir dışında, komşu kasabalarda görülmektedir. Esasen Smyrna’nın art-bölgesinde (elli kilometreden daha az mesafedeki) geniş tarım işletmelerine sahip olan zengin Avrupalı tüccarlara, hatta Buca ve Bornova gibi Smyrna’ya çok yakın köylere yerleşmiş olanlara saldırmakta, onları kaçırıp ailelerinden önemli miktarda fidye talep etmektedirler. O dönemde mülklerine gitmeye bile cesaret edemeyenlerin, hayatlarını tehlikeye atmaktansa çıkarlarından vazgeçenlerin sayısı çoktur. 20. yüzyıl başında Osmanlı yetkililer, güvenliklerini koruyamayacakları için yabancılara şehirden uzaklaşmamayı öğütleyenlerin başında gelirler.

Bu yetkililer de Smyrna’nın kendine dair vermek istediği belli bir imgeyi, ne kargaşanın ne de dilencilerin varlığının bozabileceği –bunların her ikisi de lüks kafelerin ve deniz kıyısındaki mağazaların müşterilerini ve Avrupa mahallesinin varlıklı sakinlerini korkutabilir– güzel dış görünüşü korumak için sanki ellerinden geleni yapmış gibidirler. Dilenciler ve çeteler o dönemde ancak merkezin dışına, hatta Smyrna dışına atılabilirler de, bu durum şehrin iki bölümü arasındaki dengesizliği şiddetlendirir.

Doğu Şehri mi Yoksa Avrupa Şehri mi?

Smyrna'nın gelişimindeki bu dengesizlik, şehrin bu iki yüzü çoğu zaman Avrupalı gözlemciler tarafından (bunlar ister sıradan seyyah olsunlar isterse de şehirde görev yapan konso-loslar) Avrupa şehri ile Doğu şehri arasındaki basit bir kar-şıtlık olarak yorumlanmıştır. Bir yanda, Avrupa'dan gelmiş en modern donanım ve hizmetlerle Batılılaşmış bir dış görü-nüşe sahip, mağazalarıyla ve Osmanlı İmparatorluğu ile Av-rupa'nın dört bir yanından gelme malların çokluğuyla, 19. yüzyıl ortasından beri deniz kıyısındaki kafe ve restoran sa-kinlerine sunduğu Avrupalı zevklere uygun tüketim nesne-leriyle (*punch*, dondurma, vs.) ya da entelektüel ve kültürel yaşamının yoğunluğuyla, hatta sakinlerinin bir bölümünün Avrupalı kılık kıyafetiyle Paris'le ya da herhangi bir Avrupa şehriyle kıyaslanabilir (Smyrna'yı Cenova ya da Marsilya gi-bi Akdeniz limanlarıyla karşılaştıranlar çoktur) bir şehir. Di-ğer tarafta, arkaik kaldığını düşündükleri şehir; çünkü hâlâ bir başka çağın ulaşım araçları kullanılmaktadır (malları ta-şımak için develer, insanları taşımak için eşekler); Batılı tü-ketim malları, eğlence ve modalar ancak kısmen benimsen-miş, hatta reddedilmiştir; pazarların içinde ya da yakınında ve her mahallede bulunan (genellikle küçücük ve karanlık) mütevazı kahvehanelerde kahve ve şerbet içmeye devam et-mek, nargile içmek¹³ tercih edilmektedir; keza fes, türban ve geleneksel giysiler giymekten vazgeçilmemektedir. Bu Avru-palı gözlemcilerin genellikle düzenlenmiş rıhtımlarda tram-vay ile deve kervanlarının yan yana varlığıyla özetlediği, böylece onların gözündeki Doğu şehrine dair belli bir klişe-yi güçlendiren bir karşıtlık. Çok sayıda Smyrna sakini Batı-lı kostümleri benimsemeyi tercih etse de ve 19. yüzyıl sonu

13 Doğu'ya özgü sosyal ilişkiler ile Avrupalı tarzlar arasındaki ilişki üzerine bkz. bu kitaptaki Basma Zerouali'nin "Sanat ve Eğlence Potası" yazısı.

ile 20. yüzyıl başında bu şekilde giyinerek rıhtımlar boyunca ya da Frenk sokağında kasıla kasıla yürüse de, şehrin içinde bunu yapanların sayısı çok azdır, hatta hiç yoktur.

Gerçekte bu dengesizlik daha fazlasını da yansıtmaktadır, çünkü bizzat şehir uzamının işleyişini, bu uzama damgasını vuran ayrımlardan ve özellikle (yalnızca Doğu'nun şehirlerinde değil dünyanın tüm şehirlerinde bulunan) güçlü ekonomik ve toplumsal farklılıklardan yola çıkarak ortaya koyar: 19. yüzyılda ve özellikle ikinci yarısında Smyrna'da yaşanan ticari mübadelelerin ve ekonomik faaliyetlerin gelişimi, bu tarihten önce mevcut ayrımları belirgin biçimde derinleştirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupai mahallelerin yalnızca Avrupalıların ve Farslıların ikâmet yeri olmaktan çıkarak hangi inançtan ve millettten olurlarsa olsunlar tüm şehirdeki hali vakti yerinde insanları çekmesi, yine bu anlamda iyi bir örnek oluşturur. Bu ekonomik ve toplumsal farklılıklar, daha 18. yüzyılda ve öncesinde şehrin fiziksel alanına dahil olan Smyrna sakinlerinin mensup oldukları millete bağlı ayrımları ortadan kaldırmadığından daha iyi bir örnek olur. 19. yüzyılda etnik olarak, inanç ve milliyet bakımından farklı birey ve ailelerin yaşadığı mahallelerin varlığıyla bu sonuncu türden ayrımlar yatışmış olsa da ortadan kalkmamıştır; hâlâ esasen tek bir cemaatin yaşadığı mahallelerin varlığı buna kanıt oluşturur. Bir yandan ekonomik ve toplumsal farklılıklar, diğer yandan bireylerin mensubiyetlerine bağlı ayrımlar şehir uzamında artık üst üste binmektedir.

Demek ki Smyrna dekorunun arka yüzünü kavramak, her seferinde, Smyrna'yı, uzamsal olduğu kadar insani ya da kültürel de olan çok çeşitli boyutları içinde kavramaya çalışmaktır. Tüm karmaşıklığı içinde, ama aynı zamanda son derece sadeliği içinde kavramak: Sakinlerinin gündelik yaşamı içinde. Smyrna ne yalnızca Doğuludur (tabii eğer bunun bir

anlamı varsa) ne de tamamen Avrupalı. Ne bütünüyle kendi içine kapanacaktır ne de Batı'dan gelen her şeyi içine alacaktır. Aynı anda bütün bunlar olacaktır. 19. yüzyılın bitiminde Gaston Deschamps'ın yazdığı gibi, “modern ve barbar, gençecik ve çok yaşlı, Yunan, Fransız, İtalyan ve Türk, tuhaf biçimde karışık öğelerden oluşan, kozmopolit ve çokdilli”dir Smyrna.¹⁴

14 Gaston Deschamps, *Sur les routes d'Asie*, Paris, Armand Colin, 1894, s. 116.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KOPMALAR

SAVAŞTAN YUNAN İDARESİNE: KOZMOPOLİT SMYRNA'NIN SONU

EVANGELIA ACHLADI

Birinci Dünya Savaşı'nın dört yılı ve ardından gelen Yunan işgal yılları (Mayıs 1919 - Eylül 1922), o zamana dek Smyrna şehrine damgasını vurmuş olan her şeyin, şehrin değişik ticari ilişkilere dayanarak doğmakta olan bir ekonomiden kaynaklanan refahının, Avrupalıların, Ortodoks Hristiyanların, Müslümanların, Katoliklerin ve Yahudilerin birlikte yaşamasından doğan kozmopolitizminin, merkezî hükümet karşısındaki yarı-özerkliğinin, Avrupa'yla ilişkilerinin, şehir sakinlerinin yenilikleri benimseme becerisinin ve eğlence zevklerinin, milliyetçi ideoloji ve politikalardan dolayı zarar gördüğü iki dönemi oluşturur.

1908 yılında Jön-Türk devrimcilerinin ortak Osmanlı vatandaşındaki tüm milletlerin kardeşliği ve ilerlemesi yönündeki çağrısı sonuçsuz kaldığı gibi, o zamana dek korunmuş olan birlikte yaşam tarzları da ileriki yıllarda yok oldu. Şehir sakinleri arasındaki ilişkilerin sürekli değer yitirmesi Küçük Asya İncelemeleri Merkezi'ndeki (Atina) sözlü gelenek arşivlerindeki beş bin tanıklıkta görülür.¹ Ör-

1 Küçük Asya İncelemeleri Merkezi ya da Κεντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

neğin Köklüce köyünden Ortodoks Yunanlı Ilias Kurkulis şöyle der: “Türklerle gayet iyi anlaşıyorduk, sık sık görüşüyorduk, mülklerimiz birbirine komşuydu. Ortak eğlencelerimiz vardı, ortak bir futbol takımı vardı. Anayasadan sonra ilişkilerimiz yavaş yavaş bozulmaya başladı, özellikle de Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra. Kıyımlar başladı, fanatizm başladı. Özellikle eğitilmiş insanlar propagandalarıyla halkı fanatikleştirdiler.”²

Türkler, Ortodoks Yunanlı hemşerilerinin Helen devletine bağlılıklarını ifade etme fırsatı her bulduklarında öfkelenildiler. Örneğin şatafatlı Paskalya bayramı ya da Yunan kralının bayramı sırasında öfkelenerek onları küstahça davranmakla, hatta ihanet etmekle suçladılar. Bu bayram günlerinde ekonomik faaliyetlerin kesintiye uğraması Türklerin öfkesini iyice artırır, çünkü bu durum onlara bu halkların Smyrna’nın ekonomik yaşamındaki egemen konumunu hatırlatmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun önemli vilayetlerini yitirmesi ve bu vilayetlerin yeni kurulmuş olan Helen devletine geri dönmesi (1913 yılında Girit, Epir, Makedonya), Balkanlardaki çok sayıda mültecinin uyguladığı baskılar ve Smyrna ekonomisinde Yunanların –ister Osmanlı olsun ister Helen– egemen konumu, ekonomik bir savaşın ilanına ve Yunanlara karşı kıyımlara yol açar. Savaşın başlamasından önce (Kasım 1914) yüz binden fazla insan Küçük Asya sahillerini terk ederken, yaklaşık otuz bin kişi de ülkenin içlerinden kaçarak Smyrna’ya sığınır. Burada, ekonomik nedenlerle ya da diğer şehirlerden daha fazla Müttefiklerin gözü önünde olduğundan, örgütlü kıyımlar ya da tehcir olaylarına rastlanmaz. Kriz öyle boyutlara varır ki, Yunanistan’daki Müslümanların Küçük Asya’daki Ortodoks Yunan nüfusla takasıyla ilgili görüşmele-

2 Küçük Asya İncelemeleri Merkezi, sözlü gelenek arşivi (APPh), İyonya dosyası 13, Smyrna bölgesi, Köklüce, Ilias Kurkulis, 6. 06. 67, Zoi Kyritsopulu.

re (Mayıs 1914) yol açar. Bununla birlikte Osmanlı devletinin savaşa girmesiyle birlikte görüşmeler kesintiye uğrar.³

1914-1918: Smyrna Ablukası ve “Ulusal Ekonomi” Politikası

Birleşik Krallık ve Fransa gibi büyük güçlerin iç topraklara müdahalesine izin vermeyen Üçlü İttifak yanında Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa katılması Jön-Türk hükümetlerine bir ulusal ekonominin gelişimini ve Müslüman bir burjuva sınıfının yaratılmasını hedefleyen bir program uygulama imkânı verir.⁴ Osmanlı devletinin savaşa girmesinden kısa süre önce kapitülasyonların tek yanlı olarak ortadan kaldırılması bu yöndeki ilk adımı oluşturur. 17 Eylül’de Smyrna’daki Britanya Konsolosu Heathcote-Smith şunu aktarır: “Türk nüfusun bütünü kapitülasyonların kaldırılması projesini bariz bir hoşnutluk duygusuyla karşıladı; çünkü Türklere kapitülasyonların kaldırılmasının Avrupalı sakinleri övündükleri üstünlükten yoksun bırakmak anlamına geldiği, onları Türk’ün dengi yaptığı ve pek de dürüst olmayan bir şekilde sahip olduğu avantajlı durumunu ortadan kaldırdığı açıklanmıştı.”⁵

Savaşın başlamasıyla birlikte, şehrin ekonomik ve toplumsal yaşamında önemli bir yer işgal eden ve çoğunluğu kuşaklardır oraya yerleşmiş bulunan Fransız, İngiliz ve Rus tebaa (içlerinden çoğu Yunan kökenlidir) gün geçtikçe “düşman bir devletin tebaası” olmak gibi nazik bir konumda bulur kendini. Bu nüfusa yönelik kitlesel olarak sürülme tehdidi uygulanmamış olsa da, ailevi, ticari ve kültürel iliş-

3 Christos Theodoulou, *Greece and the Entente, August 1914-September 25 1916*, Selânik, Institute for Balkan Studies, 1971, s. 7, 8 ve 14.

4 Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat, 1908-1918*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982.

5 Public Record Office (PRO), F. O., 566/1839, 122, Heathcote-Smith’in Mallet’ye mektubu, 17 Eylül 1914.

kilerle bağılı oldukları anavatanlarıyla sürekli irtibat halinde olan Avrupalılar için şehirden çıkmaya izin verilmeme kaygısı bile aynı ölçüde güç bir durumdu.

Savaştan önceki yirmi yıl boyunca (1890-1913) gelişen Smyrna ekonomisi özellikle Müttefiklerin deniz ablukasından ve savaş koşullarından etkilenmişti. Fransız-İngiliz sermayesinin elinde olmasına rağmen devlet bankası statüsüne sahip Osmanlı Bankası gibi mali kurumlar ya da Osmanlı Kamu Borç Sandığı artık işlememektedir; keza yerlerini tutacak kurumlar da yoktur. Smyrna-Aydın ve Smyrna-Kasaba demiryolları gibi Smyrna'daki bütün kamu çalışması girişimleri de devletin denetimine verilmiştir. Smyrna Fig Packers Ltd ya da Export Tobacco Co Orient Ltd gibi büyük kumpanyalar ve diğerleri faaliyetlerini azaltmak ya da tamamen kesintiye uğratmak zorunda kalırlar. İngiliz ve Fransız şirketler, pamuk, mazı fındığı, üzüm ve incir gibi ürünlerin ihracat iznini talep etmekten geri durmazlar ama bunlar depolarda kalırken İngiltere ve Fransa'da da yokluk çekilir. Abluka ise, tütün sanayinin zorunlu ürünü olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç edilen meyankökü gibi çok ender ürünler için "parçalanıyordu." Smyrna'daki çok sayıda Yunan tüccar Yunanistan'a yerleşir. Mallarını oradan pazarlayabileceklerdir. Hatta Birleşik Krallık gibi düşman ülkelere bile satış yapabilirler. Bu durum 1917 Haziran'ında Yunanistan'ın savaşa girmesine dek sürer. Abluka ithalatçı sınıfı yarar. Bunlar stoklarını savaş dönemi boyunca ya da hemen ardından yüksek fiyata satarlar. Örneğin Oriental Carpet'in durumu budur.

Savaş sırasında hükümetlerin aldıkları istisnai ekonomik önlemler, vergi ve el koymalar özellikle Avrupalı ve Hristiyan sakinlere zarar verirken, bir grup Müslüman için bulunmaz bir fırsat oluşturur. Bunlar özellikle iktidarın yörüngesinde olan kişilerdir ve çeşitli ürünlerin tekeli ile ulaşım

araçları, özellikle demiryolları bunların elinde toplanır. Hükümetin temel mallar ticareti üzerinde uyguladığı kontrol, yeterli ulaşım aracı olmaması ve iç bölgelerde seyahat edebilmek için özel bir izne sahip olma zorunluluğu bu yıllarda gayrimüslim tüccarın karşılaştığı engellerdir. Fiyatlardaki aşırı artış olağanüstü boyutlar edinir, ama politikası ulusal (Türk) bir burjuva yaratmak olan hükümet herhangi bir önlem alacak durumda değildir. Hükümet görevlileri şirketleri mülklerine el koymakla tehdit ederek kendilerini ortak göstermektedirler ve çok sayıda mülk karşılıksız olarak Müslüman mültecilere aktarılmıştır. Bunlar her koşulda yasal unvan edinirler.⁶

Gündelik yaşamın verilerini her şeyden fazla altüst eden şey, dış dünyayla iletişim eksikliği ve tecrittir. Konsoloslukların ve eğitim kurumlarının, hayır cemiyetlerinin ve Avrupalıların yönettiği başka kurumların kapatılması sonucunda İngiliz ve Fransız nüfus kendini ketlenmiş hisseder.

Smyrna'yla iletişim kurmak çok güç, neredeyse gerçekten imkânsız ve Smyrna'dan ayrılma iznini yalnızca Mrs Pater-son hasta bir kızla birlikte tesadüfen alabilmiştir ve şu an Fransa'da yaşamaktadır, yalnızca o kocasından bilgi alabilmektedir. Kocasının durumu iyi olduğunu, ama ülkeyi terk etme hakkı olmadığını, yetkililerin de az çok denetimi altında olduğunu yazıyor. Ama Smyrna'da doğmuş olduğundan ve tüm yaşamını orada geçirdiğinden, üstelik bu şehrin cemaatinin çok saygın ve gözde bir üyesi olduğundan Türk yetkililer tarafından gayet iyi tanınmaktadır.⁷

6 Ahmed Emin, *Turkey in the World War, Economic and Social History of the World War*, New Haven, Yale University Press, Carnegie Eddowment for International Peace, Division of Economics and History, Economic and social history of the World War, Turkish Series, 1930, s. 113-118.

7 PRO, F.O., 368/113041, New Bank Buildings'in Viscount Grey'e mektubu, 20 Ekim 1916.

Şehrin önemli Ortodoks Yunan cemaati, kırk beş bin Helen'iyle birlikte, resmen düşman olarak kabul edilmemiştir; en azından Yunanistan İttifak güçleri safında savaşa girene dek durum böyledir. Ama Yunanistan'ın Müttefiklere sempatisi Osmanlı devletinin gözünde bu cemaati şüpheli kılar. Osmanlı devletinin Hristiyan tebaasına karşı güven yokluğunun sonucu, birçok tanıklıkta belirtildiği gibi, bu Hristiyanların ünlü “amele taburu”na katılmasıdır. Maden ocaklarında, yol şantiyelerinde ya da demiryollarında çalışma, insanlık dışı koşullarda gerçekleştirilen tarımsal çalışma işlemlerinden çoğunun kaçmasına ya da firara yol açar.⁸

Onların Yunan vatandaşlığının tartışma konusu edilmesi- nin sonucunda Osmanlı ordusuna yalnızca Osmanlı Hristiyanları değil Helenler de alınır. İçlerinden çoğu Yunanistan'a kaçarlar ya da firar ederek Smyrna'da gizlice veya artbölgede haydut gibi yaşarlar. Osmanlı ordusunda hizmet eden ve savaş esiri olarak tutuklanan Yunan kökenli birkaç asker İngilizlerle Fransızları son derece rahatsız eder, çünkü Helen hükümetini hoşnutsuz etmekten çekinmektedirler. Bu askerlerin “Müttefikler” tarafından tutuklanması, bu savaş durumunun yol açtığı tek paradoks değildir. Smyrna Helenleri, düşman topraklarda kaldıkları ölçüde Müttefik güçler tarafından “düşman” olarak görülürler. İmparatorluk Hristiyanları trajik bir durumda kalır. Bir yanda, Osmanlı devletinin kırımlarının kurbanı olurlar çünkü düşmanla işbirliği yapmalarından kuşkulaniılmaktadır, diğer yanda ise Küçük Asya kıyılarında Müttefiklerin bitmek bilmez savaş operasyonlarının sonuçlarına maruz kalırlar. 1916 yılında Smyrna bombalandığında belli başlı kurbanlar –ve bunlar arasındaki Helenler– Mortakia ya da Vurla gibi Yunan nüfusun çoğunlukta olduğu mahallelerde görülür.

8 Eric Jan Zürcher, “Between death and desertion. The experience of the Ottoman soldier in World War I”, *Turica*, 28, 1996, s. 235-258.

İmparatorluk Hıristiyanları kendilerini her zaman korumuş olan bu güçlerin zaferini beklerken saldırısıyla karşılaşınca, duyguları körelir.

* * *

Çok sayıda firarinin, mültecinin, yoksulun ve öksüzün Smyrna'daki varlığı ile temel besin maddelerinin eksikliği döküntülü tifüs gibi hastalıkların yayılmasını hızlandırır. Bu hastalık 1918 yılında salgın boyutlarına ulaşır. 1915-1917 arasında un fırınlara belediye tarafından dağıtılır ve ekmeğe alabilmek için tayan kuponları gerekli olur. Amerikan Başkonsolosu George Horton'un desteğinden yararlanan bir yardım programı Britanya tebaalılarının (Maltalılar ve Kıbrıslılar) ve Nifte⁹ kuşatılan majestelerinin üç yüz tebaası gibi savaş esirlerinin hayatta kalmasına ve Britanya Deniz Hastanesi gibi kurumların varlığını sürdürmesine önemli katkıda bulunur. Ortodoks Yunan cemaati metropoliti Chrysostomos, kendisi İstanbul'da sürgünde olmasına rağmen önemli işler gerçekleştirir. Cemaat dernekleri ve bütün cemaatlerin okul kurumları öğrencilerin eğitiminden çok hayatta kalabilmekle ilgilenirler. Eğitim faaliyetleri yavaş ilerler, çünkü çok sayıda yabancı öğretmeni geri göndermek ya da yönetimlerini bir Osmanlı yurttaşına emanet etmek zorunda kalırlar. Örneğin Fransız-Yunan Aroni lisesi bunu yapar.¹⁰

Savaş yıllarında Türk milliyetçiliğinin son derece baskın durumu dille ilgili önlemlerde de görülür: İşletmelerde Türkçe kullanma zorunluluğu, gayrimüslimlerin okulları da dahil olmak üzere Türkçe'nin zorunlu eğitim dili olması, başlıklarını Türkçe de belirtmeleri için gazetelere yapılan dayatma, Yunanca, İngilizce ve Fransızca yer adlarının de-

9 Nif ya da Nymphaea.

10 Nicolaos Ch. Aroni, *Από την ιστορία της Παιδείας στη Σμύρνη, το Χρονικό της Σχολής Αρώνη*.

gişmesi (örneğin Mortakia Muradiye olur; Triada Turfanda olur; Eduard Talat Paşa, Allioti Rahmi Bey, Paradiso Osman-cık, Malkots Tahir Bey, Tomaso Hüseyinler olur).¹¹

Çok sayıda gazete ve yayın sert sansür ve ortalığı kırıp ge-çiren ekonomik kriz nedeniyle yayınlarına ara verirlerken, sayısız dernek de faaliyetlerini erteler. Yunan spor cemiyeti Panionios 1915 yılında 17. Panionios Oyunları'nı düzenle-meyi başarır, ama 1916 ve 1917'de yapamaz. Bununla birlik-te 1918 yılında Türk derneği olan Altay'ın da katıldığı spor yarışmaları düzenlenir. Buna karşılık tiyatro, özellikle Yu-nan ve Yahudi Osmanlıların, Fransızların, İtalyanların, İn-gilizlerin katıldıkları Smyrna Amatör Tiyatrosu gibi gruplar Smyrna'da ve civarında yardım amaçlı çok sayıda temsil ve-rirler. Vali Rahmi Bey, bir tiyatro piyesinin başarısından ha-berdar olunca, oyuncuların Kızılay yararına oynamalarını talep eder ve başka tebriklerin yanı sıra onlara bir çuval un ve on beş kilo şeker de bağışlar.¹²

Savaş yılları boyunca Smyrna'nın İmparatorluğun bir vi-layeti olmaktan çok özerk bir devlet olduğu ve vali Rahmi Bey'in, Jön Türk hareketinin kadrosu olarak savaşı göz ar-dı edebileceği ve ister Avrupalı olsunlar ister Ermeni cema-ti üyesi, şehirdeki Hristiyanları "kurtarma"ya çalışabile-ceği söylenmiştir.¹³ Bununla birlikte, savaş öncesinde Sm-yrna'daki yabancı kumpanyalara (özellikle İngiliz kumpan-yalarına) yönelik düşmanca politikası, ayrıca adının Yunan-lar üzerindeki baskıya ve mali skandallara karışmış olması

11 Erkan Serçe, "İzmir mahalleleri", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, 2000, s. 167. Bu değişimsavaş yıllarında milliyetçi ve Avrupa-karşıtı bir akımın varlığını belirt-se de, yer adlarının, özellikle de önemli ve bilinen mahallelerin adlarının siste-matik değişimi, cumhuriyet döneminde meydana gelir: Punta Alsancak olur; Galinos Yiğitler olur; Beni İsrail İstiklal olur; Aghia Maria Sokullu olur.

12 Christos Socr. Solomonidis, *Το θέατρο στην Σμύρνη, 1657-1922 (Smyrna'da Tiyatro, 1657-1922)*, Atina, 1954.

13 Nurdogan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, Milliyet Yayın-ları, 1970, s. 30; Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 98, 105 ve 172.

onu Jön Türk komitesinin milliyetçi programının belli başlı temsilcilerinden biri haline getirir. Savaş sırasındaki ılımlı tavrı, bu savaşın ciddi bir hata olduğu inancına ve Müttefiklerle kısa sürede bir barış imzalanabileceği umuduna bağlanabilir.

Yine de bazı kriz anlarında, örneğin İngiliz filosu Smyrna bölgesine çıkartma yapma tehdidinde bulunduğu, Rahmi Bey şehri ateşe vereceğini ve tek bir Hristiyan'ın bile sağ kurtulmayacağını belirtir. Ayrıca, tanınmış Avrupalıları (aralarında Whittall'lar ya da Giraud'lar da bulunur) Türk mahallesine getirterek, buranın bombalanmasından caydırma çabası aşırı yurtseverliğine de kanıttır. Diğer yandan, defalarca, Rahmi Bey Avrupalılara karşı konukları gibi davranmış, hatta silah taşımalarına bile izin vermiş, Smyrna yakınlarında avlanmalarına, atış talimi yapmalarına imkân tanımıştır. Avrupa "kolonileri"nin üyeleriyle ilişkileri, savaşın sonunda Atina'daki Birleşik Krallık elçisine bir barış önerisinde bulunma görevini Giraud ailesinin bir mensubuna emanet ettiğinde ya da kişisel yaşamındaki çeşitli olaylar vesilesiyle kendini gösterir. Örneğin oğlunu kaçıran Çerkez Ethem'in istediği fidyenin bir bölümünü Henry Giraud öder.¹⁴ Hristiyanların hem koruyucusu hem kıyımcısı olan Rahmi Bey'in kişiliği hakkında edinilebilecek muğlak algı, Smyrna'nın, özellikle bu savaş yıllarında kendine özgü "özerkliği"ni koruduğuna, Rahmi Bey'in duruma göre hem abartılı bir gayretkeşlik gösterip hem de, tersine, merkezî hükümetin buyruklarını kibirli bir şekilde görmezden gelebileceğine dair fazladan bir bilgi oluşturur.

14 Ahmet Mehmetefendioğlu, "Yeni Belgelerle İzmir Valisi Rahmi Bey'in Oğlunun Kaçırılması", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, no 88, Nisan 1991, s. 32-36.

30 Ekim 1918 - 2 Mayıs 1919: Belirsizliğin Yarattığı Sıkıntılar

Silah bırakışmasının imzalanması (30 Ekim 1918) ile Helen ordusunun Smyrna'ya gelişi (2-15 Mayıs 1919) arasındaki altı ay herkes için bir belirsizlik dönemidir. Hristiyanlar için umut dolu, şehrin Müslüman nüfusu için kaygı verici bir belirsizlik.¹⁵ Ortodoks Yunan cemaatin galip müttefikleri 6 Ekim 1918'de karşılayışı –bir Yunan gazeteci bile bu kadar çok Yunan ve müttefik bayraklarının nereden bulunduğunu kendi kendine sormuştur– ve Smyrna'nın Yunanistan'a ilhakı dedikoduları şehirdeki Müslüman nüfusta panik rüzgârları estirir. Aralarında eski vali Rahmi Bey'in de bulunduğu çok sayıda tanınmış Jön Türk mali skandallara karıştıkları ve Hristiyanlara karşı kıyım katıldıkları (Ermenilerin tehciri, Yunanlara baskı) için hükümet tarafından yargılanıp dışlanırlar. Ama onların ideallerinden esinlenen örgütler –örneğin Kızılay– Smyrna'da ve civarında Müslüman nüfusun çoğunluk olduğunu uluslararası kamuoyuna duyurmak için seferber olurlar. Türk gazeteler makalelerinde Smyrna Müslümanlarına kendi şehirlerine yönelik vatansever duygular aşılama çalışırlar. Her iki taraf da –Türkler ve Yunanlar– propaganda yayınları yaparlar ve aynı zamanda bölgenin Türk ya da Yunan karakterini kanıtlamak için fotoğraf ve sinema gibi yeni medyalara başvururlar; örneğin İsviçreli ünlü fotoğrafçı Fred Henri-Paul Boissonnas'ın 1919'da Smyrna üzerine yayımladığı albüm Helen hükümetinin siparişi üzerine hazırlanmıştır.¹⁶

15 Engin Berber, *Sancılı Yıllar İzmir 1918-1922, Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1997; Engin Berber, *İzmir (30 Ekim 1918 – 15 Mayıs 1919). Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak*, İstanbul, 1999.

16 Charles Valley, *Smyrne, ville grecque*, Paris, Chapelot, 1919; *Smyrne turque*, Smyrna, Osmanlı Haklarını Savunma Cemiyeti yayını, Smyrna, 1919; F. Henri-Paul Boissonnas, *L'image de la Grèce*, Cenevre, Chapuisat, 1919.

2 Mayıs 1919 - 9 Eylül 1922:

**Smyrna Ortodoks Yunan Cemaatinin Yunan Milliyetçi
Politikasıyla Özdeşleşmesi ve Küçük Asya'da
Yüzyıllık Varlığının Son Bulması**

2-15 Mayıs 1919 tarihlerinde coşkulu ve duygu dolu bir ortamda Ortodoks Yunan nüfus Helen ordusunu Smyrna'ya binlerce mavi-beyaz bayrak sallayarak, metropolitin çan sesleri eşliğinde kutsadığı askerlere gül yaprakları atarak kabul ederken, sahilde gemilerden inen ilk Yunan piyade erlerinin dansı çılgınca gösterilere yol açar.

Önceki gece binlerce Türk, limanın her noktasından görülen yüksek bir yer olan Bahri Baba'da toplanarak hoşnutsuzluklarını ifade etmişlerdi. Merkez hapishanesindeki Müslüman mahkûmları serbest bırakmışlardı. Silah bırakışmasından sonra Müttefikler tarafından tutulan bin iki yüz elli Hristiyan'ın serbest bırakılmasından sonra hapiste yalnızca onlar kalmıştı. Smyrna Hristiyanlarının coşkusunun düşmanca gösterilere yol açmayacağını düşünen Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un iyimserliğine rağmen, asker çıkarmasının ardından gelen olaylar Smyrna'daki Helen idaresinin geleceğini olumsuz etkiler: Şehirde Türk ordusunun güçlü bir birliği mevcutken bu çıkartma tek başına bir provokasyon oluşturur. Valilik yakınlarında Yunan ordusuna ateş açılınca karşılık verirler ve her iki tarafın da kayıpları önemlidir: Yaklaşık üç yüz Türk ve yüz kadar Yunanlı ölür. Ani bir dolu yağışı kalabalığı dağıtmıyordu kayıplar muhtemelen daha fazla olurdu. Binden fazla Türk tutuklanır ve Müttefik gemilerinin önünde, dalga kıran üzerinde kötü muameleye maruz kalırlar. İki Yunanlının ölümüne mahkûm edilmesine rağmen, Helen devletinin düzeni koruma ve yasaya saygı gösterilmesini sağlama amacıyla gönderdiği elçilerinin başarısızlığı –Smyrna'daki var-

lıklarının resmî nedeni– Müttefik güçler arasında bir istinabe komisyonu kurulmasına yol açar. Komisyon 15-16 Mayıs olaylarını dinsel fanatizm olarak değerlendirir ve bunun sorumlusu olarak Yunan elçiliğini görür, daha genelde de Küçük Asya'daki varlığını tartışma konusu eder. Elçilik sorumlusu yüksek komiser Aristidis Stergiadis, Helen yönetiminin otoritesini tesis etmek için öyle sert önlemler alır ki bir süre sonra Hristiyanlar aleyhine ayrımcılık yapmakla suçlanır. Gerçekten de, Yunanlar, bir bölümü kendileriyle aynı kökene sahip olan çok-etnili bir bölgeyi eşitlik ilkesine saygı göstererek yönetebilecek yetenekte olduklarını kanıtlamak zorundaydılar.

Sèvres Anlaşması imzalanana dek Helen ve Türk idareleri birlikte var olur. İstanbul'la ekonomik ilişkiler sürdürülürken, işgal bölgesinin resmî parası Türk parası olarak kalır. Yunanca ve Türkçe resmî dil olarak kabul görür. Ama yüksek komiserliğe bağlı on dört bölgeden yalnızca biri, Müslümanların ticari faaliyet yürüttüğü bölge bir Müslüman tarafından yönetilmektedir. Helen idaresi görev yaparken Müttefiklerle defalarca karşı karşıya gelir; özellikle iki idarenin de yetkili olduğu sağlık, mal dolaşımı, pasaport kontrolü ve sansür gibi konularda görülür bu durum.

Helen idaresi Müslüman cemaatle uzlaşmak için, Yunanlıların provoke edici coşkusu yatıştırmak, şehirdeki Avrupalıları hoşnut kılmak için, ayrıca Ermeni ve Yahudi cemaatlerini¹⁷ ve diğer inançlar ile mesleki cemiyetleri davaya kazanmak için büyük çaba gösterir. Bu duyarlılaştırma kampanyası silah bırakışması döneminde Türk gazetecilerin yakınlaşma teşebbüsleriyle zaten başlamıştı. Geleneksel Girit kıyafetleriyle gönderilen bir Giritli şehirde dolaşarak Smyrna'ya yerleşmiş bulunan Girit kökenli Türkler-

17 Henri Nahum, *Juifs de Smyrne. XIXe-XXe siècle*, Paris, Aubier, 1997, s. 166-167.

le dostluk ilişkileri ve sıkı bağlar kurmayı başarır. Ulusal Kütüphane'nin adının değiştirilip bundan böyle Müslüman Kütüphanesi denmesi gibi teşebbüsler, Müslüman nüfusun Türk karakterini yatıştırmaya yönelik kasıtlı bir çabaya kanıttır.¹⁸ Jön Türkler üzerine alaycı bir şiir Yunan gazetelelerinden birinde yayımlandığında sansür bürosu müdürünün işten uzaklaştırılması cemaatler arası yakınlaşmaya katkıda bulunmanın bir diğer biçimi olur. Tüm bu teşebbüsler, o zaman oldukça etkili olsalar da –örneğin bu sayede Türklerin *Köylü* ve *Islahat* gazeteleri Yunan rejimini desteklerölçüsüz bir iyimserliğe ve Jön Türk hareketinden bu yana Türklerin besledikleri ulusal bilincin doğru değerlendirilememesine kanıttır.

Yunan propagandası kadar İtalyan propagandasının da hitap ettiği Katolik Yunan cemaati öncelikle Yunan propagandasına açıktır. Kaderi bir anlamda Yunanlıların kaderine bağlı olan Ermeni cemaati ise, Sèvres anlaşması bağımsız bir Ermeni devletini de öngördüğünden yeni rejime desteğini gizlemez. Yeni idarede bir rol oynamayı ve diğer Ermeni cemaatlerinden sağ kalanların zararının telafisi için yardım elde etmeyi ummaktadırlar. Smyrna'daki Yahudi cemaati, sorumluları Helen idaresinin teveccühünü elde etmiş olsa da, yeni rejimi onaylamadığını –şehri terk etmek de dahil– çeşitli biçimlerde gösterir. Vaktiyle Yahudilerin Smyrna Yunanlılarıyla ilişkilerini bozmuş olan dinsel düşmanlık ile şehrin Helen devletine bağlanmasından sonra Yahudi cemaatinin hegemonyasını yitirdiği Selânik örneği, gelecekte bir Helen idaresinin yönetiminde kalma fikrinden Yahudilerin hissettiği güvensizlik duygusuna katkıda bulunurlar.¹⁹ Helen idaresi Avrupalılarla Levantenlerin çıkarlarına da zarar

18 Mustafa Şahin, "Dünü ve Bugünüyle İzmir Milli Kütüphane", *Tarih ve Toplum*, c. CXXXIV, Şubat 1995, s. 103-110.

19 Henri Nahum, *a.g.e.*, s. 167-168.

Atina hükümet temsilcisi Aristid Stergiadis ile Küçük Asya Helen Kuvvetleri Başkomutanı Orgeneral Paraskevopulos'un ve generallerinin önünde yeni kuralarının yemin töreni. Smyrna, 28 Mart 1920.

vermemeye çabalar ve ayrıcalıkları dokunulmazlık rejimine dahil eder. Ama Helen idaresinin özellikle bölgede Yunan kapitalizmini teşvik edeceği inancı Avrupalıların önceki rejimi desteklemesine yol açar, çünkü bu rejim onların ekonomik faaliyetine belirgin bir ilgi göstermese de, büyük bir hareket alanı bırakmıştı. İngiltere Ticaret Odası'nın *Times*'daki resmî yazısında, "şehri Yunanlara bırakmak felaketlere yol açacaktır" denir ve Müttefikler arası bir idareden yana olduğu belirtilir. Osmanlı Bankası, Osmanlı Kamu Kredisi ya da Tütün Rejisi gibi önemli mali kurumlar, Helen işgali döneminde kârlarını artırmayı başarmış olsalar da, Helen egemenliği koşullarında ayrıcalıklarının sınırlandırılmasından daha baştan beri çekinmektedirler. Fransız ruhban misyonlarının durumu da aynıdır.

Helen idaresi Smyrna'daki Ortodoks Yunan cemaati de hoşnut edemez. Esasen Atina ve Epir'den gelenlerin alındığı idareye Smyrnalıların kısıtlı katılımı bu cemaatin ön-

de gelenleri arasında büyük bir hayal kırıklığına yol açar. “Büyük Yunanistan” ideolojisini benimsemiş din adamlarından biri olan metropolit Chrysostomos bile artık yalnızca dinî görevlerini yerine getirmek zorunda olduğunu acıyla saptar.

Helen devletinin elçileri, idari memurlar ve sıradan askerler, anavatan temsilcisi halesiyle çevrili olduklarından, Smyrna sakinlerinin sevgi ve hayranlığını kazanmayı elbette bilirler. Ama abartılı milliyetçilik ve içlerinden bazılarının kibirli tavrı Yunan cemaati üyelerini rahatsız eder.

Kişiler arası ilişkilerde de zihniyet farklılıkları görülür. Örneğin Yunanistan’dan gelen çok sayıda asker Smyrna kadınlarının serbest tavrını yanlış yorumlar ya da eleştirir. Genç subay şehirdeki evlere kabul edildiğinde bu durum bazı sorunlar yaratır.

Mayıs 1919’da Smyrna’da Helen devletinin varlığı Ortodoks Yunan cemaatinin bu şehir içindeki kendi geleceğini eski korkulardan kurtulmuş olarak görmesini sağlar. Aynı zamanda ise Müslüman cemaati tersi bir senaryoya, yani Smyrna için bir Türk gelecek hayal etmeye yöneltir.

Sèvres Anlaşması Smyrna bölgesini sultanın metbuluğu altında beş yıllık geçici bir dönem için Yunanistan’a bırakır. Bu dönemin sonunda bir referandumla bölgenin Yunanistan’a bağlanmasına muhtemel karar verilecektir. Smyrna Ortodoks Yunan cemaati, coşkusuna rağmen savaşma yönünde özel bir arzu göstermezken, Mart 1920’de gönüllü olarak askere çağırılırlar. Helen yurttaşlar seferberlikten kurtulmak için kendi yurttaşlıklarını bile tartışma konusu ederler.

Ama bu aynı zamanda Yunanistan için umut dolu bir dönemdir. “*Ex oriente lux*” sloganıyla bir İyonya Üniversitesi’nin kurulması projesi de buna kanıttır. Bu üniversitenin kurulabilmesi için yetkililer ünlü matematikçi Karateodoris’i Almanya’dan çağırırlar. İçinde halk kütüphanesi-

nin bulunacağı, inşaatı yarı yarıya tamamlanmış bir bina ve bir Türk yüksek okulu Helen idaresi tarafından tamamlanır. Burası yetmiş salonlu, üç yüz yirmi kişilik bir amfiteatrla görkemli bir mimari bütün oluştururlar ve 1922 yazında, göçten hemen önce işlemeye hazırdır. Bu iddialı proje ve Yunan Bankası'nın ek bölümlerinin kuruluşu, Helenlerin Smyrna'da kendileri için olası bir geleceğe güven duyduklarına kanıttır. Bu iyimserlik Ortodoks Yunan toplumunun her düzeyinde belirgin bir coşkuyla ifade bulur. Çok sayıda dernek ve sendika kurulmuştur; dans okullarında vals ve fokstrot gibi yeni danslar öğretilir; Smyrna ve Atina truplarının temsilleri Sporting Club'te ve Kraemer'de verilir. *İstanbul'un Gülü* ve *Leblebici Horhor Ağa* gibi operetler Smyrna Büyük Tiyatrosu'nda oynanır. Müttefik donanma mürettebatının katılımıyla futbol turnuvaları düzenlenirken, diğer yandan da basketbol gibi yeni spor türleri ortaya çıkar; gazetelerde otomobil reklamları görülebilir ve İtalyan, Fransız ve Amerikan filmleri şehirdeki on yedi sinemada gösterime girer. Genellikle Fransızca altyazılı olan filmlerde Yunanca altyazı da kullanılır.²⁰

Kasım 1920 seçimlerinde Venizelos'un yenilgisi, Türklerin durumunun askeri ve diplomatik olarak güçlenmesi, Müttefiklerin yön değiştirmesi, Yunan ve Türk hırsız ursuz çetelerinin faaliyetleri ve düzenin genel olarak çöküşü, Ortodoks Yunan toplumu tarafından şaşkınlıkla izlenir: Uzun bir kendi kendini idare etme gelenegine dayanan bu toplum geleceğine kendi dışında karar verildiğini hisseder. Aşırı-vatanseverlikleriyle gözleri kör olmayanlar kaygı içindedir. 16 Ekim 1921 tarihli bir mektupta fotoğrafçı Fred Henri-Paul Boissonnas Smyrna'dan şunu yazar: "Burada kor-

20 *A Survey of Some Conditions in Smyrna, Asia Minor, May 1921* (Smyrna, Parado'daki International American College öğretmenlerinin yazdığı makaleler), "Recreation" bölümü s. 11 (sayfa numaraları devamlı değildir).

kunç bir ruh çöküntüsü hakim, faaliyetlerin düşüşünü ise saymıyorum. Herkes paranın yeni bir değer kaybıyla enflasyonu bekliyor.” Vaktiyle bol ve ucuz ürünleriyle tanınan şehir 1921 yılında Atina’dan daha pahalıdır.

Küçük Asya’nın tahliyesi perspektifi Smyrna’daki Ortodoks Yunan cemaatinden bir grup önde gelen kişiyi Ekim 1921 tarihinde Küçük Asya Savunma Hareketi’nin kurmaya yöneltir. Hareketin hedefi hem serbest bölgelerin korunması hem de henüz kurtarılmamış bölgelerdeki halkın korunmasıdır. Helen devletinin bu teşebbüse katılmayı reddetmesi karşısında, onun destekleyebileceği yedek politik çözümler arayışına gidilir: Örneğin, Hristiyan bir valinin yönettiği özerk bir Küçük Asya devleti fikri ya da tüm cemaatlerin eşit katılımıyla sultanın metbuluğu altında çok-etnili bir hükümet fikri. Ama 18-31 Temmuz 1922’de özerk bir Küçük Asya devletinin ilanı Müslümanların güvensizliğiyle, Ortodoks Yunanların reddiyle karşılaşır ve özellikle büyük Müttefik kuvvetleri tarafından kesinlikle reddedilir. Helen ordusunun geri çekilme ihtimali Ortodoks Yunan cemaatini korkuturken, Helen hükümeti de yatıştırmaya devam etmektedir. Hatta şehir iç topraklardan gelen göçmenlerle ve Helen askerlerle dolmuşken bile böyle davranmaktadır. Smyrna’da yaşayan ya da buraya göç etmiş yaklaşık altı yüz bin kişi şehri terk etmeyi hiç arzulamamaktadır ve limandaki yirmi bir müttefik gemisini kendileri için bir teminat olarak görmektedirler.²¹ 2 Eylül’de Yunanistan ateşkes talep eder. 9’unda Türk ordusu şehre muzaffer biçimde girer.

21 Victoria Solomonidis, “Greece in Asia Minor: the greek administration of the vilayet of Aidin, 1919-1922”, yayımlanmamış tez, Londra, King’s College, 1984, s. 186.

YANGIN, BİR YAŞAM MODELİNİN SONU

MARIE-CARMEN SMYRNELIS

9 Eylül 1922

9 Eylül'de Türklerin Smyrna'ya girişi şehri içler acısı bir kargaşa içinde yakaladı. Bütün tanık anlatıları, Yunan rejiminin son günlerinde paniğin tüm sınıfları kapsadığı konusunda hemfikirdir: Memurlar görevlerini bırakıp kaçıyor, bankalar mevduatlarını talep eden mudilerin istilası altındaydı, misilleme korkusunun deliye döndürdüğü halk limandaki gemilere doğru akın ediyor, gemiye binebilmek için itişip kakışıyor. Öğleyin, korku içindeki kalabalıktan kapkara olmuş deniz boyunca uzanan büyük sokakta bir çılgılık yükseldi: İlk Türk birliği görünmüştü. Başlarında genç bir komutanın yürüdüğü süvarilerdi bunlar. [...] Akşamleyin beşinci piyade tümeni gelmişti. Ertesi gün de bizat Mustafa Kemal geldi. Müslümanlar onun için görkemli bir karşılama düzenlemişlerdi.

L'Illustration, 23 Eylül 1922 tarihli sayı

12 Eylöl 1922

Limandan yükselen dumanların ardından savaş gemileri beliriyor. Korkunç silüetleri belli belirsiz görülüyor. Not alıyorum: *Edgar-Quinet, Jean-Bart, Vittorio-Emanuele, Venezia, King-George, Iron-Duke*. Birçok torpil gemisi ve destroyer, özellikle Amerikan gemileri körfezi ve rıhtımları gözetliyor. [...]

Üç günden beri Mustafa Kemal'in muzaffer ordusu şehre giriyor, düzen yeniden tesis olmaya başladı. Mültecilere barınak aranıyor; savaş gemilerinin korumasında olduklarını hisseden Hristiyan nüfus yeniden güven buluyor. Rıhtımlarda yoğun ve karmakarışık bir hareketlilik var. [...] Şehirde binlerce alev göz kırparak yanıyor, gemilerin projektörleri hareketli ışık demetleriyle karanlığı eşeliyor. Şehrin alt tarafındaki Türk mahallesinden birkaç el silah sesi, bomba patlamaları, kadın çığlıkları, sonra hiç. Gece sakin.

L'Illustration, 30 Eylöl 1922 tarihli sayıya ek

13 Eylöl 1922

Şafak vaktinden beri kayıklar hiç durmadan kara ile gemiler arasında gidip geldiler. Smyrna'da bulunan tüm Britanya tebaasına derhal gemilere binme emri verildiğini öğreniyorum. [...]

Öğleden sonra saat ikiye doğru, Ermeni mahallesinin üzerinden kalın bir duman düz bir çizgi halinde yükseliyor. Yine de yangın yayılmıyor, sanki bir süre sonra bastırılmış benziyor. Bununla birlikte, rıhtımlarda ne pahasına olursa olsun gemilere binmek isteyen korku içindeki insanlar kara bir dalga gibi akın ediyor. [...] Ama işte yine Er-

meni mahallesinde iki yeni ateş belirdi. Çok daha vahim. Durum ciddileşiyor çünkü güney rüzgârı şiddetleniyor ve alevleri Avrupa mahallesine doğru sürüklüyor, orada da bir iki alev görülmeye başladı bile. Silah sesleri geliyor, bombalar patlıyor. [...]

Saat akşamın dokuzu: gündüzden geceye olup biteni anlamadan geçtik. Gökyüzü ateşten dev bir kubbe. Sandallar evleri yanan Fransızlarla İtalyanları taşımaya başladı. Paniğin ortasında, mültecilerin karmakarışık akını altında, silahlı Fransız gemiciler hayranlık verici bir şekilde soğukkanlılıklarını koruyorlar. [...]

Sabahın saat ikisinde yangın alevleniyor. Smyrna Tiyatrosu bir saman yığını gibi bir çırpıda alev alıyor; yirmi dakika içinde dört duvardan ve bir moloz yığınının başka bir şey kalmıyor. Alevler Fransa Konsolosluğu'na erişiyor. Taş yapı birkaç saniye direniyor. Fransa Konsolosluğu'nun arkasında, İtalyan okulunun çatısında, İtalyan gemiciler, yılmadan, ışıklı işaretlerle amiral gemilerini yangının gidişatından haberdar ediyorlar. Patlamalar çoğalıyor: otomobil garajlarının benzin depoları, alkol depoları patlıyor ve yangını büyütüp paniği yayıyorlar.

İtalyan, Yunan, Ermeni dolu ilk sandallar gemimize ulaşıyor. Emir kesin: "Önce İtalyanlar!" diye bağıyor komutan. Ama bu kargaşada onları nasıl ayırt edecekler? Üstelik yalvaran kadınlar var, yakaran kollarında çocuklarını tutan anneler var. İnsanlığın sesi baskın çıkıyor: "Hepsini kurtarın!" Merdiven iniyor. İnsan salkımları merdivene asılıyor. Aşağıda, alacakaranlıkta, müthiş bir mücadeleyi dehşetle fark ediyoruz. Denize düşenler var, yırtıcı canlılar atılıyor...

L'Illustration, 30 Eylül 1922 sayısına ek

Alevler yavaş yavaş evimize doğru yaklaşıyor. Alevlerin içinde eşyaların çatırtısı ve yanıcı maddelerin patlayarak havaya uçuşması asla görülmemiş bir cehennem görüntüsü yaratıyor. [...]

Hiç umudumuz kalmadı: yok olmamız an meselesi. Rihtımların karşısındaki bir dizi binaya yerleştirilmiş olan pasaport bürosu bir saat içinde kül yığınına dönüştü. Rihtımdaki bütün muhteşem binalar, ünlü Orient Carpet kumpanyası, Sporting Club, Smyrna Tiyatrosu, Kraemer Palace ve diğer muhteşem binalar birkaç saat içinde alevlere yem oldu. İskeleti kalmış duvarların çöküşünün yol açtığı güçlü uğultu ve korkunç sarsıntı uzaklara varıyor, ölümcül bir ürperti hissederek kendimizi dünyanın sonunun kurbanları gibi hissediyoruz. [...]

Evlerdekilere eşyalarını topluyorlar, Punto'nun kırlarına kaçmaya hazırlanıyorlar. Balkona çıkıp bakıyorum, o yönde de kurtuluş yok; Punto'ya doğru itilmiş binlerce mülteci kitle halinde yangına doğru koşturuyor, yangının daha güvenli olduğu kanısındalar. Kargaşa içindeki halk nereye gideceğini bilemiyor, bir insan seli gidip geliyor.

Dora Sakayan, *Smyrne 1922. Entre le feu, glaive et l'eau. Les épreuves d'un médecin arménien*, Paris, L'Harmattan, 2000, s. 20-21

14 Eylül 1922

Sabahın yedisi. Göğü karartan koyu duman bulutları arasından güneş görünmüyor. Yine de Smyrna'yı vuran felaketin boyutlarını anlayabiliyoruz. Duvarlar çökmeye devam ediyor, yıkıntılar düşerken havaya közler ve kıvılcım bulutları saçılıyor. Kurtarma çalışması aralıksız sürüyor. Geceleyin yaklaşık on bin kişi gemilere binebildi. Ama da-

ha ne kadarı kaldı kim bilir, umutsuz, yardımsız, yiyecek yok, su yok!

L'Illustration, 30 Eylül 1922 sayısına ek

En tuhafı diyordu, her gece ulur gibi haykırmalarıydı. O saatte niçin haykırıyorlardı bilmiyorum. Biz limandaydık, onlar dalgakıranın üzerine yığılmışlardı ve gece yarısı olduğunda hepsi birden bağırıp çağırmaya başlıyordu. Genellikle onları yatıştırmak için projektörü üzerlerine tutuyorduk. Saat hiç şaşmıyordu.

E. Hemingway, "Sur le quai de Smyrne",
L'Éducation européenne de Nick Adams,
Paris, Gallimard, "La Pléiade", 1966, s. 881

19 Eylül 1922

Yangın başlayalı bir hafta olmuştu, şehrin ticaret semtinin üzeri gri bir dumanla kaplıydı, zaman zaman işitilen bir patlama ceset yığınlarının yakıldığına işaret ediyor ya da hâlâ dolu bir petrol deposunun alev almasından bir duman sütunu yükseliyor ve şehrin yarık çatısından geçip uzaklaşıyor.

Bir kez, söylenti abartılmadı. Orada burada, şanslı bir tesadüf sonucu, bir bina genel yıkımdan kurtuldu, ama birkaç istisna hariç, Türk ve Yahudi mahalleleri dışındaki evler tamamen yıkıldı ve Levant'ın en zengin ticaret şehirlerinden biri bir iskelet gibi yatıyor.

The Times, 28 Eylül 1922 sayısı¹

1 Makaleyi akt. Hervé Georgelin, *La Fin de la Belle Époque à Smyrne des années 1870 à septembre 1922*, tarih doktora tezi, Paris, EHES, 2002, s. 699.

Smyrna körfezinde bulunan savaş gemilerinden olayı izleyen gazetecilerin ve o sırada şehri terk etmeye çalışan mültecilerin (Yunanlar,² Ermeniler,³ Avrupalılar) tanıklıkları arasında bize anlatılan şey bu eylül günlerinde uzaktan yaşanan ya da insanın canında hissettiği hep aynı korkudur. Onları okuduğumuzda, aşağı şehrin mahallelerini ve deniz kıyısındaki binaları hızla yok eden alevleri gözümüzde canlandırmamak imkânsızdır. Bütün bu metinlerde tekrar tekrar karşımıza çıkan şehir sakinlerinin çığlıklarını işitmek güçtür. Smyrna'nın büyük bölümünün dumanlar arasında yok olduğunu görmek ve bu yıkım manzarasına tanık olmanın; içlerinden çoğunun doğup büyüdüğü şehri, her şeyleri artlarında bırakarak terk etmek zorunda kalmalarının umutsuz çığlıkları. Sokaklarda yatan ya da körfez sularında yüzen cesetler karşısında, haksızlık ve zulüm karşısında, tecavüzler karşısında, katliamlar ve talan karşısında hissedilen korku çığlıkları.

Smyrna şehrini kim ateşe verdi? Yangının başlamasından birkaç gün sonra sorun çok sayıda tartışmanın konusu olmuştu. Fransız gazetesi *L'Illustration*'un 23 Eylül 1922 tarihli sayısında olaylar kabaca özetlenir: “Yangının kaynağı henüz bilinmemektedir, tesadüfen mi çıktı yoksa kasıtlı olarak mı başlatıldı belli değildir. Yunanlar Türkleri suçluyor, Türkler Ermenileri.”

O zamandan beri bu polemik gerçek cevap bulamadan⁴ ya

-
- 2 Smyrnalı Yunan mültecilerin tanıklıkları üzerine bkz. Η έξοδος, Μαρτύριες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας (Göç. Küçük Asya'nın Batılı Vilayetlerinden Tanıklıklar, c. 1), Atina, Küçük Asya İncelemeler Merkezi.
 - 3 Bkz. bu kitaptaki Anahid Ter Minassian'ın “Ermeniler: Küçük Bir Cemaatin Dinamizmi” yazısı.
 - 4 Paul Dumont, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne. 1919-1924*, Brüksel, Complexe, 1983, s. 127. Paul Dumont şunu yazar: “Türk tarafı Yunanlıları, daha çok da Ermenileri sorumlu tutar. Ermeni katedralinin patlayıcı dolu olduğu söyleniyordu. Hristiyanlar şehri galiplere teslim emektense yakmayı tercih ettiler: Kemalist yöneticilerin tezi budur. Tersine, çok sayıda tanık Türk ordu-

© PIERRE DE GIGORD KOLEKSİYONU

1922 yangınından sonra Smyrna rıhtımları ve göçmen dalgası.

da tam bir milliyetçi perspektif içinde sürmektedir. Aslında soru, yangının sonuçları yanında önemsiz kalır.

Maddi zarar büyüktür ve milyonlarca Türk lirasına denktir: Tahminlere göre, limanın arkasında bulunan Ermeni, Yunan ve Avrupa mahallelerindeki yirmi beş bin ilâ elli bin ev ve mağaza yanıp yıkılmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından beri şehrin modernleşmesinin ve ekonomik öneminin sembolü olmuş ön yüzü Bellavista'ya kadar harabe halindedir. Okullar, bankalar, hastaneler, kiliseler, hayır kurumları, tiyatrolar alevler altında harabeye dönene dek yıkılmıştır.

Kurban sayısını rakamlara dökmek neredeyse imkânsızdır. Ölü ve yaralılar binlerle ölçülür, evsizler on binlerle. Şehirden kaçmayı başarıp Yunanistan, Mısır, Fransa, İngiltere gibi ülkelere gidenleri ise saymıyoruz.

sundan askerleri çeşitli yerleşim yerlerinde Hristiyanların binalarını ateşe verirken gördükleri ileri sürmektedir."

1914'ten itibaren Smyrna'yı terk etmeye başlayanlarla Eylül 1922'de yola çıkanlar ve 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Anlaşması'nın ardından şehri terk etmek için Yunanistan'la Türkiye arasında nüfus mübadelesini bekleyenler derken, aslında şehirdeki Hristiyan nüfusun (Ermeniler, Yunanlar, Avrupalılar) neredeyse tamamı şehri terk eder. *Gavur İzmir*, yani 19. yüzyıldan beri gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğu şehir artık yoktur. Sonuç olarak, şehrin sakinlerine önerilen birlikte yaşama modeli de yok olur. Bu model, aidiyet farklılıklarına rağmen kimi bağları, evlilikleri mümkün kılıyordu...

Yangın Smyrna'yı kalbinden vurdu. Bu kalp onun en müreffeh kesimiydi: Avrupa mahallesi ve rıhtımlar 19. yüzyılın son çeyreğinde ticaret merkezi olmuştu; Yunan ve Ermeni mahalleleri de öyle. Buraların yerleri mahalle sakinlerinin Smyrna ticaretindeki temel rolünü yansıtır.⁵

Bu mahalleleri yok eden yangın Smyrna'nın ekonomik faaliyetinin kalbini ortadan kaldırır. Aynı zamanda da şehrin tarihine ve uzamına damgasını vurmuş olan farklı kültürlerin mirası da silinir.⁶ Şehrin ön yüzünün görüntüsünü ve bunun sunduğu imgeyi ortadan kaldırarak, Batı'yı başka gözle bakmaya zorlar. Artık "Doğu'nun Küçük Paris'i" değildir.

1914'ten bu yana ve bu çatışma döneminin yol açtığı ekonomik ve kültürel değişimlerin altüst oluşuyla dayanıksızlaşan, bu yıllardan itibaren şehri etkileyen politik dönüşümler dolayısıyla da iyice dayanıksız bir hal alan Smyrna liman şehri ekonomisinin temelini denetleyen gayrimüslim sakinlerinin yola çıkışından fazlasıyla etkilenir.

Ama Eylül 1922 yangını şehir tarihinde temel bir dönüm

5 Bkz. bu kitaptaki Cänä Bilsel'in "Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru" yazısı.

6 Cänä Bilsel, *Cultures et fonctionnalités: l'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir au XIXe siècle et au début du XXe siècle*, doktora tezi, Paris X-Nanterre, 1996, s. 318.

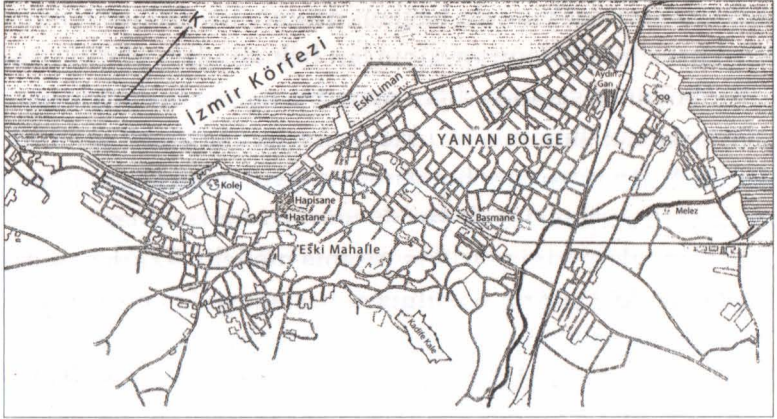
noktası olsa da, yine de bağlam dışı analiz edilmemelidir. Kuşkusuz ki, kapsamı ve sonuçları bakımından, şehrin yüz-yıllar boyunca yaşadığı diğer sayısız yangının hiçbirisiyle karşılaştırılamaz. Bununla birlikte, sonuçları ne kadar sert olsa da, 1908'den itibaren şehre damgasını vuran bu kopuş dönemine yerleştirilmeden doğru düzgün yorumlanamaz.

Şehrin sakinlerinin birlikte yaşama modeli 1922'den önce, kuşkusuz ki 1908'de bozulmaya başlamıştı.⁷ Sırasıyla, Jön Türklerin bir bölümü, Yunan idaresi, ardından da Kemalistler tarafından ulusal değerlerin ortaya atıldığı koşullarda bireyler ve aileler kimlik oyunlarını sürdürecektedir durumda değildi. Zaten 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Osmanlı yetkilileri ile farklı kurumların (gayrimüslim cemaatler ya da Avrupa “kolonileri”) yetkilileri halklar karşısında daha baskıcı olmaya ve onları tercihe zorlamak için mengenelemlerini sıkmaya başladıkça bu kimliklerin varlığı ve etkileşimi iyice güçleşmişti.

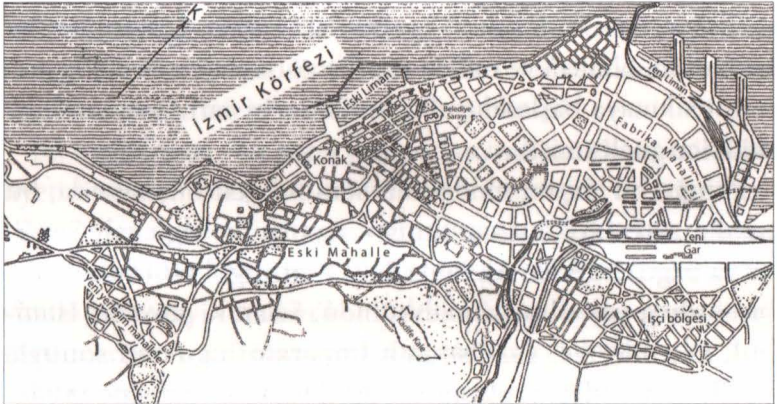
Yangın bir yaşam modelinin sonunu getirmiş olsa da, bu model zaten çoktan sarsılmıştı. Ayrıca bu olgu salt Smyrna'ya özgü değildir. Akdeniz'deki tüm çoğul şehirler de birbiri ardına yok olmaya mahkûmdur: Selânik, Smyrna, İstanbul, İskenderiye, vs. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuyla birlikte, önerdiği toplumsal örgütlenme ve gelişme modeli de ölür. İmparatorluğun küllerinden doğan ulus-devletler başka değerler, başka özdeşleşme tarzları, başka bir arada yaşama biçimleri savunur. Güçlü milliyetçi duygu ile kozmopolitizm çatışkılı gözükmemektedir.⁸

7 Bkz. bu kitaptaki Evangelia Achladi'nin “Savaşın Yunan İdaresine: Kozmopolit Smyrna'nın Sonu” yazısı.

8 Burada, ayrıntılandırarak, Ilios Yannakis'in önermesini alıyorum, “Épilogue: La mort du cosmopolitisme” Robert Ilbert ve Ilios Yannakakis (Der.), *Alexandrie, 1860-1960. Un modèle éphémère de convivialité: communautés et identité cosmopolite*, Paris, Autrement, coll. “Mémoires”, no 20, 1992, s. 225: “Kozmopolitizm ile güçlü milliyetçi duygu çatışkılıdır.”

1922 yılında Smyrna'nın planı ve yanan kısım (L'illustration'dan, 1933)

1925 yılında René ve Raymond Danger ile Henri Prost'un önerdiği Smyrna şehri düzenleme planı (L'illustration'dan, 1933)

BİR ŞEHİR KÜLLERİNDEN YENİDEN DOĞUYOR: CUMHURİYET SMYRNA'SININ KURULUŞU

CÂNÂ BİLSEL¹

Yunan-Türk savaşının ve Lozan Anlaşması'nın imzalanmasının ardından 29 Ekim 1923'te Büyük Millet Meclisi tarafından Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi. Bu tarih politik bir devrimin doruk noktası, altı yüz yıllık Osmanlı hükümlarına son veren bir ulus-devletin kuruluşudur. Millet Meclisi'nin bulunduğı yer ve bağımsız savaşının yönetim merkezi olan Ankara başşehir ilan edilir. Bu tercih Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve başşehir İstanbul'dan kesin bir kopuşu simgeler. Ama aynı zamanda yeni rejimin eski başşehre yerleşmiş Batılı ağlardan uzaklaşması iradesini ifade eden stratejik bir karardır.²

- 1 Bu makale benim doktora tezimden: *Cultures et fonctionnalités: l'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir au XIXe siècle et au début du XXe siècle* (G. Burgel yönetiminde), Paris X – Nanterre, 1996 ve master tezimden: *La Restruction de la ville d'Izmir à la première moitié du XXe siècle: trois projets d'urbanisme et les scenarii de modernisation* (Stéphane Yérasimos'un yönetiminde), DEA le projet architectural et urbain, école d'architecture de Paris-Belleville, 1993, yola çıkarak geliştirilmiştir.
- 2 Gönül Tankut, *Bir Başşentin İmarı, Ankara: 1929-1939*, Ankara, ODTÜ, 1990, s. 9-11; İlhan Tekeli, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması", *75 Yılında Değişen Kent ve Mimarlık*, İstanbul, Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı, 1998, s. 1-24.

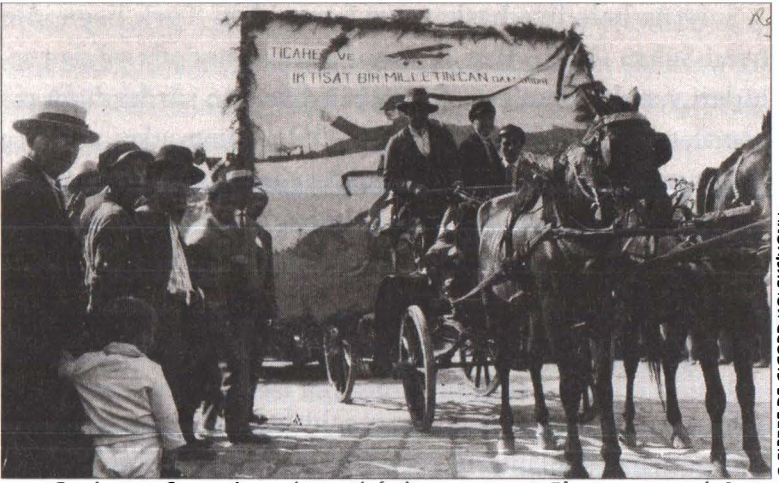
Mustafa Kemal'e göre politik bağımsızlık iktisadi bağımsızlık olmadan düşünülemez. Şubat 1923'te, Cumhuriyetin ilanından önce, zanaatkâr, tüccar, sanayici, işçi ve köylü gruplarının temsil edildiği ulusal bir iktisat kongresi bağımsız bir ulusal iktisadın temellerini tanımlamak için Smyrna'da toplanır.³ Ne zaman ne yer tesadüfidir. Kongre toplanırken Lozan görüşmeleri kapitülasyonlar üzerine çetin tartışmaların ardından kesintiye uğrar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı ülkelere Osmanlı toprakları üzerinde verdiği bu ticari ayrıcalıklar Kemalistler tarafından imparatorluğun çöküşünün önemli nedenlerinden biri olarak görülür, çünkü Batılı güçlerin imparatorluğu bir yarı-sömürgeye dönüştürmesini sağlamışlardı. Ankara hükümeti kapitülasyonları yenileyerek Osmanlıların hatasını tekrarlamak istemez.

Smyrna'nın seçilmesi bu şehrin Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisinde işgal ettiği yeri açıklamaktadır. Artbölgesinin ve limanının zenginliği sayesinde ve özellikle doğmakta olan burjuvazi sayesinde Smyrna ulusal bir ekonominin oluşmasında önemli bir rol oynamaya yönelmiştir.

Şehri ve Ekonomisini Yeniden İnşa Etmek

Bununla birlikte, savaştan önce refah içinde olan Smyrna Mustafa Kemal birliklerinin girişinin hemen ertesinde harabeye dönmüştür. Şehrin merkezindeki geniş alanlar yangınla yıkılıp gitmişti. Şehrin uluslararası ekonomisini ve ticaretini denetleyen Yunanların, Ermenilerin ve Avrupalıların ayrılışıyla birlikte Smyrna'daki ekonomik faaliyet felç olur. Smyrna'yı yeniden oluşturmak yalnızca yangın geçirmiş ma-

3 Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, Ankara, TTK, 1989.

© PIERRE DE GIGORD KOLEKSİYONU

Cumhuriyet Smyrna'sı ve ekonomik faaliyetinin önemi. Flamanın üzerinde Latin harfleriyle Türkçe olarak yazılmış şu ifade okunur: "Ticaret ve iktisat bir milletin can damarıdır." Türkiye 1 Kasım 1928'de Arap harflerinin yerine Latin harflerini benimser.

hallerin yeniden inşası anlamına gelmekle kalmaz, özellikle ekonomisini yeniden canlandırmak anlamına da gelir – yangın çok aktif bir ticaret merkezini yok etmenin yanı sıra, tüm bir toplumsal yapıyı da ortadan kaldırır.

Bu kapsamda bir yeniden inşanın sunabileceği uygun koşullar, bazı uluslararası mali kurumların ve inşaat işletmelerinin dikkatini çekmiş benzetmektedir. Bu işletmeler arasında yer alan Amerika Birleşik Devletleri'nden bir mali grup, Smyrna valiliğine yeniden inşa koşullarını tarif eden bir proje sunar.⁴ Ama Ankara hükümeti çeşitli şirketlerin yaptığı önerilerden hoşnut kalmaz. Gerçekte şehirdeki yabancı şirketlerin faaliyeti karşısında özellikle kuşkucudur ve Osmanlı rejiminde olduğu gibi toprak spekülasyonu yoluyla ekonominin denetimini ellerine geçirme fırsatını vermek istemez.

4 Karl Klinghardt, *Angora-Konstantinopel Ringende Gewalten*, Francfort-sur-le-Main, Frankfurter Societäts-Druckerei GMBH, Abteilung Buchverlag, 1924, s. 158.

Smyrna belediye başkanı ve Lozan'daki Türk heyetinin üyesi Şükrü (Kaya) Bey, Birinci Dünya Savaşı'nda yıkılan şehirleri yeniden inşa etmek için belediyelerin sürdürdüğü çalışmalarını incelemek için Ekim 1922'de –yangından yalnızca bir ay sonra– Fransa'ya yolculuk yapar.⁵ Lozan görüşmeleri sürerken Paris'te Smyrna'yı Yeniden İnşa Şirketi⁶ kurulur, Fransız, Belçikalı ve Türk hissedarlar bir araya gelir.

Şehrin Yeniden İnşaası İçin Bir Şehircilik Planı

Yunan-Türk savaşında yıkılmış şehirlerin yeniden yapılmasına yönelik ilk planların çoğu cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda Türk ordusunun geometri uzmanı ve mühendisleri tarafından gerçekleştirilir.⁷ Bu planlar tektip bölgele-re bölünmüş kısmî parsellerden oluşmaktadır. Bununla birlikte, Smyrna kadar önemli bir şehrin yeniden inşası çok daha büyük bir amaç oluşturur. 1924 yılı boyunca Smyrna belediye başkanı Batı'da yürürlükte olan şehir yapım modellerini incelemek amacıyla büyük Avrupa şehirlerinde yolculuğa çıkar.⁸ Aynı zamanda Smyrna'yı Yeniden İnşa Şirketi bir yeniden inşa planı hazırlaması için Fransız şehirci Henri Prost'a başvurur.

Fransız Şehirciler Cemiyeti'nin kurucu üyesi Henri Prost, Mareşal Lyautey tarafından Fas şehirleri plan şubesine atanmıştı ve Fez, Marakeş, Rabat ve Casablanca gibi şehirlerin düzenlenme planlarını başarıyla gerçekleştirmişti.⁹ Henri

5 *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi, 28 Ekim 1922, akt. Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye, 1865-1945*, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1998, s. 174-175.

6 *Ahenk* gazetesi, 8 Temmuz 1923, akt. E. Serçe, *a.g.e.*, s. 249-250.

7 İlhan Tekeli, *a.g.e.*, s. 5.

8 Karl Klinghardt, *a.g.e.*, s. 158.

9 Jean-Louis Cohen, "Henri Prost", Jean-Paul Midant (yön.), *Dictionnaire de l'architecture du XXe siècle*, Paris, Hazan, Institut français d'architecture, 1996, s. 731.

Prost bu proje için René ve Raymond Danger'yi önerir. Geometrice mühendis ve şehirci, Sosyal Müze'nin şehir ve kır hijyeni seksiyonu üyesi René Danger, aynı zamanda Fransa'daki Şehirlerin Düzenlenme ve Genişletilme Planları Yüksek Komisyonu üyesidir.¹⁰ Smyrna belediye meclisi Fransız şehircileriyle birlikte çalışmaya ve onlardan öncelikle bir şehircilik planı hazırlamalarını talep etmeye karar verir. 1924 yılında, yani cumhuriyetin kuruluşundan yalnızca bir yıl sonra René Danger'yle bir anlaşma imzalanır. Henri Prost planların hazırlanması sırasında danışman-şehirci olur. Çalışmanın başlangıcında yer alan Smyrna'yı Yeniden İnşa Şirketi'nin adı daha sonra görülmez, ne şehircilik planının hazırlanmasında ne de çalışmaların finansmanında yer alır: Sonuçta yabancı sermayeye başvurmadan yeniden inşayı gerçekleştirmeye karar veren belediye yetkilileri şehircilerle doğrudan temasa girmeyi tercih ederler.

Prost ve Danger'den bir şehir düzenleme planı talep edilmesi, genç cumhuriyetin Smyrna şehrini modern şehirciliğin "bilimsel ilkeleri"ne göre inşa etme iradesini belirler.

İki doktordan –biri belediye hijyen bölümü müdürü Memduh Bey ve diğeri bir sağlık ocağı müdürü Esad Bey-, (kamu işleri mühendisi) Galib Bey ve (baş mimar) Tahsin Bey'den oluşan bir komisyon belediye bünyesinde toplanarak şehrin ihtiyaçlarını inceler ve René Danger'nin katılımıyla birlikte düzenlenme direktiflerini tanımlarlar.¹¹ Komisyonun belirlediği ana hatlar özellikle demiryollarının, gar ve limanların işleyişiyle ilgilidir. Ulaşımın altyapısını iyileştirmeye gösterilen bu özel ilgi, Smyrna'nın ve art-bölgesinin ekonomik faaliyetinin yeniden yapılanmasına verilen önemi gösterir.

10 René Danger, *Cours d'urbanisme*, Paris, Eyrolles, 1933.

11 A. F., "Le plan d'aménagement de la ville de Smyne", *L'Architecture*, c. XL, no 4, 1927, s. 121.

Hijyen ve sağlık sorunları da öncelikli olarak kabul edilir; komisyonun bileşiminde doktorlara verilen ağırlık bunun kanıtıdır. şehir dñzenlemesinde bu hijyenik bakışı René Danger de paylaşmaktadır. Komisyon, mevcut mahallelerdeki nñfus yoğunluğu ve nñfusun sñrekli artışı dikkate alındığında yeni iskñn mahallelerinin dñzenlenme zorunluluğuna bu perspektif içinde vurgu yapar. Nñfus artışı, Lozan Anlaşması'yla birlikte Yunanistan ile Tñrkiye arasında gerçekleştirilen nñfus mñbadelesinin ardından Yunanistan'dan gelen Mñslñman gñmenlerin şehre yerleşmesinden kaynaklanır.

Danger ve Prost'un Smyrna şehrini Dñzenleme Planı

René ve Raymond Danger tarafından Henri Prost'un katkısıyla hazırlanan plan 1925 Temmuz'unda belediye tarafından onaylanır.

Bu dñzenleyici plana gñre şehir, işlevsel olarak, konut bñlgeleri, sanayi bñlgesi, liman bñlgesi, ticaret bñlgesi ve bir idari bñlge şeklinde bñlñmlere ayrılmıştır. Hakim rñzgñrların yñnñn dikkate alarak, sanayi bñlgesi Smyrna'nın kuzeydoğusunda, sñnai kurumlarının ve antrepoların 19. yñzyılın ikinci yarısından beri yoğunlaşmış olduğu bñlgede yeniden dñzenlenmiřtir. Dñnemin şehirciliğinin hijyenist ilkelerine uygun olarak "tecrit yolları"yla şehirden ayrılmıştır. Mevcut liman dñzgñn hizmet vermediğinden ve merkezdeki mahallelerle sınırlı yerleşimi nedeniyle bñyñme imkñnı hiç olmadığından, şehrin kuzeyinde, sanayi mahallesiyle ve demiryollarıyla doğrudan ilişkide olan yeni bir limanın inşası òngñrñlmıřtır. Liman ile fabrikalar mahallesi arasındaki bir bñlge şehrin gelecekteki bñyñmesi için ayrılmıştır.

Rakip iki yabancı şirketin yönettiği Kasaba ve Aydın demiryolu hatları birbirine bağlanır. Bunların garları ortadan kaldırılır ve şehrin bu yöndeki gelişimini sağlamak amacıyla merkez dışında bulunan arazi üzerinde, şehrin doğusunda bulunan yeni bir garla birleştirilir. 1930'lu yıllardaki devletçilik ortamında her ikisi de ulusallaştırılacaktır (sırasıyla 1934 ve 1935 yıllarında).¹²

Yangın Geçirmiş Mahallelerin Düzenlenmesi

Yangında tahrip olmuş bölüm üç yüz hektarlık bir yüzölçümünü kapsar ve şehrin kuzeyindeki yerleşim mahalleleriyle ticaret merkezinin büyük bölümünü oluşturur.

Bu mahalleleri deniz seviyesinden çok yüksek olmadıkları için hijyenik açıdan inşaata uygun görmeyen René Danger'in itirazlarına rağmen,¹³ yerel yetkililer buraların yeniden yapımına özel bir önem atfederler ve “geleceği düzenlemek ve gelecekte tüm güzel düzenleme olasılıklarına imkân tanımak amacıyla büyük boş alanlar öngörmeyi”¹⁴ talep ederler.

Belediyenin görüşüyle hemfikir olan şehirciler bu kesime yeni bir yapı tasarlar, beş koldan yollar ve düzenlemenin odak noktalarını oluşturan yıldız şeklinde meydanlar tasarlarlar. Plan, şehrin yeni meydanının içinde işlevsel bir karmaşa öngörür: İş merkezi, ticaret, yüksek öğrenim, yeşil alanlar ve konut alanları. Belediye sarayı, postane, ticaret odası gibi idari işlevler, deniz kenarında Konak'la eski liman arasında bulunan büyük meydanın ya da Cumhuriyet Meydanı etrafında yoğunlaşırlar. Bu meydan ile tarihsel

12 Nedim Atilla, *İzmir Demiryolları*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002, s. 176.

13 A. F., a.g.e., s. 121-122.

14 A. F., a.g.e., s. 122.

merkez arasında çok sayıda büro ve ticarethane inşa edilmesi öngörülmüştür. Yeni mahallelerin geometrik merkezinde, plan altmış hektarlık bir yeşil alan, büyük bir halk parkı öngörür. Bunun etrafında da eğitim kurumları dağıtılır: Batıda büyük bir lise (bugünkü Atatürk Lisesi; bu bina yangından korunmuş ender anıtlardan biridir) ve doğuda yeni üniversite merkezinin fakülteleri.

Yangına uğramış bölümle ilgili olarak da düzenleme kaygısı görülür: “Genel simetrik görünüm”lü düzenli bir plan düzensiz bir ortamda yaratılır. Yeni örgüyü mevcut şehre uyarlamak için sokaklar genellikle birkaç derece saptırılarak yangından kurtulmuş binalardan kaçınmaya ya da bazı kavşaklara ve şehrin kamusal anıtlarına ulaşmaya çalışılır. Plan bir dizi meydan ve bulvar etrafında yeni bir şehir hiyerarşisi çizer. Basmahane Garı (Kasaba hattı garı) önünde açılan meydanla “Büyük Manisa Yolu”na bakan meydan yeni şehrin iki temel girişini oluşturur. Üçüncüsü, hepsinin içinde en görkemlisi, şehre denizden giriş yolu olan Cumhuriyet Meydanı’dır. Bu meydanların her birinden bulvarlar uzanır ve yıldız şeklinde başka meydanlar oluşturarak kesirler. Böylelikle kesintisiz perspektifler elde edilir ve bunlar kâh anıtlara, kâh denize, kâh Kadifekale’ye (Pagus Tepesi) bakarlar. Nihayet, hijyenist öğütlere sadık kalan plan ana yolların yönlendirilmesinde rüzgârların yönünü dikkate alır, böylelikle “sokaklar denizden esen serin ve yumuşak rüzgârla süpürülür.”¹⁵

Danger ile Prost’un planı yangından korunan tarihi şehre saygı gösterir; kolay ulaşım amacı dışında eski dokuya pek az müdahale olur. Anayollar, kavşaklar ve mevcut anıtlar dikkate alınır. Bununla birlikte, yeniden düzenlenen bölümün tarihî şehre uyumu dikkatle incelenmiş olsa da, bu plan uyumlu bir bütün yaratmaktan ziyade iki farklı gerçek-

15 A. F., a.g.e., s. 126.

liğin yan yana konmasını önerir, böylece modern şehir / eski şehir karşılıklı oluşur.

Yangın geçirmiş bölümün yeniden yapılmasından başka, şehirciler yeni yerleşim mahalleleri kurulmasını da önerirler. Site-bahçe modeline uygun olarak şehrin periferisinde düşünülen bu mahalleler merkezin nüfus yoğunluğunu azaltarak gelecekteki büyümeyi karşılayacaktı. İşçilere yönelik ilk genişleme bölgesi garın güneyinde, sanayi bölgelerinin ve limanın yakınlarında, “site-bahçe yapımına uygun yamaçlar”¹⁶ üzerinde öngörülür. İkinci bir mahalle Meles’in öteki yakasında, Kadifekale’nin aşağı taraflarında, üçüncüsü ise şehrin güneyinde, “sağlığa çok uygun olarak bilinen [...] Kadifekale’nin yarı yüksekliğinde bir tepe üzerinde”¹⁷ kurulacaktır. Şehir hastanesi, hijyen kavramının gereğine uygun olarak, doğal olarak bu yeni mahallenin güney ucunda, şehrin dışında yerini bulur.

Boş Alanlar ve Mezarlıkların Halk Bahçelerine Dönüştürülmesi

Mezarlıklar dışında Smyrna şehri o dönemde pek az yeşil alana sahipti. Dolayısıyla plan yeniden düzenlenen mahallelerin ortasında büyük bir park öngörür. Ayrıca halk bahçeleri ve spor alanları da ikametgâhların bulunduğu mahallelere dağılacaktır. Bulvarlar çeşitli gezinti yerlerini, yani bu düzenleme planına güzelleştirme planı özelliği veren öğeler olan “deniz kıyısındaki küçük cihannümalar” dizisini birbirine bağlayan alanlar şeklinde tasarlanmıştır.

Eski mezarlıkların halk bahçelerine dönüştürülmesi Osmanlı dönemine uzanır. Değirmendağı tepelerine uzanan Müslüman ve Yahudi mezarlıkları 19. yüzyıl sonun-

16 A. F., a.g.e., s. 124.

17 A. F., a.g.e..

da göçmen mahalleleriyle çevrilmişti. Bahri Baba Parkı'nın bu mezarlık arazileri üzerinde düzenlenişi 1914 yılında Jön Türklerin Smyrna valisi Rahmi Bey'in inisiyati- fiyle başladı.¹⁸ Hijyenist düşünceleri paylaşan bu gerçek- leştirme, cumhuriyetçilerin üstlenip sürdürdüğü Osman- lı reformcularının savunduğu şehir uzamının modernleş- tirilmesi yönündeki global projenin parçasıydı. Danger ile Prost bu bağlam içerisinde kendi düzenleme planlarında eski mezarlıkların halk bahçesine dönüşümünü ileri sü- rerler. Böylece mevcut şehrin içinde geniş boş alanlar ya- ratılacaktı.

Planın Gerçekleştirilmesi: Güç Bir Evre

Danger ve Prost, bir geçiş evresini ve belediye bütçesini dik- kate alan aşamalı bir çalışma öngörürler. Plan yapımcıla- ra sunulur, ardından yangın geçirmiş bölüm için “düzen- leme planı” uygulanır.¹⁹ 1925 yılında Smyrna mebusları- nın önerisi üzerine Millet Meclisi'nin benimsediği yasa yan- gın geçirmiş mahallelere boş arazi statüsü verir.²⁰ Böylece belediyeler düzenleme yapmak için istimlak hakkına sahip olur. Yangın geçirmiş bölüm kadastrolanınca buradaki es- ki mülkler hisse senedine dönüştürülür. Belediye, düzenle- me planına uygun olarak ve büyük yollardan başlamak üze- re toprakları açık artırmaya çıkartır. Bu finansman mode- li başlangıçta belediyeye önemli bir gelir sağlar. Danger ve Prost tarafından merkezden Manisa yoluna erişmeyi sağla- yacağı düşünülen Gazi Bulvarı'nın inşasına bu sistem saye- sinde girilmiştir. Bu bulvarda birbirini izleyen ilk yapılar,

18 Erkan Serçe, *a.g.e.*, s. 143; A. Bayraktar, *İzmir Şehrin İmarında Peyzaj Mimarisi ile ilgili Prensiplerin Tesbiti*, İzmir, Yalova Bahçe Kültürleri Araştırma Merkezi, tarihsiz, s. 97-103.

19 A. F., *a.g.e.*, s. 126.

20 Erkan Serçe, *a.g.e.*, s. 231.

finans kurumlarına ait binalardır. Bunların çoğu ulusal sermaye kurumlarıdır: Ziraat Bankası, Esnaf ve Ahali Bankası, İş Bankası, Osmanlı Bankası, borsa ve tekel yönetimi. “Ulusal tarz” mimarileriyle bütün bu binalar, iş merkezinin çekirdeğini oluşturarak, yeniden kurulan şehirde ulusal ekonominin yerini oluştururlar.

Bununla birlikte, yıkıntıların temizlenmesi, yolların açılması ve zorunlu altyapı kurumlarının yerleştirilmesi, şehrin pek az mali imkâna sahip olduğu bir dönemde kolay gerçekleştirilebilir bir şey değildir. 1920’li yılların sonunda ülke ekonomisi üzerinde etkide bulunmaya başlayan dünya ekonomik kriziyle birlikte, belediye kabul ettiği kredileri ödeyemez.²¹ Dahası, göçmenlerin yerleştirilmesi ve gayrimenkul malların yeniden dağıtımı önemli sorunlar getirir. Tüm bu nedenlerle yangın geçirmiş mahallelerin büyük bölümü 1930’lu yılların ortasına dek yıkıntı durumunda kalır. Yalnızca Gazi Bulvarı’nın bir bölümünün yapımı 1931’den önce tamamlanmıştır.

Modernliği Oluşturmak İçin Şehri İnşa Etmek

Ülkede modernliği inşa etme kararlılığı ve milliyetçilik – cumhuriyet ideolojisinin iki temel özelliği– cumhuriyetin kurulmasından sonra Türk sosyopolitik sahnesini harekete geçirir. Güçlü bir ilerici belirlenimin rehberliğindeki yeni rejim bir dizi temel reforma kalkışır. Bunların hedefi toplumun bütünüyle dönüştürülmesidir. Yalnızca kurumları değil, aynı zamanda referans sistemlerini, yaşam tarzlarını ve özellikle zihniyetleri de değiştirmeyi hedeflerler. Osmanlı rejiminin temel bir eleştirisi üzerine kurulan, aynı zamanda da Osmanlı reformlarının deneyimine dayanan cumhuriyet devrimi radikalizmiyle bunlardan ayrılır, çünkü ek-

21 Erkan Serçe, *a.g.e.*, s. 232-239.

1950'lerin başında, Kültür Parkı'nın kuşbakışı fotoğrafı.

siksiz ve hızlandırılmış bir modernleşmeyi savunur. Bu reform atılımı 1930'lu yılların sonuna dek sürer. Smyrna şehrinin yeniden inşası bu yepyeni ideolojik ve politik ortamın parçasıdır.

Bu dönem aynı zamanda şehircilik disiplininin Türkiye'de kurumlaştığı bir dönemdir. 1930'da yürürlüğe girmiş olan belediye yasası, bir çalışma planının eşlik ettiği şehir-

cilik planlarının hazırlanacağı yerlere ihtiyaç duymaktadır. 1933 yılında onaylanan şehircilik yasası ilk yasayı tamamlar ve planların hazırlanma koşullarını ayrıntılı olarak tarif eder.²² Kamu İşleri Bakanlığı'nda kurulmuş olan şehircilik bürosu düzenleme planları hazırlamanın yanı sıra, belediyelerin şehircilik faaliyetlerini denetlemekle de görevlidir. Bu sırada, cumhuriyetin kültürel ve sosyo-ekonomik politikaları, şehir yaşamını ve uzamını modernleştirme hedefiyle birlikte, belediyelerin program ve işlerini şekillendirir. Danger ve Prost'un düzenleme planının uygulanması, hazırlanmalarından altı yıl sonra bu koşullarda yeniden gündeme gelir. Yasanın getirdiği yükümlülük karşısında Smyrna şehri, bir anlamda, zaten sahip olduğu planı somutlaştırır. Belediyede kurulan teknik bir bölüm düzenleme planının gerçekleştirilmesine göz kulak olmakla görevlidir. Öncelikle bu planı gözden geçirir. Temel değişiklik ise çalışmaların maliyetini azaltmak amacıyla yolları daraltma şeklindedir.

1931 yılından itibaren Smyrna'da önemli bir şahsiyet ortaya çıkar: Cumhuriyet Halk Partisi'nin faal üyesi Behçet Uz şehrin yeni belediye başkanıdır. Üç kez arka arkaya seçilerek 1941'e dek bu görevde kalır.²³ Etkili bir belediye idaresi sayesinde, yangın geçirmiş mahallelerin yeniden inşası ve tüm şehrin altyapısının modernleşmesi için gerekli kaynakları sağlar. Bu on yıl boyunca gerçekleştirdiği çalışmalar Smyrna'nın çehresini tamamen değiştirir. Mesleği doktorluk olan Behçet Uz sağlık sorunlarına da özel bir önem vermektedir.

Cumhuriyet Meydanı'nın düzenlenmesiyle birlikte çalışmalar yeniden başlar. Danger ile Prost'un bu meydanda

22 İlhan Tekeli, *a.g.e.*, s. 10.

23 Ülker Baykan Seymen, "Tek Parti Dönemi Belediyeciliğinde Behçet Uz Örneği", *Üç İzmir*, İstanbul, Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1992, s. 297-321.

öngördüğü idari merkez asla yapılmamış olsa da, meydan cumhuriyetin değerlerini ve kolektif belleği temsil edecek şekilde anıtsal olarak düzenlenmiştir. Smyrna sakinlerinin “kurtarıcı”larına duydukları şükran fikriyle girişilen Mustafa Kemal heykeli İtalyan heykeltıraş Canonica’nın eseri-
dir. 1932 yılında meydanla birlikte açılmıştır.²⁴ Gazi Bulvarı aynı yıl tamamlanır. Belediye yeniden yapımı hızlandırma amacıyla yolların açılması görevini üstlenir ve geniş caddelerle işe başlar. Cadde boyunca uzanan binalar özel yapılardır. Bulvar ve caddelerin çoğu (hepsine bağımsızlık savaşının kahramanlarının ve cumhuriyetin kurucularının adları verilir) 1930’lu yılların ikinci yarısında tamamlanmıştır.

Yeni bir işçi mahallesi –Kahramanlar mahallesi– belediyenin inisiyatifiyle, yangın geçiren bölgenin güneyinde ve sanayi bölgesinin yakınında açılmıştır. İşçilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Smyrna belediyeleri tarafından temel bir hedef olarak kabul edilmiştir. Behçet Uz’un yönetimindeki belediye işçilere kendi konutlarını ucuza inşa etmelerini sağlamak amacıyla arazi ve inşaat malzemeleri sağlar. Danger ile Prost’un yerleşim alanında bulunan bu araziler aslında bu plan üzerinde işçi mahallesi olarak öngörülmemiştir.

Belediye başkanı Behçet Uz’un çeşitli söylevlerinde vurguladığı gibi, bu çalışmaların ikili hedefi, sağlıklı bir ortamın inşası ile şehir altyapısının modernleştirilmesidir. Özellikle şehir uzamının Batılı tarzda bir görünümünü yaratmak ve dolayısıyla cumhuriyetin tasarladığı şekliyle modern bir şehir yaratmak söz konusudur.²⁵ Bu çerçevede yirmi kadar halka açık bahçe inşa edilmiştir. Bunlar şehirlilerin günde-

24 Heykelin yapımının ayrıntılı bir hikayesi için bkz. Mevlüt Çelebi, *İzmir Gazi Heykeli*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi, Kent Kitaplığı Dizisi, 2002.

25 Krş. Behçet Uz’un söylevleri. Akt. Ülker Baykan Seymen, a.g.e.

lik yaşamına modern bir hayat tarzının girmesi anlamına gelir ve aynı zamanda bu yıllarda şehri kasıp kavuran tüberküloza karşı mücadele çerçevesinde öngörölmüş sağlık önlemlerinden birini oluşturur. Danger ile Prost'un öngördüğü gibi, eski mezarlıklar da parklara dönüştürölmüştür. Bütün bulvar ve caddeler ile Kadifekale yamaçlarına çeşit çeşit ağaçlar dikilmiştir (çamlar, çınarlar ve palmiyeler). Böylelikle her yer kendine özgü bir karaktere bürünmüştür. Parklar, bulvarlar ve özellikle Kordon kısa süre içerisinde Smyrna sakinlerinin gezinti ve özel buluşma yerleri halini alır; Kordon, yangın öncesi sahip olduğı sosyallik alanı niteliğine yeniden kavuşacaktır.

Költür Parkının Kuruluşu: Bir Halk Üniversitesi

Danger ile Prost'un, yeniden düzenlenen alanın ortasında boş alan olarak önerdikleri halk bahçesi de, aynı anlayış içerisinde, belediye meclisinin kararıyla genişletilir. Çalışmaların tamamlanması sürecinde, Danger ile Prost'un düzenleme planında belediyenin yaptığı en önemli değişiklik budur. Hedef, büyük bir költür parkının –Költür Park– kurulmasıdır. Dinlendirici işlevinin ötesinde, halk için bir üniversite de olmalıdır. Böylelikle herkesin költürel ve fiziksel gelişimine katkıda bulunulacaktır. Böyle bir park anlayışı, cumhuriyet ideolojisinin “popölizm” etkisini ve “kitleleri eğitmek ve mutluluklarını sağlamak” idealini açıkça ortaya koymaktadır.

Moskova'daki Gorki Parkı model alınmıştır. Fikir ilk kez 1933 yılında ortaya atılır; hükümet bu amaçla belediye başkanının başkanlığındaki belediyeden bir teknik ekibin Moskova'da kalmasını finanse eder.²⁶ İnşaat 1935 yılında başlar ve park bir yıl sonra halka açılır. Beş bin kişilik bir tö-

ren meydanı, bir amfiteatr ve bir açık hava havuzu, çocuklar için bir tiyatro ve bir sinema, spor alanları ve beş müze –Atatürk Devrimi Müzesi, Sağlık Müzesi, Bilim Müzesi, Arkeoloji Müzesi ve Tarım Müzesi– K lt r Park'ın başlangıçtaki programının parçasıdır.

1938 yılında Uluslararası Smyrna Fuarı bu parka yapılır. Bir buluşma ve alışveriş platformu olarak tasarlanan ve her yıl 26 Ağustos - 9 Eylül arasında düzenlenen fuar 1923'teki İktisat Kongresi'nde bir ulusal fuar biçiminde tasarlanmıştı. 1938 yılında, boyut değiştirerek, Smyrna'ya ticari ve kültürel alışverişlerde uluslararası yönelimini yeniden kazandırmak amaçlanır. Bu fuar hâlâ aynı biçimde ve aynı hedeflerle varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Modern Toplum İçin Bir Yaşam  er evesinin  ekillendirilmesi

Cumhuriyetin modern bir toplum inşası için sürdürdüğü mücadelede şehircilik –şehirlerin inşasının bu yeni “bilim”i– uygun bir yaşam  er evesi yaratmayı sağlar. Yol ağları, donanım ve boş alanlardan, keza modernitenin ve kolektif belleğin simgelerinden oluşan bu şehir çevresinin yerleşmesi,  ağdaş Batı uygarlığının geliştirdiği modeller aracılığıyla gerçekleşir. Böylece, belediye yetkilileri tarafından modern bir şehrin oluşum referansı olarak görülen Danger ile Prost'un düzenleme planı Smyrna şehrine Batılı yaşam tarzını destekleyen bir şehir imgesi kazandırır.

Bununla birlikte, yangın geçirmiş mahallelerin yeniden yapılanması tamamlandığında belediye 1930'lu yılların sonunda Danger ile Prost planını terk eder. Planın bütününün gerçekleşmeme nedenleri, yerel otoritenin modernleştirici yaklaşımına karşı duran şehircilerin tarihsel şehir karşısındaki korumacı tavırlarında aranabilir. Eski şehre müdahale

etmenin gerekliliğine inanan belediye yetkilileri Türkiye’de o dönemin devrimci anlayışıyla uyum içindeki daha radikal bir düzenleme anlayışını benimserler. Şehrin düzenlenmesiyle ilgili yeni bir plan konusunda Le Corbusier’ye verilen siparişi bu yönde yorumlamak gerekir.²⁷ Bununla birlikte, bu sipariş İkinci Dünya Savaşı’nın sonunda verildiğinden, Le Corbusier’nin önerdiği plan artık eskisi gibi olmayan bir politik ortamda sunulur: Gerçekleştirilebilir gibi olmadığı düşünülmüş olarak reddedilir. 1951 yılında, şehrin gelecekteki şehirleşmesinin anahatlarını belirleme perspektifi içerisinde, yeni bir düzenleme planı elde etmek amacıyla uluslararası bir yarışma düzenlenir.

27 Candaş F. Bilisel, “Ideology and urbanism during the early republican period: two master plans for İzmir and scenarios of modernization”, *METU Journal of Faculty of Architecture*, Ankara, c. XVI, no 1-2, 1997, s. 13-30.

SONDEYİŞ:
“ŞEHİR SENİN PEŞİNİ BIRAKMAYACAK”¹
ALP YÜCEL KAYA²

Vaktiyle Smyrna “Doğu’nun Küçük Paris’i” olarak kabul edilmişti. On altıncı yüzyıldan itibaren gösterdiği atılım 19. yüzyılda Levant’ın ana limanı olmasını sağladı. 20. yüzyıl başında tanık olduğu altüst oluşlara rağmen, günümüzdeki sakinleri için “güzel İzmir”dir o.

Smyrna’nın kendine özgü tarihini yaratan, onu diğer şehirlerden farklılaştıran ve aynı zamanda çöküşünün de kaynağında bulunan şey onun liman şehri oluşudur. Çok özel bir dinamizmin damgasını taşıdığı maddi ve kültürel bir alışveriş yerini temsil eder. Burası yerli ve yabancı yapıların buluştuğu ve çelişkilerin potası içerisinde melezlikler oluşturduğu bir yerdir. Liman şehri, dış dünyayla ilişkiyi sağladığından kendi ülkesine yabancı olur: Kendi ülkesi karşısında iktisadi açıdan özerk bir gelişim gösterirken ay-

-
- 1 Konstantin Kavafis’in “Şehir” şiiri, Marguerite Yourcenar, *Présentation critique de Constantin Cavafy* (1863-1933), ve şiirlerin Marguerite Yourcenar ve Constantin Dimaras tarafından çevirisi, Paris, NRF Poésie, Gallimard, 1978, s. 93.
 - 2 Bu makale, Dilek Akyalçın, Edhem Eldem, Serkan Özizmir, Eyüp Özveren, Deniz Sipahi, Çetin Türeç, Ayşen Uysal ile yürütülen tartışmalara çok şey borçludur. Onlara candan teşekkür ediyorum.

nı zamanda da bu ülkeye bağımlılığını korur. Merkezî iktidarla karşı karşıya gelişlerini içeren bir çatışma alanı bu gerilimin etrafında şekillenir: Merkezî hükümet *versus* yerel yönetim; merkezî vergi sistemi *versus* vergi alımına yerel direniş; başşehrin beslenmesi *versus* dış ticaret ve/veya kaçakçılık; gelenekler *versus* modernlik; devletçilik *versus* liberalizm.

Sahip olunan özerklik zaman içerisinde yok olabilse de, yine de şehrin kendine özgülüğünü ve sürekli muhalif tavrını sağlar. Şehir sakinlerinde farklı oldukları duygusu uyanır çünkü çoğul ve modern, yeniliklere ve değişimlere açık bir şehirde yaşamaktadırlar. Şehirden ayrılmak zorunda kalanlar için bu duygu gurura bile dönüşür: Orada doğmuş olmanın gururu. Ama aynı zamanda belli bir “bölgecilik” gelişimine de yol açabilir: Şehir ülkeyle arasına mesafe koymaktan hoşlanır. “Bölgesel” kimliği, kozmopolit değilse de, uluslararası ve çoğul kimliğiyle atbaşı gider.

Kritik Dönemeçler

Yine de denge dayanıksızdır. Liman şehri ekonomik ve politik değişimlere çok duyarlıdır, çünkü onun güçlü noktası aynı zamanda Aşıl topuğudur. Maddi ve kültürel alışverişin sürekliliği varlığının olmazsa olmaz koşuludur. Birinci Dünya Savaşı, 1919-1922 Türk-Yunan savaşı, 1922 yangını, Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi, Türk ulus-devletinin oluşumu İzmir’i sırasıyla dönüştüren şeylerdir.

Nüfusunun bileşimi de 19. yüzyıl sonunda, Rusya’dan ve Teselya ya da Makedonya, Sırbistan ya da Romanya gibi eski Osmanlı vilayetlerinden gelen Müslüman mültecilerle birlikte değişir.³ 1922 yangınından sonra Yunan ve Ermeni sa-

3 Bu konuda bkz bu kitaptaki Fikret Yılmaz’ın “Bilinmeyen Bir Cemaatin Portresi: Müslümanlar” yazısı.

kinlerinin ayrılışıyla birlikte, ardından, kuşaklar boyu orada yaşayan Avrupalıların bir bölümünün hızla terk edişiyile birlikte; nihayet, 1,2 milyon Yunanlının Küçük Asya'dan ayrılması ve Yunanistan'dan Müslümanların gelmesine yol açan nüfusun Yunanistan ile Türkiye arasında mübadelesiyle birlikte nüfus değişir.⁴ 1927 yılında, şehirde yapılan nüfus sayımına göre gayrimüslimler nüfusun % 13,8'i kadardır: 19. yüzyıl başı Smyrna'sındaki gayrimüslimlere oranla kuşkusuz cılız bir yüzde olsa da dönemin diğer Türk şehirlerine kıyasla gözardı edilemeyecek bir orandır.

Şehrin ekonomik faaliyeti artık ticari ağlara girmeye başlayan eski Smyrnalı Müslümanların, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin ardından Selânik'ten gelen (orada uluslararası ticaretle uğraşan) muhacirlerin ve esasen ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin ellerindedir.

1920'li yıllarda İzmir'de bulunan yabancı işletmeler bu yeni araçlar sayesinde işlerini sürdürmektedir. Yabancı sermaye şehir ekonomisinde giderek daha fazla yer tutmaktadır: Örneğin, ticarethaneler ve bankalar aracılığıyla, ihracata yönelik tarımın örgütlenmesinde önemli bir rol oynar. Keza yeni manüfaktür firmalarının durumu da aynıdır (1923-1929 arasında buraya yatırılan yabancı sermaye Türk sermayesinden iki kat daha fazladır).⁵

Şehrin yaşadığı altüst oluşlara rağmen İzmir'in ekonomik faaliyeti 1920'li yılların sonuna dek belli bir süreklilik gösterir. Ticari tarım ile geleneksel ihracat ürünlerinin uluslararası pazarlara transferi savaş öncesi kapsamalarını kısmen korumaktadır. Cumhuriyet hükümetleri, dünya ekonomisinin eğilimlerine ve Lozan Anlaşması'nın da-

4 Çağlar Keyder, *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923-1929*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, s. 22.

5 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Londra, Verso, 1987, s. 93-94.

yattığı koşullara uygun olarak daha ziyade liberal ve serbest mübadele yanlısı bir iktisat politikası sürdürmektedir.⁶ Bu koşullarda İzmir terimin klasik anlamında bir liman şehri olarak kalır.

Buna karşılık, yaşam koşulları artık eskisi gibi değildir. *Yanık Yurt'ta*⁷ anlatılan hayat daha az renklidir. “Güzel İzmir” hüzünlü bir şehre dönüşür. 1929 yılında, *Hizmet* gazetesinin editörü Zeynel Besim bu durumdan şikâyet ederek, özellikle şehir sakinleriyle ziyaretçilerinin eğlenebileceği, hoşça vakit geçirip para harcayabileceği sosyal mekânların yokluğundan dert yanar.⁸ O dönemde Smyrna’da işleme devam eden birkaç sinema salonunun adını bile anmaz; çünkü 1922 öncesi şehrin sakinlerine sunduklarıyla karşılaştırıldığında bu sinemaların sağladığı eğlence imkânı pek az bir şeydir.

Ama 1929 büyük dünya bunalımıyla birlikte, İzmir’in çöküşü⁹ tartışmasız biçimde hızlanır ve Türk ekonomisi için kritik bir dönemin habercisi olur. 1929 yılında İzmir’de tütün, pamuk, incir ve üzüm gibi geleneksel ihracat ürünlerine olan yabancı talep düşer. 1930 yılında, Büyük Bunalım’dan ve 1929 rekoltesinden tam bir yıl sonra, İzmir’de ve İstanbul’da bulunan binden fazla işletme iflas ilan eder. Hatta bazı köylüler borçlarını ve vergilerini ödeyebilmek için tüm mallarını satmak zorunda bile kalırlar.¹⁰ 1929 yılı aynı zamanda Osmanlı gümrük tarifelerinin uy-

6 Lozan Barış Anlaşması yalnızca Türklerin gümrük vergilerini 1916’da saptanan baremlerde dondurmakla kalmaz, ayrıca Türk hükümetini dış ticaret üzerindeki miktar kısıtlamalarını da ortadan kaldırmak zorunda bırakır. Bu sınırlamalar 1928 yılına dek öngörülmüştür.

7 1922 yangınından sonra ve birkaç yıl boyunca, Smyrna’daki *Hizmet* gündelik gazetesi *Yanık Yurt* adıyla yayımlandı.

8 *Hizmet*, 15 Eylül 1929.

9 Eyüp Özveren, “Büyük Buhranda Bir Liman Kenti: İzmir, 1929-1932”, *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, no 6, İzmir, 2003, s. 264, 272.

10 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey...*, a.g.e., s. 96.

gulanma süresinin bitimi anlamına da gelir. Bunların ardından 1930'lu yılların korumacı iktisat politikaları ile ticaret üzerindeki kısıtlamaları gelir. Dinamizmi dış ticaretin sağlıklı olmasına bağlı olan İzmir yeni konjonktürden çok zarar görür.

Özellikle liman şehirlerinde yoğunlaşmış bulunan işçiler yalnızca ücretlerdeki düşüşten değil, ticari faaliyetlerin sürmüyor olmasından da etkilenirler. 1930 yılında üzüm antrepoları işçileriyle incir işleyenler İzmir'de rahatsızlıklarını hükümete bildirmek için gösteri yaparlar.¹¹ Hemen hemen her yerde ve özellikle de krizin daha güçlü hissedildiği İzmir'de grevler patlak verir.

İktisadi çöküntü şehrin kültürel ve entelektüel yaşamını da olumsuz biçimde etkiler. Gerçekte, 1922 yangınının ardından ve Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesinden sonra bu yaşam zaten olumsuz etkilenmeye başlamıştı: Hristiyan sakinlerin çoğunun şehri terk etmesi bunların yayımladıkları edebi dergilerin ve gazetelerin yok olmasının yanı sıra, bir sinerji etkisiyle Osmanlı dilindeki edebi üretimin de yok olmasına yol açar. Sonuçta şehrin tüm kültürel faaliyeti (tiyatrolar, edebiyat, vs.) zarar görür. Mayıs 1930'da, özellikle Türkçe edebiyat üretiminin durumuna referansta bulunan, Smyrna gündelik gazetesi *Anadolu*'nun yazarı Hikmet Turhan Smyrna'nın kültürel yaşamının dorukta olduğu yılları özlemle anar ve şehrin bu kadar kasvetli bir hal almasına üzüldür.¹²

Halkın tepkisi Kemalist yöneticiler tarafından hızla hissedilir ve gerilimleri yatıştırmak için iki partili yönetime geçmeye karar verirler. Serbest Cumhuriyet Fırkası 1930

11 Cem Ermence, "Politics of discontents in the midst of the Great Depression: the Free Republican Party of Turkey (1930)", *New Perspectives on Turkey*, no 23, 2000, s. 31-52.

12 *Anadolu*, 22 Mayıs 1930.

yılında Atatürk'ün teşvikiyle kurulur. Devletçi politika-
nın tersine daha liberal bir politika savunan parti serveti
daha iyi paylaştırmayı (artık yalnızca bürokratlar ve sana-
yeciler tarafından belirlenmeyecektir) ve ticareti teşvik et-
meyi önerir.

Bürokratik ve askeri kadroların elinde bulunan Cumhu-
riyet Halk Fırkası'ndan farklı olarak SCF ülkenin geniş ke-
simlerinden beklenmeyen bir destek görür. Bu kesimler
arasında tarım ve ticaret de yer almaktadır. Özellikle Ana-
dolu'nun batısındaki zengin tarım bölgeleri SCF'yi destek-
ler. İki parti arasındaki karışıklığın billurlaştığı önemli an,
Eylül 1930'da İzmir'de yapılan gösteridir. SCF lideri Fethi
Okyar, krizi sert biçimde yaşamış olan Smyrnalı kalabalık-
lar tarafından çok büyük coşkuyla karşılanır. Kitlesele güç
karşısında güvenlik güçleri müdahale eder ve elli kişinin
tutuklanmasına ve bir göstericinin ölmesine yol açarlar. İz-
mir olaylarının ardından kaygılanan iktidar partisi SCF'yi
yasaklamaya karar verir. Bu tarihten itibaren İzmir, cum-
huriyet Türkiye'sinin belleğine merkezî iktidara muhalif
olarak geçer.

İktisat politikaları etrafındaki polemikler gazetelerde sür-
meye devam eder. 1931 yılında İzmir'deki bölgesel gazete
Yeni Asır devletçi politikalara karşı çıkar. Gazeteye göre bu
politikalar cumhuriyetin doğmakta olan yeni burjuvazisini
desteklerken, ticaret sınıflarının çıkarlarına aykırıdır. Giri-
şim eşitliği üzerinde temellenen bir liberalizm ile kaynakla-
rın adil dağılımına imkân tanıyan popüler bir devletçi poli-
tika savunulur.¹³

İzmir'in sanayisine gelince, yerel ve uluslararası paza-
rın atılımıyla 19. yüzyıl sonunda gelişmeye başlamış ol-
sa da, faaliyetleri önce 1922'de, sonra da 1929'da yavaşlar.
Yatırımları çekebilmek için şart olan hükümet desteğin-

13 Yeni Asır, 13 Temmuz 1931.

den yararlanamayınca,¹⁴ önemini yitirir.¹⁵ Yatırımcılar (daha fazla kâr getiren) ticaret sektörüne dönmeyi ya da sınai sermayelerini başka yere, özellikle İstanbul'a aktarmayı tercih ederler.¹⁶

1930'lu yıllarda iktisat politikaları bakımından İzmir teşvik görmez. Şehrin dış ticarete bağlı olan iktisadi gücü Türkiye iktidarının yeni konfigürasyonu içinde, yani ulus-devlet içinde gelişmiş olan bürokrasiyle manüfaktür burjuvazisinin oluşturduğu koalisyon içinde kendine yer bulamaz. Merkezî iktidarla şehir arasında ortaya çıkan gerilim, cumhuriyetin devletçi iktisat politikalarına Smyrnalıların muhalefet söyleminde kendini gösterir.

Dış dünyaya bu kapanma ve hem kültürel hem iktisadi bakımdan tecrit koşullarında İzmir liman şehir niteliğini yitirmeye başlar. Bununla birlikte, merkezî iktidar karşısında yüzyıllar boyunca oluşturduğu özerkliğini ve ulus-devlet içindeki ayrı konumunu korumak ister. "Gâvur İzmir" olarak adlandırılmaya devam etse de, deyim artık 19. yüzyıldaki anlamını taşımaktadır: İzmir artık zındıktır çünkü merkezî iktidara inanmamaktadır. 1930'lu yıllar onun zındıklığını güçlendirir.

İktisadi bilgi ve becerinin şehirden kaçıışı, liman şehri niteliğini yitirmesi, dünya ekonomisinin yeni koşulları karşısında dönüşme imkânsızlığı, merkezî iktidara politik muhalefet; bütün bunlar hareketsizliğin kaynağıdır. Ulusal ve uluslararası ekonomide daha fazla yer alma (özlemine değilse de) arzusuna rağmen, İzmir yine de 20. yüzyıl

14 Örneğin, önemli miktarda şarap yapım endüstrisi İzmir'de toplanmış olsa da, 1930 yılında hükümet Trakya'daki şarap endüstrisine yatırım yapmaya ve İzmir bölgesindeki yatırımlarını kesmeye karar verir (*Anadolu*, 10 Haziran 1930).

15 *Yurt Ansiklopedisi: Türkiye, II II, Dünyü, Bugünü, Yarını*, 1981-1984, "İzmir" maddesi, c. VI, s. 4353.

16 En önemli örnek 1942 yılında Eczacıbaşı ailesinin kimya atölyelerinin İstanbul'a taşınmasıdır. Böylece, Türkiye'nin en büyük holdinglerinden birinin temelleri atılacaktır.

boyunca “statik dinamik”te bir küçük üretim şehri ve sayfiye yeri olur. Bu hareketsizliği açıklamak için İzmir genellikle Kordon’da bankta oturan kişiyi yerinden ayrılmamaya kışkırtan bir şehir olarak ya da her günü sanki cumartesiymiş gibi yaşayan şehir olarak tarif edilir.¹⁷ Oysa paradoksal olarak, Cumhuriyet Meydanı’ndaki heykel halkı harekete çağırmaktadır. Heykel Mustafa Kemal’i Afyonkarahisar tepelerinde bulunan Türk ordusuna 26 Ağustos 1922’de hitap ederken sahneler: “Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz, ileri!”¹⁸

Büyülü Parantez

20. yüzyıl boyunca şehrin kaderi, 1950’li yıllar bir yana, pek iyileşmez. 1950’deki yasama seçimleri sırasında, 1946’da kurulan Demokrat Parti iktidarı alır ve popülist bir politika önerir. 1930’lardaki SCF’nin yerel kadrolarını saflarına katar ve küçük tacirlerin, şehir küçük burjuvazisinin ve tüccar çiftçilerin çıkarlarını temsil eder. İzmir tek partiye karşı DP’yi coşkuyla destekler. Belli başlı kadroları İzmir ve Aydın bölgesinden gelen yeni hükümet, esasen Batı Anadolu’nun gelişimini desteklemektedir. Bölgeye tarım, ticaret ve sınai kredileri verilir, ticari tarıma yüksek fiyat politikası uygulanır, ekonomik altyapı yenilenir. Daha ziyade serbest mübadeleci olan ve dönemin eğilimlerine uygun olarak benimsenmiş iktisat politikaları şehrin kısmen canlanmasına yol açar.

Şehirdeki Yahudi nüfusun ana bölümü 1946’da İsrail devletinin kurulmasından sonra şehri terk ederken, 1950’li yıl-

17 Türkiye’de cumartesi günü haftanın en hoş günü olarak kabul edilir: Ücretliler için hafta sonu tatilinin başlangıcıdır, okullar kapalıdır vs.

18 İnternette yayımlanan ortak hiper-metin sözlüğündeki “İzmir” maddesi: <http://sozluk.sourtimes.org/>

larda Anadolu'da tarımın makineleşmesi köylerden –İzmir de dahil olmak üzere– Türkiye'nin büyük şehirlerine doğru güçlü bir göçe yol açar. Bu yeni el-emeği şehirdeki tüketim ve üretimin canlanmasına neden olarak, şehrin iktisadi gelişimini teşvik eder. Ama kırdan kente göç her yerde olduğu gibi burada da gecekonduların gelişmesine yol açar. Sonraki on yıllar boyunca şehir ikili bir büyüme gösterir: Bir yanda, körfez kıyısındaki modern şehir, diğer yanda dağların ardındaki azgelişmiş şehir. Bu ikilik, 19. yüzyıl sonunda vali Midhat Paşa'nın deniz kıyısındaki bölüm ile yukarı şehrin mahalleleri arasında işaret etmiş olduğu dengesiz şehirleşmeyi hatırlatmıyor değildir.¹⁹

“Örgütlenemeyen Kent”

1960'lı ve 1970'li on yıllar Türkiye'de beş yıllık kalkınma planlarının yıllarıdır. İktisat politikaları iç pazarın korunmasını ve ithal ikameci politikalarla sanayileşmeyi sağlamayı hedeflemektedir. 1930'lu yıllarda olduğu gibi İzmir bu yeni akıma da uyarlanmış değildir. Ticarete dayatılan kısıtlamalar İzmir'in ekonomik çöküşüne yol açarken şehir de beş yıllık planların uygulamaya koyduğu yatırımlardan yararlanmayı başaramaz. Hatta bazı Smyrnlı sanayiciler sermayelerini hükümet yardımlarından yararlanabilecekleri şehirlere aktarmaya karar verirler. Bu koşullarda 1975 yılında Ulukartal ailesi, işletmelerinin çoğunun bulunduğu İzmir yerine Afyon'a (Afyonkarahisar da denir) yatırım yapmayı tercih eder.²⁰ Bu yıllar boyunca Kocaeli, sınai gelişim açısından da İzmir'i geride bırakan yeni bir eko-

19 Bkz. bu kitaptaki yazılar: “Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru”, Cänä Bil-sel ve “Dekorun Arka Yüzü”, Marie-Carmen Smyrnelis.

20 Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, İzmir, Metis Yayıncılık, 1991, s. 269.

nomik merkez olur. Sosyologlara göre İzmir “örgütlenemeyen kent”tir.²¹

“Herkesin Anavatını Çocukluğudur”²²

1950’li yıllardan itibaren iç göç hızlanır. Türkiye’nin üçüncü büyük şehri olan İzmir, Anadolu’nun yoksul bölgelerinin nüfusunu –İstanbul ve Ankara’nın ardından– çeker. Göç edenlerin umudu bu şehirlerde yeni iktisadi fırsatlar bulmaktır, ama aslında İzmir pek az mesleki gelecek sunmaktadır.

Genç nüfusu için yüksek öğrenim geleceği de sunmamaktadır. 1960’lı yıllardan itibaren yüksek öğrenimin çalışma pazarına girebilmek için bir zorunluluk halini alması İstanbul ve Ankara’daki (öğrenimin İngilizce yapıldığı) üniversiteleri tercih eden genç Smyrnalıların göçünün başlangıcı olur. Dahası, eğitim görmek için başka yere giden gençlerin çoğu, mesleki pazarın kısıtlı olduğu İzmir’e dönmezler. Bununla birlikte, yüksek öğrenimin buradaki vasat görüntüsüne rağmen, Smyrna ortaöğreniminin kalitesi diğer şehirdekilere yakındır: Üniversiteye giriş sınavlarında şehir sınıflandırmalarında İzmir daima ilk yeri korumaktadır.

İzmir artık “insan sermayesi” ihraç etmektedir. Bu durum da şehrin sakinlerini üzmektedir, çünkü bu yeni tür ihracatın bu kez şehre hiçbir getirisi yoktur. Tersine, dirilmek için ihtiyaç duyduğu kaynaklarını yitirmesine sebep olmaktadır. Bununla birlikte, bu yeni ihracatın ikincil etkisi şehir dışında, gurbette, Smyrna kimliğinin yeniden icadıdır. Meslek basamaklarında yükselen Smyrnalı öğrenciler ve diplomalılar kendilerini diğerlerinden farklı hissederler ve İzmir’de geçen zamanlarının özlemi içinde yaşarlar.

21 Mübeccel Kıray, *Örgütlenemeyen Kent: İzmir’de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1972.

22 Romancı Jorge Amado’dan.

İzmir’de yaşam koşulları başka yerlerden ister istemez farklıdır; çünkü burada mutlak bir sükûnet hüküm sürer ve ticaret ortamının nispeten düşük faaliyeti, çok sayıda sayfiye yerinin varlığı ve büyük ama bütünsel bir şehrin ulaşım imkânlarının sunduğu seyahat imkânı nedeniyle şehir sürekli bir tatil havasında yaşar. Smyrnalılar şehri diledikleri hale getirebildikleri, orada hiç kısıtlamasız yaşamaktan zevk aldıkları izlenimindedir. İzmir’de yaşamak hem büyük bir şehirde hem de bir sahil kasabasında olmak demektir; Türkiye’nin diğer şehirlerine kıyasla daha açık, daha modern ve nispeten çoklu bir şehirde yaşamaktır.²³

Belki de bu özel yaşam tarzı nedeniyle Smyrnalılar ve özellikle kadınlar Türkiye’de değer görüyor olamazlar mı? Her zaman Ankara’da yaşamış cumhuriyet şairi Cahit Külebi İzmir’i “denizi kız, kıızıdeniz, sokakları hem kız hem deniz kokan şehir” diye tarif eder. Böylece İzmir Türkiye’de daima ayrı bir yer tutar ve “hemşeriler” kendilerinin istisnai oldukları duygusu edinirler. İzmir’in dışında gelişen ama orada kök salan tuhaf bir “bölgecilik” buradan doğar.

Yüzyıl Sonu

Paradoksal bir şekilde, 1980’li yılların liberal denen dönemi İzmir’in yazgısında hiçbir şey değiştirmez. 1980 hükümet darbesinden sonra, mal, sermaye ve iş gücü pazarları “liberalleşir”. Yeni iktisat politikası ihracatları teşvik etmek için geniş bir sübvansiyon programı önermektedir. Böylece, kaynak ödeneklerinde devletin rolü azalmaz; hatta dönemin egemen liberal söylemine rağmen azalmaz. İzmir açısından bu, merkezî iktidarın kıyısında kalmak anlamına gelir. Bir

23 İstanbul’un daha çoklu bir görüntü sunduğu varsayılabilir. Bununla birlikte, İzmir coğrafi olarak daha bütünlüklü ve daha az kalabalık bir şehir olduğundan, bu çokluk kendi nüfusu tarafından daima daha yoğun yaşanır.

on yıl boyunca Turgut Özal hükümetlerinin başkanlık ettiği merkezî iktidar ise kendisini desteklemeyen bu şehri ve iş çevresini önemsemez.

Tüm bu dönem boyunca İzmir hem hükümet darbesinin ve art arda gelen hükümetlerin teşvik ettiği İslamcılığın yükselişine karşı laik kutbu, hem de dönemin anti-demokratik politikalarına karşı demokrat kutbu temsil eder. Bu nedenle her seçimde Türk demokrat seçmeni gidip İzmir’de yaşama arzusunu ifade etmektedir. Şehir ile merkezî iktidar arasındaki gerilim genişler, Smyrna seçmeni şehrin en saf tarihsel geleneği içinde müzmin muhalif olarak kalır: 28 Mart 2004 seçimleri bunu kanıtlamaktadır. İktidardaki parti Smyrna seçmenini eğer (muhalafet partisinden olan) belediye başkanı yeniden seçilirse şehrin işlerini kolaylaştırmamakla açıkça tehdit etmiş olsa da, Smyrnalıların % 50’den çoğu tarafından reddedilmiştir. İzmir Türkiye’de muhalafetin yönettiği tek büyük şehir olarak kalmaktadır. *Gâvur* İzmir zındıklığa devam ediyor.

Bu ekonomik ve politik koşullarda birçok Smyrna işletmesi pazarın “liberalleşmesi”ne dayanamaz ve iflas eder.²⁴ 1990’lı yıllardan itibaren İzmir’in çöküşü hızlanır. Böylece, kişi başına ulusal gelir Türkiye’nin bütününde % 47 artarken, İzmir’de ancak % 28 artar. İhracatın durumu da aynıdır: 1926 yılında İzmir’in ihracatı Türkiye’nin ihracatının % 43’ünü oluştursa da, bu oran 1937 yılında % 37’ye, 1977’de % 33’e, 1981’de % 22’ye, 1991’de % 19’a ve 2001’de % 13’e düşer.²⁵

İzmir ulus-devlet içinde kendine özgü kimliğini korumaya devam eder. Özerk karakterinin ve özelliğinin sembolü olarak şehir sakinlerinin belleğinde bir olay yer etmiştir: 1980-1981 sezonunda İzmir’in iki futbol kulübünü –Karşı-

24 Melih Gürsoy, a.g.e., s. 194; Deniz Sipahi, “İşte Acı Gerçek”, *Milliyet Ege*, 17 Nisan 2003.

25 Deniz Sipahi, a.g.e.; *Yurt Ansiklopedisi*, a.g.e., s. 4359.

yaka ve Göztepe– karşı karşıya getiren maçıdır bu (sezonun sonundan bir önceki maçı). İkinci lig şampiyonluğu için önem taşıyan bu maç seksen bin İzmir seyircisini çekmiştir. Şampiyonluğun birinci ligdeki üç İstanbul kulübünün egemenliği altında olduğu Türkiye için bir rekordur bu.

1980 ve 1990'lı yıllarda İzmir yeni bir göç dalgası alır. Bunlar esasen Türkiye'nin doğusundaki iç savaştan kaçan Kürtlerdir. Türkiye'nin diğer şehirlerinden farklı olarak İzmir'de yeni gelenlerle bir sorun yaşanmaz. 1922'den sonra şehrin yaşadığı farklı göç dalgalarının ardından, nüfus profili adım adım değişti: 1935 yılında sakinlerinin % 67'si İzmir doğumluyken, 2000 yılında bu oran ancak % 52'dir.

Bununla birlikte, ve belki de şehir tarihinde ilk kez,²⁶ yine 1990'lı yıllar boyunca önce Milliyetçi Hareket Partisi'yle, ardından Genç Parti'yle birlikte milliyetçi hareketin yükselişine tanık olunur: Her iki parti de yasama seçimlerinde İzmirliilerin % 10'dan fazlasını harekete geçirirler. Tüm Türkiye'yi etkileyen bu olgu kuşkusuz ki İzmir'de o kadar güçlü değildir. Ama bu partiler İzmir nüfusunun çoğunluğunu kendilerine çekmekten uzak olsalar da, iktidara muhalif konumunu korurken her türlü aşırılıkçı biçimi daima reddetmiş olan bir şehirde böyle bir seçmen tabanının varlığı çok şaşırtıcıdır.

“Şehir Senin Peşini Bırakmayacak”

İzmir, yüzyıllar içerisinde oluşturmuş olduğu kendine özgü kimliğini sürekli yeniden üretmekte, yeniden icat etmektedir. Smyrna ile İzmir arasında tuhaf bir melezleşme sürmektedir. 1922 öncesinin çoğul Smyrna'sı kuşkusuz yok oldu, ama yine de başka biçimlerde yeniden ortaya çıkıyor: İzmir

26 Savaşın istisnai koşulları dikkate alındığında, 1914-1922 dönemini istisnai tutmak gerektiği kanısındayım.

bir anlamda her zaman için çoğul bir şehirdir, çünkü başkalarına ve farklılıklarına yeniden açılmıştır.

Örneğin Hristiyan bir Smyrnalı olan Policarpo Sergio'nun, 3 Kasım 2003'ten beri iktidarda olan "ılımlı İslamcı"ların²⁷ Adalet ve Kalkınma Partisi'ne 2003 yılında katılmış olması tuhaftır. Eski bir Smyrna ailesinin mensubu olduğundan bu durum daha da tuftadır;²⁸ çünkü AKP'nin seçmen tabanı daha ziyade yoksul mahallelerde barınan ve kırsal kesimden göç etmiş kişilerdir. Üstelik parti Policarpo Sergio'yu İzmir'deki Alevi seçmeni kazanmakla görevlendirdi.

1922 öncesi Smyrna'nın izleri kolektif bellekten silinmedi. Sokak adları Kemalistler tarafından resmen değiştirilmiş olsa da, eski adlar şehir sakinleri tarafından hâlâ kullanılmaktadır. Örneğin "1382. Sokak" onlar için, 18. yüzyılda şehirdeki Avrupalı toptancı tüccarların çoğunun yaşadığı Frenk sokağını kesen ünlü "Gül Sokak"tır (rue des Roses). Aynı şekilde, "Murat Reis" mahallesi daima "Karantina" adıyla bilinmektedir; burada elbette hiçbir karantina yoktur, ama vaktiyle yaşananın hatırası sürmektedir.

Ama şehrin günümüzdeki ekonomik ve toplumsal durumunu geçmiş tarihiyle karşılaştırdıklarında, Smyrnalılar bugün acı içindedir. Geçmiş zamanları giderek daha fazla özlemle anarak, Smyrna'nın çöküş nedenlerini sorgulamakta ve buna çare bulmanın yollarını aramaktadırlar. Bunun en iyi örneği, şehrin burjuva seçkinlerinin internette oluşturduğu ve *İzmir İçin Düşünceden Eyleme* adlı tartışmaların listesidir. Şehrin iş adamları (EGS, Güçbirliği Holding, Kipa) da kooperatif işletmelerin kökenindedirler. Bunların hedefi Smyrna işletmelerinin Türkiye'nin büyük holdinglerine sa-

27 *Post-Express*, Şubat-Mart 2004, no. 34, s. 6-9.

28 Smyrna'nın ilk piskoposu Aziz Polycarpe'in (MÖ 167) adını taşımaktadır.

tışına karşı koymak,²⁹ yatırım çekmek için şehrin reklamını yapmaya çalışmak³⁰ ve farklı hükümetlerle daha sıkı ilişkiler kurmaktır. Belediyeye gelince, İzmir üzerine bütün tarihsel belgeleri toplayan bir arşiv merkezi kurdu ve tezler, monografiler ve şehir üzerine dergiler yayımlıyor. İzmir'in canlanması ya da çöküşünün sürmesi kuşkusuz ki şehir sakinlerinin 21. yüzyılda nasıl yer alacaklarına, aynı zamanda da Türkiye IMF'nin katı himayesine girmişken ve 20. yüzyılın ekonomik ve toplumsal yapıları radikal bir dönüşüm evresine girmişken ülkenin yeni dünya konjonktüründeki konumuna bağlıdır.

“Güzel İzmir” varlığını sürdürüyor, ama daima kayıp zamanın arayışı içinde.

29 Türkiye'de kurulmuş en eski makarna üreticisi olan Piyale'nin Sabancı grubuna satışı yakın dönemde İzmirli tarafından şiddetle eleştirildi. Ayrıca, İzmirli iş adamlarının şehirlerine British American Tobacco'nun yatırımlarını çekmek için harcadıkları enerji düşünülürse, bu olay İzmir'in özel niteliğini de ortaya koymaktadır.

30 2002 yılında, Formûla 1'in Türkiye etabını İzmir'de düzenlemek için geniş bir kampanya düzenlendi. Ancak şehirler rekabetinde İstanbul karşısında kaybettiler.

1425	Smyrna Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanır
1768-1774	Rus-Osmanlı Savaşı
1774 (21 Temmuz)	Küçük Kaynarca Anlaşması. Rusların zaferi kesinleşir. Ruslar Karadeniz'in kuzey ve doğu sahillerinin büyük bölümünü işgal ederler, Karadeniz'de serbest dolaşım ve boğazlardan filolarının geçiş hakkı elde ederler.
1783	Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı
1787-1792	Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ve Avusturya'ya karşı savaşı
1830	Yunanistan'ın bağımsızlığı
1831	Katolik milletinin kuruluşu
1838	Birleşik Krallık ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ticaret anlaşması ve imparatorluğun iç bölgelerinin Avrupalı tacirlere açılması
1839	Gülhane hatt-ı hümayunu
1845-1850	Smyrna'nın Ermeni mahallesinin yeniden inşası
1850	Protestan milletinin kuruluşu
1853-1855	Rus-Osmanlı savaşı
1856	Hatt-ı Hümayun'un resmen ilanı Paris Kongresi ve anlaşması Smyrna-Aydın demiryolu hattının inşaatının başlangıcı
1862	Osmanlı Gaz Kumpanyası'nın kuruluşu (Smyrna)
1863	Smyrna-Kasaba demiryolu hattının inşaatının başlangıcı
1867-1875	Smyrna rıhtımlarının inşaatı
1868	İlk Smyrna belediyesinin kuruluşu

1869	Osmanlı milliyeti üzerine yasa
1874	İkinci Smyrna belediyesinin kuruluşu Smyrna-Karşıyaka deniz hattının açılışı
1876	Birinci Osmanlı anayasası
1876-1878	Osmanlı İmparatorluğu'nun Sırbistan ve Rusya'ya karşı savaşı
1878	Berlin Kongresi Sırbistan'ın, Romanya'nın, Bulgaristan'ın bağımsızlığı Kıbrıs'ın Birleşik Krallığa bırakılması Osmanlı anayasasının ertelenmesi
1890	Smyrna borsasının açılışı
1892	Smyrna Ticaret Odasının kurulması
1893	Osmanlı Su Şirketi'nin kurulması (Smyrna)
1894-1895	"İttihat ve Terakki" komitesinin kurulması
1896	Smyrna'da ilk sinema salonunun açılması
1897	Yunanistan'la savaş ve Girit'in özerkliği
1908	Jön Türk devrimi
1912	Birinci Balkan Savaşı
1913	İkinci Balkan Savaşı
1914	Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı. Osmanlı'nın Fransa, Birleşik Krallık ve Rusya'ya karşı Almanya'yla ittifakı
1918-1922	Sonuncu Osmanlı sultanı IV. Mehmet
1919 (2-15 Mayıs)	Yunan ordusunun Smyrna'ya gelişi
1920 (10 Ağustos)	Sèvres Anlaşması
1922 (9 Eylül)	Türk ordusunun Smyrna'ya girişi
1922 (9-13 Eylül)	Korkunç bir yangın Smyrna'yı yakıp yıkar
1923 (24 Temmuz)	Lozan Anlaşması
(29 Ekim)	Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı. Ankara başşehir, Mustafa Kemal cumhurbaşkanı.
1925	Danger ile Prost'un Smyrna'nın yeniden inşası için planı
1928 (1 Kasım)	Türkiye'nin Türkçe yazmak için Latin alfabesini benimsemesi
1936	Smyrna'da Kültür Park'ın açılışı
1938	Smyrna Uluslararası Fuarı
(10 Kasım)	Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü

Genel incelemeler

Aymard Maurice, 1986a, "Amitié et convivialité", Aries Philippe (Der.), *Histoire de la vie privée*, c. 3, Paris, Seuil, s. 455-499.

Braudel Fernand, *La Méditerranée au temps de Philippe II*, Paris, 2. baskı, 2 cilt, 1966.

Çiçekoglu Feride ve Eldem Edhem, *Les représentations de la Méditerranée : la Méditerranée turque*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2000.

"Du Cosmopolitisme en Méditerranée (XVIe-XXe siècles)", *Cahiers de la Méditerranée*, Nice, no. 67, Aralık 2003.

Dumont Paul, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne. 1919-1924*, Bruxelles, Ed. Complexe, 1983.

Dumont Paul ve Georgeon François (Der.), *Villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris, L'Harmattan, 1992.

Georgeon François ve Dumont Paul (Der.), *Vivre dans l'Empire ottoman. Sociabilité et relations intercommunautaires (XVIIe-XXe siècles)*, Paris, L'Harmattan, 1997.

Nicolet Claude, Ilbert Robert ve Depaule Jean-Charles (Der.), *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2000.

Mantran Robert (Der.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, Fayard, 1989.

Veinstein G., 1999, "L'étude urbaine dans l'espace ottoman. Nouveaux apports et perspectives", Motika Raul, Herzog Christoph ve Ursinus Michael (Der.), *Studies in Ottoman Social and Economic Life. Studien zu Wirtschaft und Gesellschaft im Osmanischen Reich*, Heidelberg, Heidelberger Orientverlag, s. 81-98.

Theodoropoulos Takis ve Polycandrioti Rania, *Les représentations de la Méditerranée : la Méditerranée grecque*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2000.

"Autrement" yayınlarından çıkmış eserler

Heyberger Bernard (Der.), *Chrétiens du monde arabe. Un archipel en terre d'Islam*, Paris, Autrement, Série Mémoires no. 94, 2003.

Ilbert Robert ve Yannakakis Ilios, (Der.), *Alexandrie, 1860-1960. Un modèle éphémère de convivialité: Communautés et identité cosmopolite*, Paris, Autrement, Série Mémoires n° 20, 1992.

Veinstein Gilles (Der.), *Salonique, 1850-1918. La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Paris, Autrement, Série Mémoires no. 12, 1993.

Yerasimos Stéphane (Der.), *Istanbul, 1914-1923. Capitale d'un monde illusoire ou l'agonie des vieux empires*, Paris, Autrement, Série Mémoires no. 14, 1992.

Smyrna úzerine

Atay Çınar, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1978.

Bilsel Cànâ, *Cultures et fonctionnalités: l'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir aux XIXème et début du XXème siècles*, doctora tezi, Paris X, 1996.

Frangakis-Syrett Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Atina, Küçük Asya İnceleme Merkezi, 1992.

Georgelin Hervé, *La fin de Smyrne: Du cosmopolitisme aux nationalismes*, Paris, CNRS Ed., 2005.

Goffman Daniel, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Washington, University of Washington Press, 1990.

Goffman Daniel, "Izmir: from village to colonial port city" Eldem E., Goffman D. ve Masters B., *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge, Cambridge Studies in Islamic Civilization, 1999, s. 79-134.

Kechriotis Vangelis, *The Greeks of Izmir at the end of the Empire a non-Muslim Ottoman Community between autonomy and Patriotism*, doctora tezi, Leiden Üniversitesi, 2005.

Nahum Henri, *Juifs de Smyrne, XIXème-XXème siècles*, Paris, Aubier, 1997.

Schmitt Oliver, *Levantiner- eine ethnokonfessionelle Gemeinschaft im osmanischen Reich im langen 19. Jahrhundert*. Munich (Südosteuropäische Arbeiten, c. 122), R. Oldenbourg Verlag München, 2005.

Σμύρνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού Smyrna, *Metropolis of Asia Minor Greeks*, Atina, Editions Ephesus, 2001.

Smyrnelis Marie-Carmen, *Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris-Louvain, Ed. Peeters, collection Turcica, c. X., 2005.

Smyrnelis Marie-Carmen, *Histoire d'une ville ottomane plurielle: Smyrne (XVIIIe-XIXe siècles)*, Istanbul, Ed. Isis, Collection Analecta Isiana, 2006.

Three Ages of Izmir. Palimpsest of Cultures, Istanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1993.

Ülker Necmi, *The rise of Izmir, 1688-1740*, PhD dissertation, University of Michigan, 1974.

Zandi-Sayek Sibel, "Struggles over the Shore: Building the Quay of Izmir, 1867-1875", *City and Society*, XII (1), 2000, s. 55-78.

Zerouali Basma, *L'Orient cosmopolite dans les chansons des Grecs de Smyrne (1830-1922)*, doctora tezi, INALCO, 2006.

Evangelia Achladi: Oxford Üniversitesi'nde tarih doktoru, "*La communauté grecque de Smyrne durant la période jeune-turque (1908-1918)*" [Jön Türk Dönemi Boyunca Smyrna Yunan Cemaati (1908-1918)] üzerine bir tez hazırlıyor. 1994-1998 arasında Ankara Üniversitesi'nde modern Yunanca öğretti. "Küçük Asya'da Sonuncu Helenizm" başlıklı serginin (Atina 1.12.2002-15.4.2003) düzenleme komitesi üyesi. Eylül 2004'ten bu yana Atina Üniversitesi'nde Türkçe öğretiyor.

F. Cına Bilsel: Şu an Ankara'daki Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde doçent olarak mimari tasarım ve şehir projesi dersleri vermektedir. 1996 yılında Paris X. Université –Nanterre'de (Guy Burgel'in yönetiminde) doktora tezini vermiştir. Tezinin adı, *L'Évolution de l'Espace Urbain à Izmir du début du XIXe au début du XXe siècle*'dir [XIX. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıl Başına dek İzmir Şehir Uzamının Gelişimi]. Mimari ve şehircilik alanında birçok yarışmaya katıldı. Yayımlanmış belli başlı makaleleri: "Ideology and Urbanism during the Early Republican Period : Two Master Plans for Izmir and Scenarios of Modernization", *METU Journal of Faculty of Architecture*, c. 16, n. 41-2, 1997, s. 13-30; ayrıca "The Ottoman Port City of Izmir in the 19th Century : Cultures, Modes of Space Production and the Transformation of Urban Space", in Afife Batur (Der.), *Seven Centuries or Ottoman Architecture, A 'Supra-National Heritage'*, Turkish Chamber of Architects, YEM, İstanbul, 2201, s. 225-233.

Elena Frangakis-Syrett: 1985'ten bu yana New York Üniversitesi *Queens College*'de tarih profesörüdür. 1984'de *King's College*'de (Londra Üniversitesi) iktisat tarihi doktoru ünvanını aldı. Birçok eserin yazarı: *The commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700-1820*, Küçük Asya İnceleme Merkezi, Atina, 1992 (büyük ölçüde gözden geçirilerek

Türkçe'ye çevrildi: 18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820), İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2006); *Les négociants Chiotes dans les échanges internationaux (1750-1850)*, Yunanistan Ziraat Bankası Yayınları, Atina, 1995 (Yunanca); ve *Trade and Money. The Ottoman Economy in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, İstanbul, Isis Press, 2007. Ayrıca 18. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında Smyrna'nın ticareti üzerine çok sayıda makalenin yazarıdır.

Alp Yücel Kaya: Şu an İstanbul Teknik Üniversitesi'nde doçent. İzmir Saint Joseph Lisesi'nden 1990 yılında mezun oldu, Ankara Ortadoğu Teknuik Üniversitesi'nde lisans ve lisansüstü eğitimini tamamladı (1990-1998). EHESS'te (1999) tarih ve uygarlıklar üzerine tez yaptı. Haziran 2005'te EHESS-Paris'te (Lucette Valensi'nin yönetiminde) "*Politique de l'enregistrement de la richesse économique : les enquêtes fiscales et agricoles de l'Empire ottoman et de la France au milieu du XIXe siècle*" [İktisadi Servetin Kayıt Politikası: 19. Yüzyıl Ortasında Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa'da Vergi ve Tarım Soruşturmaları] başlıklı tarih doktora tezini verdi. 19. yüzyılda İzmir şehrinin ve bölgenin ekonomik tarihi üzerine çok sayıda makalenin yazarıdır.

Vangelis Kechriotis: İstanbul Boğaziçi Üniversitesi'nde doktor. Balkan tarihi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin tarihi üzerine dersler vermekte. Leiden Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türkçe İnceleme Programı'nda doktor. Bu üniversitede, "The Greeks of İzmir at the end of the Empire a non-Muslim Ottoman Community between autonomy and Patriotism" adlı doktora tezini 2005 yılında savundu. Orta ve Doğu Avrupa'da Kolektif Kimlik Söylemleri (1770-1945) üzerine dört ciltlik yayın projesine katılmakta. İlk iki cilt (cilt I.: *Late Enlighthenment* ve cilt II.: *National Romanticism*) 2006 yılında Budapeşte'de CEU Yayınları tarafından yayımlandı. İzmir tarihi üzerine ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Ortodoks Yunanlar üzerine çok sayıda makale yayımladı.

Henri Nahum: Paris Tıp fakültesinin seçkin profesörü. Sorbonne'da 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Smyrna Yahudileri üzerine bir tez yayımladı ve gözden geçirilmiş bir versiyonunu *Juifs de Smyrne. XIXe-XXe siècles* (Paris, Aubier, 1997) adı altında yayımladı. Bu eser Türkçe'ye çevrildi (*İzmir yahudileri*, İstanbul, İletişim, 2000). Çok sayıda makalenin ve Smyrna'daki Yahudi yaşamı üzerine kitap bölümlerinin yazarıdır.

Christoph Neumann: Tarih doktoru. İstanbul Bilgi Üniversitesinde doçent. *Das indirekte Argument, Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittelt der Historie Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Pasas Ta'rih'in* (Münih-Hamburg, Periplus Parerga, 1994) ve çok sayıda makale ile ortak yazılmış eserlerin yazarı. Araştırmaları esasen modern çağda Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal tarihine yöneliktir.

Oliver Jens Schmitt: Öğrenimini Basel, Viyana, Berlin ve Münih'te tamamladı. Münih Üniversitesi'nde tarih doktorudur. Roma'daki İsviçre Enstitüsü'nün eski üyesi. Berne üniversitesi'nde profesör (2004- 2005) ve Mart 2005'ten bu yana da Viyana Üniversitesi'nde profesör. Belli başlı yayınları: *Das venezianische Albanien (1392- 1479)*, Münih (Südosteuropäische Arbeiten, c. 110), R. Oldenbourg, 2001; *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im langen 19. Jahrhundert*, Münih (Südosteuropäische Arbeiten vol. 122), R. Oldenbourg, 2005. Bizans ve Balkan tarihi üzerine çok sayıda makalenin yazarı.

Marie-Carmen Smyrnelis: 2000 yılından bu yana l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de (Paris) tarih doktoru. Belli başlı eserleri: *Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, Ed. Peeters, Paris-Louvain, Collection Turcica, c. X., 2005 ve *Histoire d'une ville ottomane plurielle : Smyrne (XVIIIe-XIXe siècles)*, Collection d'articles, İstanbul, Ed. Isis, Collection Analecta Isiana, 2006. 2002-2003 yılından beri Işık Tamdoğan'la birlikte l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de "toplumsal ağlardan yola çıkarak toplumsalın analizi" seminerini yönetmektedir. Şu anda Fondation Maison des Sciences de l'Homme'da (Paris) çalışmaktadır. Smyrna tarihi üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli nüfusların birlikte yaşama tarzları sorunu üzerine ve Akdeniz'deki ağlar üzerine çok sayıda makalenin yazarıdır.

Işık Tamdoğan: Centre National de la Recherche Scientifique'te araştırma görevlisi ve Marie-Carmen Smyrnelis'le birlikte Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de seminer sorumlusu. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'te verdiği tarih tezinin başlığı *Les modalités de l'urbanité dans une ville ottomane. Les habitants d'Adana au XVIIIeme siècle d'après les registres de cadis*'dir [Bir Osmanlı Şehrinin Şehirleşme Tarzları. Kadı Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılda Adana Sakinleri]. Osmanlı toplumunda toplumsal bağlar ve adalet üzerinde çok sayıda makale ve araştırmanın yazarıdır.

Anahide Ter Minassian: Paris I-Sorbonne Üniversitesi'nde doçent. Rusya ve SSCB tarihi ile uluslararası ilişkiler tarihi dersleri vermektedir. Buna paralel olarak, l'École des Hautes études en Sciences sociales'de (Paris) 19. ve 20. yüzyıl Ermenilerinin politik, toplumsal ve kültürel tarihiyle ilgili bir semineri yürütmektedir. Yayımlanmış eserleri: *La République d'Arménie*, Bruxelles, éd. Complexe, 1989; *Histoires Croisées, Diaspora, Arménie, Transcaucasie (1880-1990)*, P. Vidal Naquet'nin önsözü, Marsilya, éd. Parenthèses, 1997, *Vienne ou des étrangers dans la ville*, Jean Ayanian'ın *Le Kemp une enfance intra muros* adlı eserinin birinci bölümünde, Marsilya, éd. Parenthèses, 2001.

Fikret Yılmaz: Ege Üniversitesi'nde tarih doktoru, Dokuz Eylül Üniversitesi'nde (İzmir) doçent. Araştırmaları, modern dönemde Osmanlı toplumsal tarihine yöneliktir.

Sibel Zandi-Sayek: Şu anda *College of William and May*'de (Amerika Birleşik Devletleri) mimarlık tarihi doçenti. Pennsylvania Üniversitesi'nde mimarlık ve şehircilik diploması sahibi ve Kaliforniya'da Berkeley Üniversitesi'nde mimarlık tarihi doktorası yaptı. Daha önce Brown Üniversitesi'nde ders verdi. İki yeni makalenin yazarıdır: "Struggles over the Shore : Building the Quay of Izmir, 1867-1875", *City and Society: An annual Review of the American Anthropological Association*, c. XII, no. 1, Spring 2000, s. 55-78 ve "Orchestrating Difference, Performing Identity in 19th Century Izmir", *Hybrid Urbanism : On the Identity Discourse and the Built Environment*, éd. Nezar AlSayyad, Wesport, Praeger, 2001, s. 42-66.

Basma Zerouali: Müzik ve Yunan Dili ve Edebiyatı öğreniminden sonra, 2006 yılında INALCO'da Ortadoğu ve Akdeniz Araştırmaları'nda "L'Orient cosmopolite dans les chansons des Grecs de Smyrne (1830-1922)" [Smyrna Yunanlılarının Şarkılarında Kozmopolit Doğu (1830-1922)] başlıklı bir tez verdi. Bu konuda birçok makale yazdı: "L'amané ou la complainte du réfugié", M. Demeuldre (Der.), *Sentiments doux-amers dans les musiques du monde*, L'Harmattan, Paris, 2004, s. 171-178 ve "La part 'ottomane' dans les pratiques musicales des Grecs de Smyrne", F. Bilici (Der.), *Turquie et Grèce, un passé commun, de nouvelles perspectives*, *Cahiers Balkaniques* özel sayı, no 33, 2005, s. 59-76. Ayrıca, Küçük Asya'dan Yunan mülteciler ve Akdeniz kozmopolitizmi üzerine araştırmalarını sürdürmektedir.

Marie-Carmen Smyrnelis'in derlediği ve İzmir'in kozmopolit zenginliğini ortaya çıkaran *İzmir 1830-1930: Unutulmuş Bir Kent mi?*, İzmirlilerin hikâyesini anlatıyor. Müslüman halk için burası, nüfusun büyük bir kısmı Hristiyan ya da Yahudi gayrimüslimlerden oluştuğu için "gâvur İzmir" dir. Avrupalılar içinse, süregelen entelektüel yaşamın yoğunluğu nedeniyle "Doğu'nun küçük Paris'i"... Bu kozmopolit yapı içinde Ortodoks ve Katolik Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar Avrupa'ya doğrudan açılan bu ticaret kentinde hoşgörülerini, yeniliğe açıklıkları ve sanat sevgileriyle, hep birlikte yaşadılar.

"Bu kitap Smyrna tarihinin zenginliğinden yalnızca bir yüzyıl incelemektedir: 1830-1930. Bir dönüm noktası olan bu yüzyıl boyunca Smyrna, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve aynı zamanda da tüm Batı Avrupa'nın ritmine bağlı olarak, politik, ekonomik, toplumsal, kültürel, insani, şehircilik, fiziksel ve maddi düzlemlerde derinden dönüşmüştür."

MARIE-CARMEN SMYRNELIS

ISBN-13: 978-975-05-0608-6

9 789750 506086

KDV'DEN MUAF TIR